

2001. 3. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 3423-130/27, 28

e-mail: terestyeni@izabell.elte.hu

Tördelés és sokszorosítás Osiris Kft.

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

MÉDIA

Földes Gábor: A KÁBELTELEVÍZIÓ SZABÁLYOZÁSÁNAK HATÁSA AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM KIALAKÍTÁSÁRA	3
--	---

ÚJ TECHNIKÁK

György Péter: ABDUL KASSEM ISMAEL ÉS A COMM BADGE. GLOBÁLIS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM - LOKÁLIS VÁLASZOK	25
--	----

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: MAGYARSÁGSZIMBÓLUMOK IDEGENFORGALMI KIADVÁNYOK TÜKRÉBEN	51
---	----

Varga Károly - Szabó Iván: KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS STRATÉGIKUS KÖZEGBEN III.	73
--	----

KITEKINTÉS

AZ EURÓPAI UNIÓ NYELVEI AVAGY POZICIONÁLJUK JOBBAN A MAGYART (Györffy Miklós beszélgetése Kontra Miklós nyelvessel)	91
--	----

A JEL-KÉP-nek ez a száma
a GFK Hungária és az OTKA támogatásával jelent meg.
(OTKA nyilvántartási szám: RP037098)

Földes Gábor

A KÁBELTELEVÍZIÓZÁS SZABÁLYOZÁSÁNAK HATÁSA AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM KIALAKÍTÁSÁRA

A kábeltelevíziózás szerepe kezdetben kizárólagosan a televízióműsorok továbbítására korlátozódott, később azonban a fejlett piacokon – a technológiai fejlődés lehetőségeit kihasználva – az „értéknövelt” szolgáltatások kerültek előtérbe. A *digitalizáció* megteremtette az interaktív televíziózás lehetőségét, és az *internet (TCP/IP protokoll)* pedig megoldást kínál a telefonszolgáltatás és az internet kábelhálózaton történő nyújtására.

A tanulmány a távközlés, az informatika és a média *konvergenciájából* és az ezzel kialakuló *infokommunikáció jelenségéből* indul ki. További alapfeltevés, hogy a technológiai fejlődésnek és ezen infokommunikációs jelenségeknek elsődleges szerepe van az *információs társadalom* kiépítésében. Az új társadalmi rend alapvető jelensége, hogy az *információ szerepe és a hozzáférhetőség radikálisan átalakul*. Az információ a legfontosabb erőforrássá válik, a hozzáférhetőség szempontjából pedig éles verseny bontakozik ki a különféle infrastruktúrák között. Ugyanakkor a kábeles infrastruktúra – viszonylag széles körű elterjedése és nagy átviteli kapacitása miatt – különösen alkalmas arra, hogy az információs társadalom infrastruktúrájának egyike legyen. Az információs infrastruktúra megfelelő szintű kiépítésével és az ezzel együtt járó gazdasági fejlődés segítségével pedig lehetővé válhat az *esélyteremtő jóléti társadalom kialakítása*.

A tanulmány alapvetően annak vizsgálatára irányul, hogy ezen alapfeltevéseket figyelembe véve, a hazai szabályozói gyakorlatnak mennyire konzisztensen sikerül(t) a kábel-infrastruktúra információs társadalom építő szerepét elősegítenie az ezredfordulón.

ÁLLAMI SZEREPVÁLLALÁS A KÁBELTELEVÍZIÓS PIACON A KILENCVENES ÉVEKBEN

A törvényi keret áttekintése

A Magyar Televízió (MTV) monopóliumának megtörésére a *nyolcvanas évek derekán* történtek az első lépések, melyek lehetővé tették helyi politikai, gazdasági és kulturális igényt kielégítő műsorokat készítő és közlő stúdiók alapítását. A műsorszolgálta-

tás törvény szintű szabályozásában 1996-ig jelentős változások nem következtek be. A helyi stúdiók gomba mód szaporodni kezdtek, azonban a 90-es évek elején – a műholdas csatornák számának ugrásszerű növekedésével – a helyi műsorkészítés háttérbe szorult a sokkal több nyereséggel kecsegtető műsorelosztással szemben. (Ballai [1999])

A kilencvenes évek első jelentős szabályozását 1992-ben a LXXII., ún. Távközlési törvény (Tt.) testesíti meg.

A Tt. meghatározza:

- a *koncesszióköteles* és a *koncesszió körébe nem tartozó közcéli* távközlési szolgáltatások körét (3. §),
- a *szolgáltatási szerződések* két nagy típusával (a hálózati és az előfizetői szerződések) kapcsolatban a felek alapvető jogait és kötelezettségét (7–8. §),
- és megnevezi a *távközlési hatóságok feladatait és hatáskörét* (19. §).

A Tt. – azzal, hogy a *koncesszió és nem koncesszióköteles szolgáltatásokat elkülönítette* – megteremtette azt a környezetet, amelyben a *távközlési infrastruktúra és az információs társadalom fejlődésnek indulhatott*. A távközlés területén – eredendően – a közcéli távbeszélő- (vezetékes telefon) szolgáltatást koncesszióköteles szolgáltatásnak minősítette, amíg a többi távközlési szolgáltatást – így a kábeltelevíziós műsorelosztást – a nem koncesszióköteles szolgáltatások körébe sorolta.

A vezetékes telefonra vonatkozó *koncessziós szerződések* legnagyobb értéke az adott földrajzi területre nyolc évre garantált kizárólagosság volt, amely megfelelő motivációt biztosított a fejlesztésekhez, és utat nyitott a korábbi évtizedeket jellemző akut telefonhiány megszüntetéséhez. Ennek köszönhető a MATÁV sikeres privatizációja, amely következtében a vezetékestelefon-ellátottság az 1992-es 12,5%-ról közel 40%-ra emelkedett. Ez a tény mindenképpen az információ és tudás alapú társadalom első fontos lépésének tekinthető.

A kábeltelevíziózás a nem koncesszióköteles szolgáltatások közé került, ami egy mérsekelt „versenyhelyzet” kialakulását tette lehetővé. Ez korántsem jelentette a természetes monopólium megszűnését és a párhuzamos kábelrendszerek kiépülését, csak azt, hogy a kedvező adottságú területeket (pl.: sűrűn lakott városrészek, lakótelepek) hatósági szolgáltatási engedély birtokában bármely szolgáltató bekábelezhette. Ugyanakkor a nem koncesszióköteles szolgáltatások intézménye nem jelentette külön szabályozási háttér kialakítását, hanem ezen szolgáltatásokra az érvényben lévő műszaki és egyéb szabályok vonatkoztak, így valamiféle „szabad területnek” minősültek.

Összességében még korántsem tűnik fel az a jogalkotói szándék, amely a kábeltelevíziózás fejlesztésére ösztönözne, illetve komolyabb szerepet szánna az infrastruktúrának a távközlési szolgáltatások területén.

A kábeltelevíziós piacra – sajátos jellegéből következően – nemcsak a Tt. vonatkozik, hanem az 1996. évi I. számú, A rádiózásról és televíziózásról szóló törvény (Rtv. vagy médiatörvény) is.

Ez a törvény:

- szabályozza a műsorszolgáltató szerepét, illetve a műsorelosztással való viszonyát
- szabályozza a közszolgálati műsorok (MTV1, MTV2, Duna TV), országos kereskedelmi műsorok (pl.: TV2, RTL Klub) és helyileg elérhető műsorok kötelező szétosztását; (117–118. §)
- lehetővé teszi minden műsor szétosztását, amely nem sért szerződést vagy médiatörvényt; (117. §)

- kimondja, hogy *minden műsorelosztónak regisztrálnia* kell magát az Országos Rádió és Televízió Testületnél (ORTT), előfizető létszáma, elosztott műsor stb. alapján; [115. § (3.)]
- előírja, hogy 2003. január 1-ig *korszerű adatátvitelnek megfelelően kell átépíteni a kábeltelevíziós rendszereket*; [115. § (8.)]
- végül az ország *összlakosságának egyhatodában maximálja az egy szolgáltató által műsorral ellátható előfizetők számát*. (115. §. (4.))

Ebben a törvényben már *burkoltan megjelenik a távközlés és a kábeltelevíziózás konvergenciájának előkészítése*. A törvényalkotó felismeri azt, hogy a magas színvonalú kábel-infrastruktúra alternatívát kínálhat a vezetékes telefonnal szemben, így ennek jegyében kötelezővé teszi *a rendszerek kétirányúvá történő átalakítását, amely alkalmas lehet a hagyományos tévéjelek továbbítása mellett már telefon és egyéb tartalomszolgáltatás nyújtására is*. Azonban – az Európai Unióban is példátlan – ún. egyhatodos szabállyal jelentős torzítást idézett elő *a kábeltelevíziós (KTV) piacon, illetve a kábel-infrastruktúra információs társadalmat építő szerepében*.

Az egyhatodos szabály [115. § (4.)]

Az egyhatodos szabály a gyakorlatban úgy jelenik meg, hogy *az egyes műsorelosztók vételkörzeteinek összessége nem haladhatja meg a körzeti műsorszolgáltatás* (amely egy olyan műsorszolgáltatási terület, ahol az ország lakosságának kevesebb mint fele él) *legmagasabb értékének – vagyis az összlakosság felének – egyharmadát*. Tehát az egyhatod ezen két szám szorzatából adódik.

Azonban *mindezen korlátozás csak a kábelen végzendő műsorelosztási tevékenységre vonatkozik, és nem magának az infrastruktúra tulajdonjogának birtoklására*. A jelenlegi helyzet szerint *a kábeltévé működtetői műsorelosztó szolgáltatást csak a lakosság egyhathatodának, amíg például internetszolgáltatást és – a koncessziós szerződések lejártá után – telefon szolgáltatást a teljes lakosságnak nyújthatnak*. A gyakorlatban viszont mégis az a jellemző, hogy egy szolgáltató sem birtokol (számottevő mennyiségben) olyan infrastruktúrát, amelyen nem végez műsorelosztó tevékenységet, hiszen jelenleg is még az a jellemző, hogy a bevételi szerkezetben a műsorelosztás aránya legalább kilencven százalék feletti. Így *a műsorelosztásra vonatkozó egyhatodos keret a kábel tulajdonjogának egyhatodos keretként valósul meg*.

A médiatörvény egyhatodos szabálya további problémákat is felvet. Először is azt, hogy *a vételkörzet nincs benne teljesen egyértelműen definiálva, ezért önkényesen értelmezhető*. [2. §. (47/b.)]

A médiatörvény 2. §-ának 47/b pontja szerint: „a vezetékes műsorelosztó rendszer (kábelhálózat) révén végzett műsorszolgáltatás esetében az a lakott terület, amelyen a kábelhálózat kiépült és a terület lakosságának elérhetősége van a hálózat gerincvezetékéhez az adott területen szokásos díj ellenében csatlakozást létesíteni”. Ezen paragrafus szigorú értelmezése szerint minden lakossal számolni kell azon a területen, ahol a kábel le van fektetve; azonban, ha csak lazábban értelmezzük, akkor elég csak azokat a háztartásban élőket figyelembe venni, akik az adott területen be vannak kötve. Ez az értelmezési különbség a UPC Magyarország Kft. esetében érdekes, amely mintegy 600 ezer előfizetővel rendelkezik. Azonban – tekintettel a paragrafus káros hatásaira – az ORTT a mostani 600 ezer körüli előfizetői létszámmal kapcsolatban mondta ki, hogy a UPC előfizetői létszáma elérte a törvényben meghatározott értéket.

Másrészt elvi síkon is felmerülnek a törvénnyel kapcsolatban kifogások. *Egységként kezeli az infrastruktúrát és a rajta keresztül továbbított tartalmat*, amely mindenképpen hibás, hiszen ez az infrastruktúra a műsorelosztáson kívül sok más értéknövelt szolgáltatás nyújtására is alkalmas lenne.

Ez a szabály elsősorban a hazai KTV piac legnagyobb szereplőjét, a UPC-t sújtja a legjobban. A cég a piac megnyitása után integrált szolgáltatást kíván nyújtani, vagyis *a jól bevált hármas stratégia (triple play) követésére törekszik: internet (data); kábeltévé (video); telefon (voice)*. Miután mindhárom szolgáltatást ugyanazon a kábelen végzi, így műsorelosztásra vonatkozó korlátozás súlyos versenyhátrányba hozza a más infrastruktúrát használókkal szemben, mert számára csak akkor éri meg a terjeszkedés, ha a stratégia mindhárom elemét nyújthatja. Ezek után a UPC – jogosan – érezheti úgy, hogy *az állam nemhogy segítené azokat, akik képesek és hajlandók a társadalomnak értéknövelt szolgáltatást nyújtani, hanem kifejezetten gátolja őket*.

A törvényalkotó valószínűleg a „*tartalom*” miatt *aggódhatott* jobban, nehogy egy kézbe kerüljön az összes kábelrendszer, és így valaki *tájékoztatási, vagyis „véleménymonopóliumhoz”* juthasson. Azonban a valóságban, hazánkban eléggé elkülönül a műsor-szóró, illetve a műsorelosztó – aki egy az egyben továbbítja a műsorokat – funkciója. Ezenkívül – *miután a kábel természetes monopol infrastruktúra* – teljesen mindegy, hogy egy cég az ország egyhatodán vagy felén végzi ezt a szolgáltatást. Továbbá a paragrafus *megakadályozza a méretgazdaságosság* előnyeinek kihasználását, a beszállítókkal szembeni *erősebb alkupozíció* kialakulását és az összeolvadásokkal lehetővé váló nagyobb *szi-nergiahatás* elérését.

Korszerű adatátvitel követelménye [115. § (8.)]

A minőségi színvonal növelése érdekében a médiatörvény az új rendszerek kiépítését ahhoz köti, hogy megfeleljenek a korszerű adatátvitel követelményeinek, és a meglévő rendszerek esetében az átalakításra 2003. január 1-ig ad határidőt. A kötelező átalakítás nemcsak azt a célt szolgálta, hogy *javuljon a műsorelosztás minősége*, hanem azt is, hogy olyan műszaki átalakítások történjenek, amellyel *a kábelhálózatok interaktívává (kétirányúvá) válnak*. Ez azt jelenti, hogy már nemcsak a műsorelosztó felől továbbíthatók adatok az előfizető felé, hanem fordítva is. Tehát ezzel alkalmassá válik a kábel-infrastruktúra az információs társadalom legkülönbözőbb igényeinek kielégítésére.

Azonban *ennek a paragrafusnak is akadnak „szépség hibái”*. Egyrészt amikor a törvény úgy fogalmazott, hogy *a kábeltelevíziós rendszereknek meg kell felelniük a „korszerű adatátvitel” követelményeinek* – ismét elég ködösen fogalmazott, hiszen nem ad műszakilag pontos meghatározást [csak annyit mond ki a 121. § (3.) bekezdésében, hogy a „műsorelosztás szabályairól külön törvényt kell alkotni” – azonban ez törvény a mai napig nem készült el]. *Másrészt a jogszabályi differenciálás hiánya* elsősorban a kis kábelhálózatokat érinti kellemetlenül, amelyeket a lakók kizárólag televíziós jelszolgáltatásra hoztak létre. *Adatátvitelre nem kívánják azt használni, saját célra működtetik, és annyit fizetnek, amennyi a rendszer üzemben tartásához szükséges*. Azonban, miután „telekhatárt átlépő” rendszerekről van szó, így *a törvény számukra is kötelezően előírja a korszerű adatátvitelre alkalmas rendszerek kiépítését*.

Tehát *a médiatörvény inkonzisztens módon, egyrészt kötelezően előírja a rendszerek rendkívül költséges kétirányúvá történő átalakítását, ugyanakkor az ehhez szükséges forrásokkal rendelkező nagy cégeket az egyhatodos szabállyal elriasztja*, illetve az ideérkezőknek megnehezíti a méretgazdaságosság kihasználását.

EGY SZABÁLYOZÁSI KORREKCIÓ 1999-BEN: A LEX MATÁV

1999 júliusában módosították a távközlési törvényt. (1999. évi LXVI. törvény) A módosítás irányai a következők:

- távközlési vagy olyan egyéb vállalkozás, amelyben *távközlési szervezet közvetve vagy közvetlenül jelentős befolyással rendelkezik, közcélú távbeszélő-hálózatával párhuzamos, műsorelosztási tevékenységre alkalmas vezetékes hálózatot semmilyen jogcímen nem létesíthet és szerezhet meg*, kivéve a 30 ezer fő népességszám alatti településeket;
- műsorelosztást végző szervezetek, illetve azok a vállalkozások, amelyekben ezek *közvetve vagy közvetlenül jelentős befolyással rendelkeznek (azaz befolyásuk 25%-nál magasabb)*, csak akkor kaphatnak szolgáltatási engedélyt, ha igazolják, hogy vételkörzetük együttesen sem haladja meg a körzeti műsorszolgáltatás vételkörzetének egyharmadát.

Az 1999. évi törvénymódosítás már egyértelműen tükrözi a 90-es évek második felében bekövetkezett változásokat a kábelpiacon, *melyek szerint a kábeltelevíziós piac integrálódik a távközlési piacba*. Mindezen változások szele a hazai távközlés legnagyobb vállalatát, a MATÁV-ot is elérte. A MATÁV az 1993-as privatizáció után a kelet-közép-európai térség egyik legsikeresebb távközlési cége lett, amely nemcsak az évtizedes telefonhiányt szüntette meg, hanem a gyors tőkeakkumuláció révén már 1998-ban belépett a kábeltelevíziós piacra is. Ez a piaci folyamat okozta a *jogalkotói dilemmát*, vagyis hogy *engedje-e a párhuzamos infrastruktúrák (telefon és kábel) egy kézbe kerülését, vagy pedig zárja ki a koncessziós telefonszolgáltatókat a kábelpiacról (amellyel tudomásul veszi, hogy lassul a kábel-infrastruktúra fejlődése)*.

A jogalkotó úgy döntött, hogy *a távközlési piacot tekinti teljes, „releváns” piacnak*, vagyis *az a célja, hogy a távközlési piacon jelen lévő nagy koncessziós társaságok (pl.: MATÁV) ne szerezhessenek befolyásoló vagy kizárólagos jogosultságot a kábeltelevíziós piacon is*, holott ha csak a kábeltelevíziós piacot tekintjük, ezek a szereplők egyáltalán nem töltenek be domináns szerepet.

Tehát a jogalkotó ezzel a módosítással elsősorban *az infrastruktúrák közötti „versenyt” preferálta*. A törvény azt kívánta elősegíteni, hogy *a kábel mint alternatív infrastruktúra a helyi koncessziós telefonszolgáltatóktól elkülönült tulajdonban maradjon, így 2002-től a különböző infrastruktúrák használók között valódi verseny bontakozhasson ki*.

A törvényalkotó szerint, ha a két alternatív infrastruktúra, a KTV¹ és PSTN² egy kézbe kerül, akkor fennállhat annak veszélye (Szántó [1999]), hogy:

- a szolgáltató *nem fejleszti kétirányúvá a KTV-hálózatot*, hiszen a távbeszélő szolgáltatónak nem áll érdekében, hogy a saját fő bevételi forrásait biztosító tevékenységek részére egy másik hálózatot is olyan fejlettségi szintre emeljen, amelyen keresztül esetleg vele versenyző más, infrastruktúra nélküli szolgáltatást nyújtok is hozzáférhetnek majd a fogyasztókhoz;
- *gátolja a versenyző infrastruktúrák kialakulását, gátolja az innovációt, és így gyakorlatilag nem optimális szabványrendszerek kerülnek alkalmazásra;*
- *csökkenti a szolgáltatók szintjén jelentkező versenyt.*

Azonban *mindazzal, hogy a törvény az infrastruktúrák közötti „versenyt” preferálta, más megközelítés szerint a kábel-infrastruktúra fejlődését – akarva, nem akarva visszafogta.*

E szerint a megközelítés szerint a koncessziós telefonszolgáltatók (pl. MATÁV) az alap tevékenységükből származó nyereséget szívesen fektették volna a biztosnak számító hazai piacon a kábeltelevíziós tevékenységbe. *A tényleges befektetések feltételezése* azért is *helytálló*, mert a gyakorlat szerint a MATÁV kábelTV ott is *a törvényi előírásoknak megfelelően fejlesztette igen magas színvonalra a kábelhálózatokat*, ahol a MATÁV a koncessziós telefonszolgáltató (nem is beszélve azokról a területekről, amelyekeken nem a MATÁV szolgált, így az előfizetőkhez kábelen történő hozzáférés kimondottan fontos számára). Tehát nem igaz az az állítás, hogy a kábel-infrastruktúra rosszul járt volna a helyi koncessziós telefonszolgáltatókkal. Természetesen *a várható versenyt csorbította (de nem megszüntette volna*, hiszen várható volt, hogy az EHT vagy a részleges, vagy a teljes unbundlingot³ támogatja 2002-től) volna – ott ahol pl. a MATÁV érdekltségébe tartozik mind a telefon, mind a kábelszolgáltatás. Azonban a verseny csorbulása *a „legrosszabb esetben” is csak az ország egyhatodán fordulhatott volna elő* [médiatörvény 115. § (4.)], *de valójában még ennél is kisebb területen jelentett volna reális veszélyt*, hiszen a – MATÁV érdekeinek is megfelelően – a MATÁV kábelTV rendszereinek egy jó része nem MATÁV koncessziós területen van.

Így gyakorlatilag még *2001-re is csak a UPC töltötte fel a kábeltelevíziós piacon megszabott egyhatodos keretet, jöllehet a cél az lett volna, hogy minél több ilyen keret töltődjön fel tőkeerős szolgáltatóval.*

Összefoglalva, azért tekinthető ésszerűtlennek ez a Tt. módosítás, mert ha már egyszer *úgyis adott (jól vagy rosszul) a médiatörvény, amely egyrészt kötelezi a kábelszolgáltatókat (korszerű adatátvitel), másrészt pedig korlátozza (egyhatodos szabály), akkor teljesen felesleges még egy további korlátozás*, hiszen ez odavezet, hogy összességében csökken a bekábelezett területek száma, ami viszont *a leendő információs társadalom esély kiegyenlítő jellegét csorbítja*. Talán csak az az egy nem volt látható előre, hogy a médiatörvény ezen paragrafusai meddig is lesznek hatályosak.

Nem túl nagy meglepetésre, a „birodalom visszavágott”. A MATÁV végül is a törvényi kiskapukat megtalálva sikeresen kikerülte a jogalkotói korlátozást, amellyel a kábelszakma erőteljes rosszallását váltotta ki.

A jogszabályt a MATÁV a törvényi kiskaput megtalálva játszotta ki (másképp fogalmazva: alkalmazkodott a törvényi előírásokhoz): 1999 második felében a MATÁV kábelTV Kft. (MK Kft.) tulajdonjogának 25%-t, a szavazati jog 75%-ával együtt eladta a Hungária Biztosító Rt.-nek (HB Rt.), ezzel folytatta tovább legális terjeszkedését.

Ennek az az oka, hogy az 1999. júliusi törvénymódosítás *a gazdasági társaságokról (gt.) szóló törvényre hivatkozik, amely a 25%-t meghaladó szavazati arányhoz köti a jelentős befolyást*, így a gt. alapján a HB Rt.-é az irányító szerep a cégben, hiszen megkapta a MK Kft. 25%-os tulajdonjogát, a szavazati jogok 75%-ával.

Ugyanakkor amint a Gazdasági Versenyhivatal (GVH) megkezdte a HB Rt. és a – nevét, vezetőit megtartó – MK Kft. fűzőjének engedélyezési eljárását, arra a megállapításra jutott, *hogy a MATÁV továbbra is irányítja korábbi leányvállalatát. Ez azonban csak versenyjogi értelemben volt igaz*, de mivel az 1999. júliusi törvénymódosítás a gt.-re hivatkozott, ezért az MK Kft. *továbbra is arra építhetett hálózatot, amerre akart.*

Az akkori helyzetben csak egyetlen olyan eszköz mutatkozott amely segítségével szabályozható volt az MK Kft. terjeszkedése, ez pedig a fűzőkontroll. Ugyanis, *ha a cég kábelhálózatokat kívánt felvásárolni, ahhoz a GVH engedélye volt szükséges, mivel az MK Kft. egyik tulajdonosának, a MATÁV-nak az árbevétele meghaladta a fűzőengedélyezés alsó határát jelentő 10 milliárd forintot.*

A korábbi KHVM a kábeltelevíziós törvénytervezetében beleírta, hogy a „jelentős befolyásolónak” nevezett részesedés ne csak a 25%-ot meghaladó szavazati, hanem az ugyanilyen mértékű tulajdoni részesedést is jelentse. Azonban a kábeltelevíziós megtorpanása miatt ezt a kérdést az Egységes Hírközlési Törvénynek (EHT) kellett rendeznie, amely az előbb leírtak szerint módosította is „befolyásoló rész” jelentését, de erről később Mindezek ellenére sem pecsételődött meg véglegesen a MK Kft. terjeszkedése, hiszen a 30 ezer főnél kisebb településeken, illetve ahol nem a MATÁV a helyi telefontársaság (mint pl.: Szeged, Veszprém, Esztergom) létesíthet kábeltelevíziós rendszert, illetve a törvény életbe lépte után is bárhol *befejezheti a már megkezdett hálózatépítéseket* is.

Ezenkívül a MATÁV még terjeszkedhet *olyan vállalkozásokon keresztül is, ahol sem a szavazati, sem a tulajdoni részesedése nem haladja meg azt a bizonyos 25%-ot.* Például ez a struktúra áll fenn a Németkábel Vagyonkezelő Rt. esetében is, amelynek sikerült megszereznie a győri kábelhálózatot 1999 decemberében.

Tehát összefoglalóan elmondható, az 1999. évi Tt.-módosítás következményei felelősen könyvelhetők el. A törvény elsősorban – a MATÁV erősödésének megakadályozására – az infrastruktúrák közötti „verseny” érdekében kívánta korlátozni a koncessziós telefontársaságok KTV-piacon történő terjeszkedését, azonban ezzel mindössze csak azt érte el, hogy a MATÁV a törvényi kiskapuk felhasználásához folyamodjon. Az információs társadalomhoz szükséges kábelinfrastruktúrára vonatkozóan pedig az a tény, hogy a mai napig is csak egyetlen szolgáltató töltötte fel az egyhatodos keretet.

A következőkben azt szeretném felvázolni, hogy a kábeltelevíziózás területén milyen piaci folyamatok zajlottak le a kilencvenes években és az ezredfordulón, illetve hogy ezen folyamatok mennyire segítették elő az új társadalmi forma kialakulását.

A KÁBELTELEVÍZIÓZÁS TERÜLETÉN LEZAJLÓ PIACI FOLYAMATOK A KILENCVENES ÉVEKBEN ÉS AZ EZREDFORDULÓN

A kábeltelevíziós piac szerves fejlődése

A piac szerves fejlődésének jelentős kezdeti lökést adtak a nyolcvanas évek második felében bekövetkezett változások, illetve a Tt., amely a nem koncesszióköteles közcélú tevékenység körébe sorolta a kábeltelevíziózást.

Városi televíziók, helyi műsorkészítő stúdiók alakultak sorra, amely következményeként az ezen műsorok továbbításához szükséges kábelhálózatot is kiépítették. Természetesen ezen hálózatok nagyrészt elég alacsony műszaki színvonalat képviseltek. A szerves fejlődés a műsorkészítés felől egyre inkább – a műholdas adások térnyerésével – a műsorelosztás felé fordult el. Ugyanakkor a műsorszolgáltatói szerep, illetve a műsorszolgáltatókkal való jó kapcsolat (városi televíziók működtetése, helyi vonatkozású műsorok készítése) mind a mai napig jelentős szerepet tölt be a kábeltelevíziózás területén, hiszen a helyi tartalom fontos „húzóerőt” képvisel a lakosság felé a hálózathoz történő csatlakozáskor.

Mindazonáltal a kilencvenes évek közepéig gyakorlatilag egyik szolgáltatóban sem tudatosult, hogy milyen lehetőségek rejlenek a kábelben a hagyományos műsorelosztáson kívül. Ebben a helyzetben a médiatörvény eredményezett változást, amely leginkább a

műszaki fejlesztésekre vonatkozó részeivel segített ráébreszteni a szolgáltatókat a kábel előnyeire. A problémát ezek után már csak az jelentette, hogy az egyébként is likviditási gondokkal küzdő (sokáig jelképes díjakkal működő) szolgáltatók miből finanszírozzák fejlesztéseiket.

Tőkeerős befektetők megjelenése a kábeltelevíziós piacon

A kilencvenes évek közepén vált nyilvánvalóvá a kábel-infrastruktúra szerepe az információs társadalom kialakításában. Ebben az időszakban születtek meg azok az elképzelések, amelyek az internetnek, az e-kereskedelemnek, illetve a multimédiás szolgáltatásoknak mesés jövőt jósoltak. Ez a folyamat jelentette a magyar KTV-piac szervesen fejlődésének mozgatórugóit. Így jelent meg 1998 folyamán a holland érdekeltségű UPC Magyarország Kft. az amerikai érdekeltségi körökbe tartozó Fibernet, illetve a román érdekszféra részét képező EPA-HCS. Az alternatív infrastruktúra jelentőségét felismervén, a MATÁV is – a MATÁVkábelTV-n keresztül – belépett a piacra.

Az amszterdami székhelyű United Pan-European Communications (UPC) a Kábelkom (amelyben a UPC már 1991 óta résztulajdonos volt) és a Kábeltel csoportból alkotta meg a *UPC Magyarország Kft.*-t, amely jelenleg már 600 ezer előfizetőt számlál. Az egy mással nem mindig megegyező adatszolgáltatások szerint mára a piac második legnagyobb szereplője a többségében a Prudential Insurance Company tulajdonában lévő *Fibernet Rt.* lett, amelynek mintegy 200 ezer előfizetője van. A *MATÁVkábelTV Kft* 160 ezer előfizetővel a harmadik helyen áll (más források szerint – amelyek az „egyéb módon” is a MATÁV érdekeltségébe tartozó előfizetőket is számítja – ez a szám 250 ezer felett is lehet), amely indulásakor 100%-ban MATÁV leányvállalat volt, azonban 1999-ben – a korábban leírtak szerint – a HB Rt. is tulajdon jogot szerzett. A piac negyedik legnagyobb szereplője a korábbi Észak-pesti Antenna Kft. (EPA) és a Roman Cable Systems érdekeltségébe tartozó Hungarian Cable Systems (HCS) Kft. amely, legutóbb *Egyesült Magyar Kábeltelevízió (EMKTV) Kft.* néven szervezte újra tevékenységét. Az EMKTV Kft. 70 ezer előfizetővel rendelkezik.

Piaci folyamatok

Az új szereplők megjelenésével a korábban fragmentált KTV-piac erősen koncentrálttá vált, hiszen a hazai KTV-piac több mint 60%-át a négy – az előbbieken említett – szolgáltató mondhatja magáénak.

A koncentrációs folyamatok lezajlása után is a nagyobbik kábeles érdekvédelmi szervezetnek, a Magyar Kábelkommunikációs Szövetségnek (MKSZ) napjainkban 228, amíg a kisebbiknek, a Magyar Kábeltelevíziós Hírközlési Szövetségnek (MKHSZ) 210 tagja van. Az illegális szervezetek számát csak becsülni lehet, de elfogadott véleménynek látszik az, hogy akár 650-700 szolgáltató is tevékenykedhet országszerte.

Az összalakosság kábeltelevízióval való ellátottságára vonatkozóan elmondható, hogy az MKSZ-nek kb. 990 ezer, míg az MKHSZ-nek kb. 800 ezer előfizetője van, amelyhez még legalább 100 ezer előfizető adható hozzá, akik egyik érdekképviselő által sem jegyzett társasághoz tartoznak. Így a kábeltelevízió kb. 1,7 millió háztartásba jut el, ahol átlagosan 2,3 fő él, vagyis hozzávetőlegesen 4 millió ember veszi igénybe a kábeltelevíziós szolgáltatást országszerte, amely az összalakosság legalább 40%-át jelenti. Más források szerint akár 50%-ot is elérheti ez az arány (Kovács [1999]).

Igen éles verseny bontakozott ki az 1998–2000-es években, elsősorban a UPC és a MATÁVkábelTV között, amelynek köszönhetően a frekvenciált területeken elhelyezkedő ká-

beltelevíziós társaságok ára megháromszorozódott (esetenként megtízszereződött). Ezen ádáz küzdelem tetőpontja az 1999. júliusi törvénymódosítás életbelépése előtt alakult ki, ugyanis akkor úgy tűnt, hogy ezzel a MATÁV számára véget ér a legális „nagy hódítások korszaka”, azonban – az előző részben említett módon – a későbbiekben is tovább folytathatta a MATÁVkábelTV a terjeszkedést. (Zacher [1999])

A két fél a mai napig is kölcsönösen azzal vádolja egymást, hogy a másik fél monopolpozíció elérésére, illetve annak megtartására törekszik. A MATÁV szerint jelenleg a legnagyobb problémát a saját koncessziós területén a kábelrendszerek birtoklására vonatkozó tilítás jelenti. Ez a tiltás szerinte semmilyen előnnyel nem jár a kisebb társaságok piacra lépésének megkönnyítésében, ugyanakkor módot adott arra, hogy a *UPC monopolhelyzetbe kerüljön*. A UPC számára viszont a legnagyobb problémát – a korábban leírtak szerint – a médiatörvény egyhatodos szabálya jelenti, amely szerinte csak arra jó, hogy *bebetonozza az amúgy is monopolhelyzetben lévő MATÁV-ot*.

Természetesen a piac nagyszámú, de igen kis részesedésű szereplőit nem igazán fenyegette az a veszély, hogy „mesés összegeket ígérő kérő állítson be”, és *ezen rendszerek körében az áttekinthetetlen felaprózódás tovább folytatódott*.

Ezen szolgáltatók számára a médiatörvényben szereplő, 2003. január 1-ig kötelezően megvalósítandó korszerű adatátvitel követelménye jelentett problémát. 1996-ban a jogalkotó figyelmen kívül hagyta azt a jelenséget, hogy egyetlen piac fejlődése sem egyenletes, hanem előfordulhat, hogy egyes területek, illetve bizonyos nagyságú szolgáltatók lassabban fejlődnek.

A jogszabályi differenciálás hiányát a korábbi KHVM az 1999-ben tervezett kábel törvényben kívánta rendezni. A kis rendszereknek mentességet kívánt adni a kötelező átalakítás alól, *a közcélú és nem közcélú szolgáltatók fogalmának bevezetésével*. A két típus között nem feltétlenül a társasági forma vagy a tőkeerő alapján tettek volna különbséget, hanem *az alapján, hogy milyen szolgáltatási céllal jöttek létre*. A tervezet szerint *csak a közcélú szolgáltatókra vonatkozott volna a médiatörvény korszerűsítési követelménye*, mely 2003. január 1-ig előírja a hálózatok kétirányúvá történő átépítését. Azonban a kábel törvény végül is nem került a Parlament elé, így az Egységes Hírközlési Törvénynek kellett volna rendeznie a kis szolgáltatók helyzetét.

A nagy rendszerek körében lezajló koncentrációs folyamatok és a kisebb szolgáltatók közötti felaprózódás jelentősen befolyásolta a *kábeltelevíziós hálózatok minőségét* is.

A Hírközlési Főfelügyelet (HIF) folyamatosan ellenőrzi a rendszerek minőségét, amelyekkel kapcsolatban előjáróban az alábbi megállapítások vonhatóak le:

- a területileg *nagyobb kiterjedésű rendszerekben folyamatos minőségjavulás* tapasztalható (1996-ban a rendszerek 5%-a kapott kiváló minősítést, addig ez az arány 16%-ra emelkedett 1999-re)
- a hálózatok átépítése, korszerűsítése a területileg *kis kiterjedésű rendszerekben* még nem kezdődött meg, ezeknél *a minőségi kategóriák alacsony értéket mutatnak* (1999-ben is még a rendszerek 42%-a közepes és 11%-a gyenge minőségű volt)
- az ellenőrzés során megállapított gyenge és nem megfelelő minőség esetében azonnali intézkedésre szólították fel a szolgáltatókat, amelyek *az észlelt hibák és hiányosságok megszüntetése érdekében minden esetben határidőn belül cselekedtek*.

Az elmúlt évek tendenciáira vonatkozóan az alábbi következtetések vonhatók le: 1998-ig jelentős ugrás mutatkozott a kiemelkedő és jó rendszerek körében, és a gyenge minőségű rendszerek aránya is jelentősen csökkent. Azonban 1999-ben csak a kiemelkedő rendszerek aránya emelkedett jelentősebb százalékban. Feltételezhetően *kezdetben vi-*

szonylag sokan beszálltak a „minőségért folytatott versenybe”, felismervén, hogy a törvényi kötelezettség mellett, a rendszerek fejlesztése elengedhetetlen ahhoz, hogy a telefon-szolgáltatókkal szemben reális versenytársként lépjenek fel a távközlési piacon. Azonban később mintha többen – feltehetően forráshiány miatt – „beragadtak” volna a közepes vagy jó szinten, és csak a legnagyobbak tudták elérni a kiemelkedő szintet. Továbbá a mezőny hátsó része csak igen lassan tud lépést tartani az élbollyal, sőt ezen rendszerek végső leszakadása sem kizárható.

Ezenkívül még egy figyelemre méltó megállapítás tehető. 1999-ben a kiváló rendszerek (a rendszerek 16%-a) az előfizetők már 62%-át, amíg a jó rendszerek (arányuk: 30%) a lakosság 24%-át látták el műsorral, vagyis az előfizetők több mint 85%-a magas színvonalú szolgáltatásban részesült. *Így talán mégis valamiféle pozitív várakozással nézhet a KTV-piac a liberalizáció elébe, amelynek összességében a társadalom lehet a legnagyobb haszonélvezője.*

A kábeltelevíziós piacot közvetve érintő piaci folyamatok között elsősorban az alternatív szolgáltatók megjelenése és érdekérvényesítő testületeinek létrehozása említhető. Ennek jegyében jött létre a MATÁV-val szemben egyre jobban egységesülő – ugyanakkor még informális – *Alternatív Távközlési Kerekasztal*¹. Ezen tömörülően belül található a formális *Távközlési Érdekegyeztető Fórum* [jelentősebb tagjai: UPC; PanTel; Novacom; GTS Magyarország és az LTO-kon (Local Telephone Operator – helyi telefonszolgáltató) keresztül a Vivendi]. Az együttműködés jelentősége a kábeltelevíziózás és az információs társadalom építése szempontjából egyrészt abban áll, hogy a nagyrészt elszigetelten működő kábel-szolgáltatóknak kiváló partnerei lehetnek a gerinchálózatokkal rendelkező alternatív szolgáltatók. Másrészt abban, hogy együttműködve, közös erővel léphetnek fel a liberalizáció végrehajtásának ellenőrzése során, amellyel növelhetik érdekérvényesítő képességüket.

A piaci folyamatok között végül megemlíthető, hogy a kábel-infrastruktúra fejlődése szempontjából az utóbbi egy évben kedvezőtlen folyamatok indultak be. A piacon jelen levő tőkeerős szolgáltatók részesedése nem nőtt tovább, annak ellenére, hogy a kábeltelevíziós piac mintegy 40%-a még ma is több száz kistulajdonos kezében van. Ezen folyamatnak több oka is lehet. Például az, hogy a tőkeerős szolgáltatók már „kimazsolázták a kalácsot”, és a többi területen ők sem tartják elképzelhetőnek profitábilis rendszer működtetését, esetleg az állami szerepvállalásról lennének más elképzeléseik, vagy a hazai – elsősorban Budapesten tapasztalható – kábelfektetéseket terhelő plusz költségek (pl.: újraaszfaltozás, díszkő) riasztják el őket. Valószínűleg a hazai folyamatok mögött a nemzetközi dekonjunkcióra és hazánk EU-csatlakozásának csúszása is meghúzódhat.

A Gazdasági Versenyhivatal szerepe

A piac fejlődése szempontjából kulcsszerep hárult a Gazdasági Versenyhivatalra (GVH), miután a tervezett kábeltörvény nem került a Parlament elé, a toldozgatott-foltozgatott Tt. pedig gyakran nem tudta elérni a jogalkotó által megvalósítandónak tartott célokat. A GVH piacszabályzó szerepét leginkább a magatartás- és fűzőkontroll gyakorlásával tudta betölteni. Hazánkban, a távközlésben részt vevő hazai és nemzetközi vállalatok (vagy versenyjogi értelemben egy vállalatcsoporthoz tartozó vállalatok) egy része jelentős éves árbevétellel rendelkezik. A versenyjog szerint a vállalkozások összefonódásához a GVH-tól engedélyt kell kérni, ha az érintett vállalkozások előző évben elért együttes nettó árbevétele a 10 milliárd Ft-ot meghaladja (feltéve, hogy minden beolvadó vállalat árbevétele egyenként is 500 millió Ft felett van). Azonban a GVH hangsúlyozza, hogy lehetőséget biz-

tosít pozícióerősítő fúziókra, és csakis végszükség esetén avatkozik be nem piacokonform eszközökkel – mint pl. fúziót elutasító határozat – a gazdaság működésbe.

A kábeltelevíziós piacon *a fúziókérelmet a GVH nem tiltja meg, ha nem hoz létre gazdasági erőfölényt*, vagy ha létrehoz, akkor *a kompenzációs előnyök számbavételével még áldását adhatja az engedélyeztetésre*. Az egyik résztől a „*pozícióerősítő fúziókkal*” a GVH azt kívánja elérni, hogy – az egyre fokozódó nemzetközi versenyben – elősegítse a magyar vállalatok versenyképességének növekedését. Másrészt a „*kompenzációs előnyök*” *figyelembevételé* alatt az érthető, hogy általában kisebb városi településeken élők fejlett infrastruktúrához való jutása – bizonyos feltételek megléte esetében – kompenzálhatja a majdani verseny lehetőségének viszonylagos csökkenéséből származó hátrányt.

A GVH a fúzióengedélyezésre vonatkozó kérelmet három lépcsőben bírálja el.

1. *Ha a kérelmező nem a helyi koncessziós telefonszolgáltató, akkor minden további nélkül jóváhagyják a kérelmet*, amennyiben az eladó – pl. az önkormányzat – valamilyen szempontrendszer alapján ezen szolgáltató ajánlatát tartja a legkedvezőbbnek. (Ekkor lehet, hogy a kérelmező – pl. a MATÁV – „globálisan” erősödik, de a helyi versenyhelyzetet ez nem befolyásolja, pontosabban: a liberalizációt követően javítja is.)

2. *Ha a kérelmező a helyi koncessziós telefonszolgáltató, akkor megvizsgálják, hogy mekkora a megszerezni kívánt rendszer mérete*. Így előfordulhat, ha igen kis rendszerekről van szó, hogy megkaphatja a koncessziós telefonszolgáltató a kábelhálózatot.

3. *Ha a kérelmező a helyi koncessziós telefonszolgáltató, és a kérelmezett rendszer mérete is nagy, akkor azt vizsgálja meg a GVH, hogy van-e más reális lehetőség a kábelhálózat korszerűsítésére*.

Ha nincs más reális lehetőség, akkor a GVH engedélyezi a fúziót (pl.: ez a helyzet állt fenn a 12 ezer lakosú Marcaliban, ahol a többi pályázó irreálisan keveset kínált a MATÁV-hoz képest).

Ha viszont van más ajánlat is az adott kábelrendszerre, amely mellett ugyanúgy realizálódhatnak az előnyök (pl.: nagyobb egyszeri bevétel az eladónak; garancia a fejlesztésre), akkor a GVH nem engedélyezi a koncessziós telefonszolgáltató kábeles leányvállalatának a fúziót. (Így nem jutott a MATÁVkábelTV a viszonylag nagy, ugyanakkor a még éppen az 1999-es Tt. módosítás határát képviselő 30 ezer körüli lakossal rendelkező tatai rendszerhez.)

Tehát összefoglalóan megállapítható, hogy a piaci fejlődés és a GVH szerepe is a korszerű kábelhálózatok kialakulása irányába mutatott. Ugyanakkor az egyértelműen pozitív következtetések levonását beárnyékolja a nemzetközi piacokon megfigyelhető dekonjunktura jelensége, amely erőteljesen befolyásolhatja a hazai távközlési liberalizáció sikerességét.

Termék- és árdifferenciálás a kábeltelevíziós piacon

A piac fejlődése és a törvényi szabályozás is a differenciált programcsomagok kialakulását segítette elő. A piaci szereplőknek érdeke volt, hogy az egyéni igényeket minél rugalmasabban tudják kielégíteni, végső soron pedig az, hogy minden előfizetőtől a saját rezervációs ára körüli összeget tudják megszerezni. A törvényalkotó pedig az információs társadalom kialakulása érdekében írta elő a korszerű adatátvitel kötelező megvalósítását. Innen már egyenes út vezetett az ún. csillagpontos rendszer⁵ kiépítéséhez, a differenciált árazású programcsomagok kialakításához és az ebből adódó fogyasztóvédelmi problémákhoz.

A problémák nagy része onnan ered, hogy a hazai fizetőképes kereslet messze elmarad az információs társadalom infrastrukturális beruházásainak költségigényétől.

Korszerű adatátvitel megvalósítása, csillagpontos rendszer kialakítása

A korszerű adatátvitelre vonatkozó előírások és az ezzel kapcsolatban kiépített, differenciált árazású programcsomagok használatát lehetővé tévő csillagpontos rendszer következtében, ez a téma a kábeltelevíziózás legkényesebb területe. Így állhatott elő az a *paradox helyzet*, hogy amíg a *szolgáltatók az információs társadalom kialakításához szükséges infrastruktúrát és értéknövelt szolgáltatást teremtik meg*, addig ezt a fogyasztók egy része a (multinacionális) cégek ellenük irányuló „szabadrablásaként” éli meg, amivel szemben az állam nem képes vagy esetleg nem is hajlandó megvédeni. Annak tárgyilagos megítélése sem könnyű, hogy valójában a társadalom mekkora részére nézve releváns ez a probléma, ugyanis a médiában csak a panaszok, a szeszációk „hírértékűek”, amíg a szolgáltatásokkal elégedett előfizetőkről nem sok szó esik. Másrésztől viszont arról az emberi tulajdonságról sem lehet megfeledkezni, hogy az emberek gyakran csak saját magukban „fortyognak”, és nem nyilvánítják ki véleményüket.

A műsorelosztó a rendszerek átalakítását *a korszerű adatátvitelre vonatkozó átépítési kötelezettségére hivatkozva végzi [médiatörvény 115. § (8.)]*, amelyet gyakran *összkapcsol a korábbi soros rendszer helyetti, modernebb és egyéni igényekhez rugalmasabban alkalmazkodó csillagpontos rendszer kiépítésével*. Azonban, ha az átépítés *csupán soros-csillagpontos váltás* (ami a szolgáltatónak előny, hiszen lekapcsolhatja a nem fizető fogyasztót), *de az utóbbi nem kétirányú, akkor* – mert a soros rendszer műszakilag egyenértékű a csillagpontosal – *nem teljesül a törvény előírása*. Így nem fogadható el az az állítás, hogy a fogyasztók többletkiadásának oka egy jogszabály, amelyet gyakran hangoztatnak a szolgáltatók, és az átépítés költségét (részben) ráterhelik az előfizetőkre.

Ezenkívül az új csillagpontos hálózat *teljes egészében a szolgáltató tulajdona lesz, így az előfizetők úgy érezhetik, hogy velük fizettetik meg azt az eszközt, amely majd a szolgáltatók számára profitot termel*. (Komjáthy [1998])

Így annak ellenére, hogy *az előfizetők jólétéért épülnek a rendszerek*, ilyen „incidensek” *gyakran beárnyékolják a szolgáltató-előfizető viszonyt*.

Programcsomagok kialakítása

A szolgáltató a csillagpontos átalakítással egyidejűleg szolgáltatáscsomagokat vezetett be esetenként oly módon, hogy a legdrágább díjú csomagba helyezte a közkedvelté vált országos kereskedelmi műsorokat (így a lakosság 50-60%-a helyett már 90%-a fizet elő erre a csomagra). (Kovács [1999]) A GVH az egyéni panaszokra megkezdődő versenyügyi eljárással során vizsgálja ki az eseteket.

A GVH ezen vizsgálatok során – a nemzetközi gyakorlattal összhangban, és a technika sajátosságát figyelembe véve – a programok programcsomagokban (és nem egyenként történő) kínálatát nem minősíti jogellenes tevékenységnek. (Ugyanakkor megjegyzi, hogy a probléma műszakilag megoldható lenne, de az átalakítás elmaradása a beruházás költségvonzata miatt nem tekinthető jogellenesnek.) Azonban a GVH szerint *a programcsomagok kialakítása során előidézhető a gazdasági versenyjog által büntetendő árukapcsolás (a kínálat művi korlátozása)*. Ez például akkor fordulhat elő, ha szolgáltató a viszonylag alacsony jogdíjú magyar kereskedelmi csatornákat (RTL Klub, TV2) a legdrágább programcsomagba helyezi.

A szolgáltatók szerint a csillagpontos rendszer kialakítása elsősorban a későbbi – információs társadalombeli – egyéni igények (pl. VOD – Video on Demand – igény szerinti filmvetítés) rugalmasabb kielégítését teszi lehetővé.

Programcsomagok árazása

A következő neuralgikus pont a programcsomagok árazása. Az árazásból származó sérelmek elsősorban arra vezethetők vissza, *hogy a lakosság fizetőképes kereslete jóval elmarad a fejlesztések tökeigényétől.* Ezt a kiinduló helyzetet központilag, egy hosszabb távú életszínvonal-emelési stratégiával lehetne kezelni, mert a kábeltelevíziós társaságok nem láthatják el maradéktalanul az állam szociális jellegű feladatait. *Fennmaradásuk érdekében – ami végül is társadalmi érdek – viszontértvényesíteniük kell költségeiket.*

A elosztandó műsorokkal, a programcsomagokkal és az egyes csomagok díjtételeivel kapcsolatban az alábbiak mondhatók el.

A médiatörvény alapján a kábeltelevíziós műsorelosztó köteles rendszere révén elosztani a *közszolgálati műsorszolgáltató valamennyi műsorát* alapszolgáltatásként.

Ha a szolgáltató még soros rendszert üzemeltet, akkor nem kérdéses, hogy mindenkinek egyfajta csomag jut, mert *nincs lehetőség a differenciálásra.*

Ha a szolgáltató csillagpontos rendszert üzemeltet, akkor kettő-három-négy differenciált csomagot is kínálhat az előfizetőknek. Azonban a szolgáltatóktól és az ellátott területtől függően jelentős szórás mutatkozik a programcsomagok tartalmában, illetve az árazásában.

A hagyományos tv-jelcsomagokon túl, egyre több helyen jelenik meg az *Internet-hozzáférés biztosítása* is valamilyen konstrukcióban. Azonban *az ezek iránti igény – mindamellet, hogy ez az infrastruktúra biztosítja jelenleg az egyik legkedvezőbb elérhetőségi lehetőséget – még igen csekély.* Egyéb értékknövelt szolgáltatás – mint például VOD – egyáltalán nem jellemző hazánkban.

Magyarországon *a kábeltelevíziózás szabadáras tevékenység,* annak ellenére, hogy a szolgáltatók „kvázi természetes monopol” pozícióban vannak a piacnyitásig.

A „kvázi természetes monopol” kifejezést az alábbiak miatt tartom relevánsnak a hazai piac vonatkozásában. 2000-ig általánosan elfogadott volt az a vélemény, hogy a szolgáltatók természetes monopolpozícióban vannak a KTV-piacon. Azonban 2000. decemberében, majd idén januárjában *is kimondta a Legfelsőbb Bíróság, hogy az adott szituációban (pl. a 2000 decemberi határozat szerint 1995-ben Csepelen – így egész Budapesten is) nem voltak a kábelszolgáltatók gazdasági erőfölényes (monopol-) pozícióban, így következésképpen vissza sem tudtak élni azzal. A GVH azonban nem számít arra, hogy ezen ítéletek precedens értékűnek minősüljenek, mert azóta egyrészt a piaci helyzet változott (a Bíróság indoklásában helyettesítő termékként említett AM-Mikro díja, a jelképes százforintos nagyságrendről ezerforintos nagyságrendre emelkedett, így már nem áll fenn az a számítás, hogy a két szolgáltatás költségei a negyedik év közepétől kezdve – összesített szinten – kiegyenlítik egymást), másrészt a törvényi környezet is módosult (1997. január 1-től új Versenytörvény lépett életbe, amely a gazdasági erőfölény fogalmába az „ésszerű helyettesíthetőség” kategóriáját is bevezeti).*

Ugyanakkor elsősorban a UPC hangsúlyozza, hogy a kábelrendszereknek más alternatívái is vannak. Például előfordulhat, hogy más kábeltársaság is tevékenykedik egyugyanazon területen, vagy vásárolható egyéni műholdvevő, sőt elő is lehet fizetni az Antenna-Mikro (csak Budapest területén) vagy a UPC Direct szolgáltatására.

Azonban, miután a legfelsőbb bírósági határozat csak Budapest területére vonatkozólag kérdőjelezte meg a természetes monopólium létét, és mivel még nem feltétlenül precedens értékű, így erre a piaci helyzetre a „kvázi természetes monopol” kategóriát alkalmazom.

Az árnövelés tekintetében az a versenytörvényi előírás, hogy tilos az üzleti kapcsolatokban tisztességtelenül eladási árat megállapítani, vagy más módon indokolatlan előnyt kikötni. Versenyjogi alapon *egy ár akkor tekinthető túlzottan magasnak, ha az a vállalkozás műszakilag-gazdaságilag indokolt költségeinek és a – gazdaságban általánosan elfogadott*

– befektetett tőke után járó méltányos hozam összegét meghaladja. Ebből következően a GVH csak olyan árakat akadályoz meg, amelyek kirívóan magasak, és racionális érveléssel költség- és nyereségoldalról kellően meg nem alapozottak.

A versenyfelügyeleti eljárások során azonban viszonylag kevés számú esetben születik elmarasztaló határozat a kábelszolgáltatókkal szemben, mert az árnövekedést az infláció követésén túl a színvonalasabb – pl. tematikus – csatornák magasabb jogdíjai indokolják.

Összefoglalóan elmondható, hogy a termék- és árdifferenciálással kapcsolatos problémák egy része annak köszönhető, hogy az előfizetők gyakran túlreagálják az eseményeket, másrészt – a befektetéseiket mihamarabb viszontlátni kívánó – szolgáltatók túlkapásai is előfordulnak. Ugyanakkor mindenképpen arra kellene törekedni hosszabb távon, hogy partnerként tekintsenek egymásra a szolgáltatók és az előfizetők, hiszen az információs társadalom kialakítása közös érdek.

A HÍRKÖZLÉSRŐL SZÓLÓ 2001. ÉVI XL. TÖRVÉNY

2001. decembertől kezdve, közel egy év átmenet során járnak le a hazai vezetékes távközlési szolgáltatásokra vonatkozó kizárólagos szolgáltatási jogosultságok, amelyek minőségileg új körülményeket hoznak a távközlés világába.

Az új Hírközlési törvény (EHT – „Egységes Hírközlési Törvény”) a távközlést, a postai szolgáltatást és a frekvenciagazdálkodást szabályozza újra. Első megközelítésben annyi mondható el a törvényről, hogy egy keretjellegű törvény (közel ötven esetben később kidolgozandó kormány- vagy miniszteri rendelettel fog kiegészülni), és alapvetően a monopólium lebontásával egy szabályozott versenypiac kialakítására törekszik. A piac szereplőit alapvetően, SMP (Significant Market Power – jelentős piaci erővel rendelkező) és egyéb szintre különíti el, és köztük aszimmetrikus szabályozást alkalmaz. Másrészt az infrastruktúra alapú és a szolgáltatás alapú versenymodell között „arany középútként” a kellő mértékű infrastruktúra fejlesztésére ösztönöz. Várhatóan a társadalom számára jobb és olcsóbb szolgáltatásokat fog jelenteni a szabályozott versenypiacba való belépés.

A hazai infokommunikáció szabályozásának sajátosságai

Az új hírközlési törvény elkészítése során a törvényalkotóknak figyelembe kellett venni a hazai jogrendet; a piacon jelen lévők igényeit; a felhasználók érdekeit; az új piacra lépők elvárásait és végül, de nem utolsósorban az EU-direktívákat. Ezen szempontok egyidejű érvényesítése korántsem volt problémamentes.

Ezen rövid felvezetés után két szempontból szeretném megvizsgálni az EHT-t. *Először a KTV piacot közvetlenül befolyásoló, majd pedig a KTV-piacot közvetve befolyásoló paragrafusokat.*

A kábeltelevíziós piacot közvetlenül befolyásoló részek

Az egyhatodos kérdés

A kábel-infrastruktúra fejlődése szempontjából a legfontosabb kérdéskör a médiatörvény egyhatodos szabályának [1996. évi I. tv. 115. § (4.)] megtartása avagy hatályon kívül

helyezése volt. *Sajnálatos módon azonban az EHT elfogadott változata is érvényben hagyta a médiatörvény ezen paragrafusát, amely sajátosan „magyar válasz” a probléma kezelésére. Hiába követelte nemcsak a kábelszakma, hanem az egész távközlés ezen igen káros paragrafus eltörlését – hangsúlyozva, hogy a tartalmat és az infrastruktúrát külön kell szabályozni –, és a hatóságok is teljes mértékben belátták ezen rendelkezés romboló voltát, mégsem mutatkozott hajlandóság arra, sem a Kormány, sem az Országgyűlés részéről, hogy hozzányúljanak a politikailag kényes médiatörvényhez. Tehát most is úgy látszik, hogy a Parlamentnek továbbra sem sikerült felülkerekednie saját belső viszályain, és ennek ismét az (információs) társadalom lett a legnagyobb vesztese, hiszen a tőkeerős szolgáltatóknak (pl. UPC) esélyük sem lesz, hogy újabb területen nyújthassák értéknövelt szolgáltatásaikat.*

Koncessziós telefonszolgáltatók kitiltása a kábeltelevíziós piacról [4. § (4.)]

A kábeltelevíziós piacon hasonló fontosságú kérdéskör a jelenlegi koncessziós telefonszolgáltatók további kitiltása a kábeltelevíziós piacról. (1999. évi LXVI. tv). Ehhez a törvényhez kapcsolódó visszasságok megszüntetésére – a MATÁV kábelTV tulajdonosi szerkezetében bekövetkező változásokra gondolva – az EHT a 110. § (4.) bekezdésében a „befolyásoló részesedést” a 25%-ot meghaladó tulajdonosi vagy szavazati joghoz köti. Vagyis csak akkor terjeszkedhetne tovább a MATÁV kábelTV Kft., ha a MATÁV a tulajdonosi részesedését is 25%-ra csökkentené le.

Ugyanakkor a kitiltás „csak” 2004 januárjáig marad érvényben [103. § (6.)], tehát a törvényalkotó az évek óta húzódó problémára azt a választ adja, hogy még két „védett” évet ad a piac többi szereplőjének, hogy vásároljanak, illetve építsenek kábelrendszereket, utána viszont a koncessziós telefonszolgáltatókat (így a MATÁV-ot) is beengedi a piacra, szem előtt tartva a kábelrendszerek biztonságos fejlesztésének kérdését.

A MATÁV – mint legfőbb érintett – továbbra sem tudja elfogadni, hogy miért kell ilyen szigorúan kitiltani őt 2004-ig. Az EU-ban csak jogi különállás a megkövetelt a telefon- és kábelszolgáltató között (amelynek megfelel a MATÁV és a MATÁV kábelTV viszonya), azonban hazánkban a MATÁV érdekeltségébe (közvetve vagy közvetlenül) tartozó cégeket is egy cégcsoportba veszik. *A MATÁV továbbra is hangsúlyozza, hogy nyereségének jelentős részét visszaforgatná az infrastruktúra fejlesztésébe, ezzel is elősegítve az információs társadalom fejlődését. Azonban a hatóságok szerint szükség van egy átmeneti időszakra, amely alatt a kábelcégek védetten fejlődhetnek a liberalizált piacon, továbbá még most sem látják biztosítva, hogy a MATÁV két párhuzamos infrastruktúrát hasonlóan fejlett műszaki-minőségi szintre hozna, miután azt úgyis kölcsön kellene adnia, ha valamely szolgáltató igényt tartana rá.*

Kis kábelhálózatokra vonatkozó jogszabályi differenciálás

A harmadik neuralgikus pont az igen nagy létszámú, azonban igen kevés előfizetővel működő kiskábelesek problémája. Továbbra is „ketyeg felettük az óra”, hogy 2003 januárjáig [médiatörvény 115. § (8.)] építsék át kétirányúvá a rendszereiket. Miután a korábbi kábeltörvény-tervezet (amelyben „nem közcélú” szolgáltatóknak lettek volna minősítve) sem lépett sohasem hatályba, így a határidő közeledtével méltán vártak valamilyen segítséget.

Az EHT a „zárt felhasználói csoport” kifejezéssel élve határozza meg azon közösségeket, amelyek műsorral való ellátása mentességet élvezne a médiatörvény kötelezettsége

alól. A jogalkotói szándék tiszta és jóindulatú (a kis falusi településeken működő rendszerek segítése), azonban a „zárt felhasználói csoport” definiálása [110. § (84.)] révén a törvényt olvasó igen sok mindenre gondolhat, de talán csak legutoljára arra, hogy ez a védeni kívánt falusi rendszerekre vonatkozik. Ennek következtében látnak napvilágot olyan értelmezések, amelyek szerint egy (100 lakásos) társasház zárt felhasználói csoportnak számít (vagyis nem vonatkozik rá a kábelszolgáltatókat érintő korszerűsítési kötelezettség), addig egy néhány házas falu nem minősül annak. (Ellentmondó... [2001])

Vélemények az EHT-val kapcsolatban

Az előbbieken felsorolt problémákon kívül a kábelszakma csak remélni meri (a végrehajtási rendeletek pontos megalkotása előtt), hogy a kábelszolgáltatóknak nem kell részt venniük a mindenki számára megfizethető távközlési szolgáltatás, az ún. egyetemes szolgáltatás finanszírozásában, illetve hogy az Internet-szolgáltatással kapcsolatban a kábel-rendszerekre nem fog vonatkozni az árbevétel-megosztás.

Továbbá a kábelszövetségek szerint a szakma rosszul járt az EHT-val. Leginkább azt sajnálják, hogy a tavaly parlamenti előterjesztésre kész állapotban lévő, konszenzusos megoldásokat beépítő kábeltörvény-tervezetet nem terjesztették be a Parlament elé, mert akkor logikusnak tűnt, hogy nincs értelme a külön szabályozásnak. Most pedig aligha lehet konszenzusos megállapodásokról beszélni szerintük, mivel az EHT-ben csak elvétve, szét-szórta fordulnak elő a műsorszórással és -elosztással foglalkozó bekezdések. Továbbá az egyértelmű, precíz megfogalmazásokat is hiányolják, és aggasztónak tartják, hogy fontos kérdésekben lépten-nyomon a később megalkotandó rendeletekre hivatkozik a törvény, márpedig „az ördög a részletekben rejlik”. Tehát túlságosan törekenynek tartják ezt a ke-retjellegű törvényt, sőt bizonyos tekintetben még visszalépéseket vélnek felfedezni a korábbi változatokhoz képest.

Az Informatikai Kormánybiztoság szerint azonban ezek a problémák nem relevánsak, hiszen a kábeltörvény-tervezet is hasonlóan „üres” lett volna, ha egyéb fogyasztói-szolgáltatói viszonyokat determináló részekkel fel nem töltötték volna. Másrészt eddig is sok kormányhatározat volt érvényben, amelyek időtállóan bizonyultak, továbbá az új rendeletek az elkészült EHT felhatalmazása révén alkothatóak csak meg.

A kábeltelevíziós piacot közvetve befolyásoló részek

Ebben a részben csak nagy vonalakban, problémafelvetés szintjén és inkább csak a KTV szempontjából szeretnék felvázolni néhány a liberalizációt elsődlegesen determináló kérdéskört. Ezek között az infrastruktúra vagy szolgáltatás alapú versenyt, az aszimmetrikus szabályozás szükségességét, az összekapcsolási kérdéskört és az egyetemes szolgáltatást említem meg.

Infrastruktúra versus szolgáltatás alapú versenymodell

Az infrastruktúra alapú versenymodell lényegében nemcsak a minél több hálózat építésére ösztönöz, hanem elő is írja minden piacra lépőnek, hogy legyen hálózata. Ezt a fajta modellt azon alternatív szolgáltatók támogatják, akiknek van infrastruktúrájuk, illetve attól félnek, hogy a liberalizációt követően infrastruktúra nélküli „kóbor lovagok” szabadrablásszerűen végezhetnének tevékenységet. Ezen szolgáltatók a kormánytól a hálózatépítésre vonatkozó ösztönzéseket várják, illetve hogy olyan versenyhelyzetet teremtsen, amelyben nem alakulhat ki olyan árháború, árspirál, amely a rendszereket elértekteleníti.

A szolgáltatás alapú versenymodell egy adott, létező infrastruktúrán biztosít verseny-lehetőséget a szolgáltatóknak. Így ez a modell nem követeli meg a hálózatok építését, vagyis szerződéskötés nemcsak hálózattal rendelkező szolgáltatók között lehetséges. Továbbá a nagyobb szolgáltatók – viszonteladói áron – kötelesek infrastruktúrájukat kölcsönadni.

Az EHT valahol „arany középútként” egy olyan változatot támogat, amikor hálózat nélküli szolgáltatók is a piacra léphetnek, másrésztől ugyanakkor elismeri a korábbi befektetéseket, és ösztönzi a kellő mennyiségű, hiányzó infrastruktúra-építést. [Az EHT lehetőséget biztosít arra, hogy az átengedésre kötelezett cég – döntőbizottsági jóváhagyás után – a referencia-ajánlathoz képest 20%-kal többet kérjen attól a szolgáltatótól, aki nem rendelkezik hálózattal. 42. § (5.).] Vagyis azt támogatja, hogy az infrastruktúrák között is legyen verseny (pl.: egy lakásban legyen telefon és kábel is), azonban azt már nem kívánja elősegíteni, hogy ha az előfizető szolgáltatót vált, akkor az új szolgáltató egy új kábelt húzzon be a lakásba. Tehát a hiányzó infrastruktúrák építését támogatja az EHT, de a kihasználatlan, végső soron költség- és áremelő hatású infrastruktúra-telepítést elveti.

Aszimmetrikus szabályozás

Az előbbiek alapján elkerülhetetlennek látszik, hogy a szolgáltatók szerződéses viszonyba kerüljenek, azonban ez szabályozás nélkül – az eltérő alkupozíciók miatt – szinte lehetetlen volna. Az EHT két szintre különíti el alapvetően a piac szereplőit: a jelentős piaci erővel rendelkező SMP és az egyéb szereplőkre, amelyeket eltérő jogokkal és kötelezettségekkel terhel meg.

Az SMP-k partnerválasztási szabadságát olyan indok alapján korlátozza (pl. szerződéskötési kötelezettség), amely szerint ők jobb alkupozícióban – amellyel vissza is élhetnének – lehetnének a teljesen szabad versenypiacon, továbbá ők képesek torzítást végrehajtani a piacon, amíg az egyéb szereplők – súlyuknál fogva – nem.

Korábban szó volt egy harmadik szint létrehozásáról is, amelyben az infrastruktúra nélküli szolgáltatók lettek volna. Azonban az elfogadott EHT-ban található egy új elem, amely ún. relatív erőfölény alapján, szituációktól függően megkülönböztet egy harmadik, az adott szolgáltatónál erősebb szereplőt, amelyekkel szemben nem terheli semmilyen összekapcsolási kötelezettség a szolgáltatót. [41. § (3.)]

Az összekapcsolás kérdése

Az EU ajánlásai között a liberalizációra készülő országok számára a költségalapú árképzést tartja követendőnek. A költségalapú árképzéshez elengedhetetlen, hogy a szolgáltatók elkülönítsék számviteli rendszerükben az egyes üzletágakból származó bevételeket; a hatóságok ismerjék a valódi költségszerkezetet; és csak a műszakilag-gazdaságilag indokolt (tehát, csak a hatékony működés következtében előálló) költséget ismerjék el. Azonban az sem mindegy, hogy a hosszú távú előremutató költségek (LRIC – Long-Run Incremental Costs) vagy a teljesen felosztott múltbeli költségek alapján kerülnek megállapításra az összekapcsolási díjak.

A hosszú távú előremutató költségek módszere, valamiféle határköltség-módszert jelent, amely esetében csak azokat a költségeket lehet figyelembe venni, amelyek egy modern technológiát hatékonyan üzemeltető szolgáltatónál elkerülhetetlenül felmerülnének, ha egyéb szolgáltatásai mellett ma összekapcsolási szolgáltatást kívánna bevezetni (tehát csak a költségnövekmény számolható el). A teljesen felosztott múltbeli költségek esetében a múltbeli teljes költségeket veszik figyelembe, amelyek azért merültek fel, hogy akkora hálózatkapacitást építsen ki a szolgáltató, amelyen majd később az összekapcsolást kezdeményező más szolgáltatókapacitás igényét is ki tudja elégíteni.

Az EU az LRIC költségszámítási módszer használatát irányozza elő, de azt is mondja, ha ilyen típusú ármeghatározásra – átmenetileg – valamilyen okból (pl. nem megfelelő még a vállalatok számviteli elszámolási rendszere) nincs mód, akkor az *Unió által minden évben meghatározott a „legjobb jelenlegi gyakorlat”* szerinti árakat kell irányadónak tekinteni. (Ez az legjobb jelenlegi gyakorlat hagyományosan az angol, a svéd és a holland piac áraiból képződik.) Azonban *ehhez az árhoz képest nagy eltérések is mutatkozhatnak a tagországok között* – például a legnagyobb eltérés volt, hogy elérte a 72%-ot –, ami a hálózatok különböző fejlettségéből és struktúrájából eredhet. (Fodor [2000])

Az EHT is az LRIC módszer alkalmazását tartalmazza [42.§ (2.)], de például az egyetemes szolgáltatás finanszírozására vonatkozólag [52. § (3.)] 2003. január 1-ig a szolgáltatók a teljesen felosztott költségek alapján is eljárhatnak [105. § (4.)]. Másrészt viszont – a fentebb leírtak szerint – lehetőség van hogy az összekapcsolásra kötelezett szolgáltató akár 20 %-kal eltérjen ettől az ártól [42. § (5.)]. Egyébként a 2001. évre vonatkozólag még – a piac szereplői és az Arthur Andersen Tanácsadó cég több hónapos együttműködése után is – a teljesen felosztott múltbeli költségek alapján kerültek meghatározásra az összekapcsolási díjak.

Az összekapcsolás problémakör a kábeltelevíziós piacon is nagyon fontos, hiszen általában a kábeles szolgáltatók szigetszerűen végzik tevékenységüket, országos hálózattal nem rendelkeznek. Így például az országos *gerinchálózattal* rendelkező PanTel és az előfizetőkhez való közvetlen hozzáféréssel rendelkező UPC jól kiegészíthetik egymást, *azonban egyik félnek sem mindegy, hogy milyen áron történik mindez. Végső soron pedig a fogyasztók és az információs társadalom érdeke, hogy minél olcsóbban minél szélesebb körű szolgáltatásokhoz jusson.*

Az összekapcsolásokon belül a másik probléma, hogy *kit kivel szemben terhel összekapcsolási kötelezettség*. Ez a kérdés mindig az adott situációtól függően, *a relatív erőfőlény megállapítása után* dönthető el. A MATÁV-ot – koncessziós területén – a piac összes szereplőjével szemben összekapcsolási kötelezettség terheli, azonban a Vivendi, koncessziós területére már nem köteles beengedni a MATÁV-ot. Végül a kisebb LTO-k területére (pl. HTCC, Monortel) a szolgáltatók nem kötelesek sem a MATÁV-ot, sem a Vivendit beengedni [41. § (3.)].

Ezután jogosan felmerülhet a kérdés, hogy ezekben a régiókban *mi fogja elősegíteni a verseny kialakulását*. Egyik lehetőség, hogy *még kisebb szolgáltatók alakulnak*, akikkel szemben a jelenlegi legkisebb szolgáltatókat is összekapcsolási kötelezettség terhelné. A kérdés már csak az, hogy ezek a szolgáltatók mennyire lesznek hosszú életűek, illetve megjelenésük-eltűnésük mennyire lesz hektikus jellegű. Egy másik *lehetőség pedig* az lehet, hogy *alternatív infrastruktúrán (pl. kábelhálózaton) jelennek meg a versenytársak*, csökkentve ezzel is az árakat, kedvezőbb hozzáférési lehetőséget biztosítva az infokommunikációs szolgáltatásokhoz. *Tehát ezért olyan nagyon fontos, hogy minél több kábelhálózat, épüljön, illetve kerüljön tőkeerős szolgáltatók kezébe.*

Természetesen az összekapcsolás tekintetében ismét legalább két nagy csoportra bontottak a szolgáltatók. A MATÁV *erőteljesen nehezményezi, hogy őt összekapcsolási kötelezettség és nem az EU-gyakorlatnak megfelelő, mindössze ajánlattételi kötelezettség terheli*, továbbá kétségesnek tartja a verseny kialakulásának lehetőségét a jelenlegi saját koncessziós területén kívül, ahová nem kell, hogy beengedjék őt a kisebb koncessziósok. (Egyébként is szerinte a kisebb koncessziós szolgáltatók multinacionális anyacégei is legalább olyan tőkeerősek, mint ő.) *A piac többi szereplője pedig az EHT azon részétől fél, amely szerint a*

volt monopolszolgáltatók nem kötelezhetők szerződés kötésre, amennyiben az „átengedés technológiailag nem valósítható meg, illetve teljesítés esetén a hálózat egysége nem őrizhető meg”. [41. § (4.)] Ez szerintük visszaélésekre adhat lehetőséget, ha az ún. Döntőbizottság nem lép fel határozottan az ilyen esetekben.

Egyetemes szolgáltatás (47. §, 50. §, 52–53. §)

Az egyetemes hírközlési szolgáltatások körébe az egyetemes távközlési és az egyetemes postai szolgáltatás tartozik bele. A továbbiakban az egyetemes távközlési szolgáltatásokról kívánok részletesebben írni. Az egyetemes távközlési szolgáltatás szükségességében mindenki egyetért, hiszen az esélyteremtő információs társadalom alapvető feltétele, hogy mindenki számára megfizethető hozzáférés legyen az információkhoz. Azonban az ehhez jelen formájában történő – mintegy adószerűen és nem pedig az EU-gyakorlatnak megfelelő mark-up rendszer alapján meghatározott – pénzügyi hozzájárulásról az alternatív és a kábeles szolgáltatók hallani sem akarnak. A tervzet szerint minden nem egyetemes szolgáltatásból származó bevétel után egy bizonyos összeget be kellene fizetni az Egyetemes Távközlési Támogatási Alapba. [53. § (1.)] Ezen finanszírozási forma határozott elutasításának az az oka, hogy az alternatív szolgáltatók szerint a MATÁV – amely várhatóan a saját koncessziós területén egyetemes szolgáltatónak fog minősülni – képes volna irreálisan („felfalóan”) alacsony árak megállapítására a hatóságokkal, így a fogyasztók nem az alternatív vagy kábeles szolgáltatók szolgáltatásait és infrastruktúráját vennék igénybe, hanem a MATÁV-ét, sőt mi több, az alternatív szolgáltatóktól az Alapba befizetett összegekből még támogatásokhoz is juthatna a MATÁV. A *PanTel* a bírósági peres eljárástól sem riad vissza (ahogyan ezt Franciaországban is megtette egy alternatív szolgáltató, ahol is az EU-ban egyedülállóan ezt a megoldást vezették be) annak érdekében, hogy másfajta finanszírozási formát dolgozzon ki a hatóság.

Azonban mindezen kérdésekre a végrehajtási rendeletek kidolgozása, illetve a 2002-től gyakorlatban is megvalósuló liberalizáció után lehet érdemben visszatérni.

KONKLÚZIÓK, DILEMMÁK

Összefoglalásként elmondható: a magyarországi törvényalkotók a kilencvenes évek második felére felismerték, hogy a kábelhálózatok fejlesztése kedvező lehetőséget kínálhat az információs társadalom megvalósítására.

Az 1992-es *Távközlési törvény* elsősorban a vezetékes telefonra vonatkozó koncesszió intézményével segítette az információs társadalom kialakulását, amíg a közcélú nem koncessziós intézmény bevezetésével többek között a kábeltelevíziózás fejlődésének biztosított szabad teret.

Az 1996-os *Rádiózásról és televíziózásról szóló törvény* az információs társadalom építő infrastruktúrájaként kezeli a kábeltelevíziós hálózatokat, így előírja a jelentős tökeigényű korszerű adatátvitel lehetőségének kötelező megvalósítását. Ugyanakkor paradox, inkonzisztens módon az egyhatodos szabállyal el is riasztja a tőkeerős nemzetközi szolgáltatókat, illetve megnehezíti az újonnan belépők helyzetét.

Az 1999-es Távközlési törvény módosítása a koncessziós telefonszolgáltatók kábelpiacról történő kizárására irányult, aminek tárgyilagos megítélése összetett feladat. Azonban az biztosan leszögezhető: azáltal, hogy a törvényalkotó nem engedélyezte a párhuzamos infrastruktúrák egy kézbe kerülését, a kábel-infrastruktúra kisebb ütemben fejlődött, mint egyébként fejlődött volna, ami csorbította azt a lehetőséget, hogy a társadalom valóban esélyteremtő társadalommá váljon.

A 2001-ben elfogadott Egységes Hírközlési Törvény pedig a technológiai konvergenciából adódó lehetőségek érvényesülését teszi lehetővé a távközlési piac liberalizációjával. Az egyhatodos kérdésre sajátos választ ad azzal, hogy nem foglalkozik vele, így érvényben hagyja; ugyanakkor a párhuzamos infrastruktúrák birtoklásnak problémájára azt a megoldást adja, hogy két év átmenet után visszaengedi a kábeltelevíziós piacra a koncessziós telefonszolgáltatókat.

Az elmúlt tíz évben a kábelágazat szabályozása megpróbált reagálni az információs társadalom kihívásaira. Úgy tűnik, nem is sikertelenül, még ha a médiatörvény politikai okokból való bemerevedése anakronisztikus elemekkel is tarkítja a képet, szükségtelen akadályokat állítva a fejlesztések útjába. Ugyanakkor látni kell azt is, ami a szabályozás világán túl mutatkozik: a lakosság nagy része képtelen még megfizetni azokat a szolgáltatásokat, ami a korszerű infrastruktúrákon amúgy elérhető lenne. Ez persze már a történet egy másik fejezete.

JEGYZETEK

¹ KTV: Kábeles műsorelosztó hálózat, amely szélessávú adatátvitelt tesz lehetővé.

² PSTN: Közcélú kapcsolt távbeszélő hálózat (vezetékes telefon), amely két irányban, de a legtöbb esetben (a helyi kapcsolásig) csak szűk frekvenciasávban biztosítja a jelek továbbítását.

³ A teljes angol terminus: the unbundling of the local loop: a helyi vezeték felszabadtítását, vagyis az összekapcsolás lehetőségének megteremtését jelenti. *Részlegesen* akkor valósul meg, ha valamilyen technológiai megoldás révén (pl.: ADSL) a vezeték bizonyos tartománya kerül átadásra, és *teljesen* akkor, amikor a teljes vezeték átadása megvalósul.

⁴ Tagjai: UPC, PanTel, Novacom, GTS Magyarország, Vivendi, Antenna Hungária, Vodafone, Panon GSM, British Telecom, de résztvevőként már a Kiwwi ingyenes Inter- netszolgáltató is megjelent.

⁵ Csillagpontos rendszer: Az előfizetők párhuzamosan vannak a rendszerre kötve. Ennek az az előnye a szolgáltató számára, hogy a nem fizető fogyasztót könnyen ki lehet zárni, másrészt a fogyasztóknak differenciált szolgáltatás nyújtható. Megjegyzendő, hogy nem minden csillagpontos rendszer interaktív is egyben.

IRODALOM

A verseny csökkenti... [2000]: A verseny csökkenti az árakat, nem a monopólium. *Média - Kábel - Műhold*, 10. sz. p. 14.

Ballai Éva [1999]: Kábeles konfliktusok. In: *Médiakönyv 1999*. Enamiké kiadó, Budapest. pp. 671–679.

Beépült az... [2000]: Beépült az EHT-ba a kábeltörvény. *Média - Kábel*, – *Műhold*, 10. sz. p. 3.

Ellentmondó... [2001]: Ellentmondó szakmai vélemények a hírközlési törvénytervezetről. *Média - Kábel - Műhold*, 3. szám pp. 3–5.

- Europe's new king... [2000]: Europe's new king of fiber. *Forbes*, július 24. pp. 57–59.
- Fodor Albin [2000]: A verseny döntsön ne az állam! *MODEMkor*, 7.sz. p. 4.
- Gálík Mihály [2000]: *Médiagazdaságtan*. Aula Kiadó, Budapest. pp. 315–334.
- Gálík Mihály – Rajkai László – Urbán Ágnes [1999]: A kábeltelevíziózás. BKE, Vállalatgazdaságtan Tanszék, kézirat p. 12.
- H. E. [1999]: A kábeltévéfront törvénymódosítás után. *MODEMkor*, 9. sz. p. 6.
- Kiss Ferenc [2000]: Az infokommunikáció szabályozása az új technológiai és piaci fejlemények tükrében. *Közgazdasági Szemle*, szeptember pp. 700–718.
- Komjáthy András – Varjú Gyula [1998]: *Összefoglaló jelentés a kábeltelevíziós szolgáltatók üzlet-szabályzatának és panaszügyintézésének tájékoztató felméréséről*. Fogyasztóvédelmi Főfelügyelőség, Budapest.
- Kovács István Béla [1999]: *A kábeltelevíziózás koncentrációjának alakulása és szabályozásának nemzetközi tapasztalatai*. GVH, Budapest.
- M. Tóth László [2000]: Digitalizáció és médiakonvergencia az EU-ban.
http://intranet.matav.hu/digitalizacio_%20es_mediakonvergencia_magyar_tavkozles.
- Máth András [2000]: Az Internet fejlődése – kábelhálózatoké a jövő. *Média – Kábel – Műhold*, 10. sz. p. 20.
- Megtorpant... [2001]: Megtorpant a UPC terjeszkedése. *Világgazdaság*, április 3. p. 13.
- P. M. [2000]: Novembertől: UPC Chello Budapesten. *Média – Kábel – Műhold*, 10. sz. p. 14.
- Rosta Gábor [2001]: Barangolás az IP-technológia világában. *Népszabadság COM-PUTER technika*, február 27. pp. 8–9.
- S. Z. L. [1999]: MATÁV kizárva a kábelpiaci terjeszkedésből. *Média – Kábel – Műhold*, 7. sz. p. 17.
- S. Z. L. [2000]: Az előfizetőkre hárulhat a fővárosi kábelfektetési díj. *Média – Kábel – Műhold*, 9. sz. pp. 4-5.
- Szántó Tibor [1999]: *A távközlési piacnyitás fő kérdései*. GVH, Budapest. pp. 24–29.
- Tevan Imre [1999a]: *Leadják a drótot*. HVG, 21. sz. pp. 121–122.
- Tevan Imre [1999b]: *Távadások végjátéka*. HVG, 29.sz. pp. 83–85.
- Verseny a... [2000]: Verseny a nagysebességű hálózatokért. *Média - Kábel - Műhold*, 10. sz. p. 9.
- Zacher Balázs [1999]: MATÁV–UPC háború – egy szakasz lezárult. *Média – Kábel – Műhold*, 9. sz. pp. 19–21.
- Az írott forrásokon kívül interjúk során nyertem információkat az alábbi témakörökben: kábelszövetségek helyzete (Kéry Ferenc, MKSZ); HIF tevékenysége (Berzovay István, BHF); versenyjogi kérdések (Bodócsi András, GVH); törvényalkotási folyamatok (Esztó Péter, IKB).

ÚJ TECHNIKÁK

György Péter

ABDUL KASSEM ISMAEL ÉS A COMM BADGE. GLOBÁLIS INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM – LOKÁLIS VÁLASZOK

„The only successful way to predict the future is to invent it.” (Alan Kay)
„I have in mind a plan of development which would make radio a household utility. The idea is to bring music into the home by wireless. The receiver can be designed in the form of a simple »radio music boks«, placed on a table in the parlor or living room, and arranged for several different wavelenghts which should be changeable with the throwing of a signal switch or the pressing of a single button. The same principle can be extended to numerous other fields, as for example, receiving lectures at home which would be perfectly audible. Also, events of national importance can be simultaneously announced and received. Baseball scores can be transmitted in the air. This proposition would be especially interesting to farmers and others living in outlying districts.” (David Sarnoff „radio music box” feljegyzése az American Marconi Company számára, 1916.)¹

TUDÁSSZOCIOLÓGIAI FORRADALOM

Ebben az írásban nem a status quo rögzítését tekintem célomnak: tehát nem kívánok teljes áttekintést adni az „internet” jelenéről – egy ilyen elemzés több szempontból is kétséges, hogy sikerrel kecsegtetne-e, tekintettel arra, hogy a leírásra váró gazdasági/technológiai/kulturális jelenség sokkal inkább a *metaforák* szintjén ismerhető meg s fel, mintsem a maga „realitásában”, hiszen azt egyébként a jelenleg rendelkezésre álló tudományos megközelítések sorozatából még össze nem álló paradigma, episzteméváltás állapotában érhetjük tetten. Nem véletlen természetesen az idézőjel használata sem. Számomra egyre inkább úgy tűnik (ha a *megismerés normatív struktúráiként* jelentőséget tulajdonítunk a metaforáknak,² illetve a különféle retorikai alakzatok önreferenciális és profétikus, végül, de nem utolsósorban *kontextus*³ és *jelentésteremtő* erejének, akkor minden okunk megvan arra), hogy az egykor az ARPANET – tehát a hidegháború katonai közegében kialakult, a bekövetkezhetőnek megítélt atomháború hatásait is elviselő, textuális üzenetek kommunikációs rendszere – utódjaként létrejött, s mára *korszakformáló, globális intézménnyé vált* informatikai architektúra része, tehát a protokoll, azaz az internet helyett a (multimediális) *globális információs és kommunikációs társadalomról, illetve annak információs infrastruktúrájáról beszéljünk*.⁴ Ugyancsak fontos kérdés persze, hogy elfogadjuk, illetve felismerjük-e, hogy – a retorikai fordulatok mellett, ha tőlük nem is függetlenül – a

társadalmi valóság radikális változásának vagyunk a tanúi. *Ténylegesen*⁵ a globális információs és kommunikációs társadalom kapujában állunk, s annak megvalósulása, régióként más-más mértékben épp napjainkban, szemünk láttára történik meg. Ekkor az is beláthatóvá válik, hogy a „network society” – íme Manuel Castells szellemi divatot teremtő, megvilágító erejű metaforája – bonyolult jelenségstruktúrájában a *szó szoros értelmében vett* internet csupán egyetlen, ám feltétlenül alapvető elem. Amikor a „napjainkban”, illetve a „kapujában állunk” retorikai fordulatát használom, akkor mindenekelőtt arra a „digitális szakadéknak”⁶ nevezett jelenségre kívánok utalni, amely szerint a „digital divide” létét valók a globális hálózattal összefüggő fenti társadalmi átalakulást nem univerzális haladás-ként látják, hanem nagyon is tekintettel vannak a nyertesek és vesztesek, a vele élni képesek s a belőle kiszorultak új egyenlőtlenségének aggasztó tendenciájára. (A Network Society, az eredetileg földrajztudós, s a regionális összefüggésekre igencsak érzékeny Castells könyve sem hagyja említés nélkül a digitális szakadék tényét.) A „divide” vagy „gap”, tehát az újabb előnyökhöz jutottak, illetve a kiszorítottak közti ellentét, szakadék éppúgy érvényes társadalmi osztályok között, mint a geopolitikai jelentéstartományban. Az információs infrastruktúrával élni képes elit, illetve a technológiai globalizációból kiszoruló tömegei, tehát a jövátelhetetlenül mélyülő szakadék rémképe éppúgy érvényes lehet akár egy-egy országon belül, mint az első és a harmadik világ kettősségét szemlélve. Más kérdés, hogy a „digital divide” szorosan összefügg a regionális/kontinentális fejlődéssel, tehát például az információs társadalom afrikai fejlődéséről beszélni inkább kínos és cinikus vicc, mintsem realitás. Ám ennek a törésvonalnak az alakulása mégsem annyira kezelhetetlen, mint a tektonikus rengéseké, s az messze nem ismétli meg szolgain s hű árnyékként a fejlődés egyéb dimenzióit, tehát mindazoknak a technofób, alkalmanként roppant tiszteletreméltó ludditáknak, akiket nyomaszt a technofil „digital tribe”, tehát a globális technológiában jártas új elit és uralkodóosztály alkalmanként tagadhatatlan arroganciája, akik tehát gyanakodva szemlélik a „network society” újabb és újabb hódításait, figyelembe kellene venniük, hogy épp ez a napjainkban zajló *tudásszociológiai forradalom* a legjobb példa arra, hogy a determináció tana mégsem minden további nélkül érvényes, s való igaz, hogy e tekintetben van némi naiv haladás, s az ezerszer elátkozott felvilágosodás mintha működőképes modell lenne, tehát ismét társadalmi szerep és mérlegendő lehetőség jut a józan észnek. Tudásszociológiai forradalomról beszélek, ugyanis az elmúlt évtizedek során radikálisan megváltozott a társadalmilag érvényes tudás *technológiai környezete*⁷ *megújításával és fenntartásával kapcsolatos eljárások intézményrendszere*. *A kreativitás normái mindig szorosan összefüggenek a memória-intézmények*⁸ *technológiai formáival és az azokból következő normákkal*. *Az 1960-as évektől kezdve: végbement az auralitás, a másodlagos oralitás forradalmának*⁹ *tudatosítása, majd a vizualitás emelkedő jelentőségének egyre mélyebb, több dimenziót átható felismerése*. *Mindez megváltoztatta a tudás gyakorlatát, elsajátításának technológiáit, s értelemszerűen kihatott annak esszenciális vonatkozásaira: a kanonikus struktúrákra is*. Az történt tehát, hogy a technológiai változások sorban megváltoztatták azokat a kereteket, amelyekben a társadalmi tudás hierarchiái érvényesnek és fenntarthatónak bizonyultak. A textuális és dominánsan lokális memória-intézmények így alakultak át sorra globális, multimediális, interaktív intézményekké: amelyekben a textus mellett az auralitás és a vizualitás főszerepet játszik.

Ennek a tudásszociológiai forradalomnak a következményei megkerülhetetlenek. A haladás ellen nincs orvosság, hangzott a pozitívizmus és a folyamatos technológiai megújulás optimizmusának jelszava, s ez minden kétség ellenére javarészt ma is igaz.

Aki nem kívánja észrevenni, hogy épp a Magyarországhoz több szempontból hasonló helyzetű, bizonyos fokig a peremeken lévő társadalmak, mint Írország, Finnország, Dánia, Szlovénia (!)¹⁰ miként váltak s válnak épp napjainkban a globális információs és kommunikációs társadalomban önnön földrajzi lehetőségeiknél és gazdasági súlyuknál *sokkal jelentősebb és fontos szerepet játszó* „menüpontokká”, miként használták ki ennek a forradalomnak a lehetőségeit, az vélhetően tényleg továbbra is fenntartja a baloldali kritikai elmélet e tekintetben való korlátoltságát, amelynek okai sokkal inkább kulturális előítéletekből, mintsem ténylegesen komolyan vehető megfontolásokból erednek. Más kérdés, hogy nem lehet nem felismerni, hogy mindazok a szerény méretű országok, amelyek hazánktól eltérően immár nem a peremen, hanem a new economy földi paradicsomában tartózkodnak, a kellő pontokon habozás nélkül túltették magukat a globalizáció kulturális kolonizációként is leírható alapvető sokkján. Nevezetesen arról van szó, hogy a kategóriák által diktált normarendszert szinte *sohasem* a kicsik diktálják.¹¹ *A kereteket, az internacionális/globalis normákat adottságként elfogadó helyi kultúrák és piacok leckéje valóban az hogy a szó szoros és átvitt értelmében engedjenek az interoperabilitás elvének, azaz felnyissák a világ előtt kategoriális rendszerüket.* Mindez természetesen nincsen ingyen. Ráadásul messze nem kívánom azt a benyomást kelteni, illetve ahhoz a gyakori és megítélésem szerint elcsúszott nézetrendszerhez csatlakozni, amely az internet globális technológiájának elterjedésében a helyi kultúrák, lokális autonómiák elkerülhetetlen összeomlását látja.

Ugyan valószínűsíthetjük, hogy a nemzetállamok a XIX. században kialakult formák és normák szerint nem élnek túl a változásokat, de a helyi, nemzeti kultúrákra nézvést mindez messze nem érvényes. A fent említett északi országok sikeres helytállása, a kategoriális globalizmus normáinak elfogadása *épp kulturális autonómiájuk metamorfózisához és fennmaradásához segít hozzá.* A modell lényege az internacionális technológiai és kategoriális normáknak való megfelelés és a kommunikációtechnológiai elzárkózásból következő kíméletlen és szükségszerű marginalizálódás közötti választás megkerülésében, a *tertium datur* gyakorlatának megelégsében áll. Azaz nem pusztán a megfelelő ideológiai normákat kell kialakítani, hanem a fenntartásukhoz szükséges infrastruktúrát, informatikai architektúrát is. *A XXI. században a kulturális autonómia elve épp annyit ér, mint amennyit az az fenntartani hivatott informatikai architektúra.* Az internet, azaz a tudás alapú kommunikációs/információs társadalom technológiai előírásainak, a normáknak és standardeknek az átvétele azonban nem absztrakt kérdés csupán. Mindez szorosan egybeesik egy soha nem látott méretű globális információs és szórakoztatóipar, „multichannel industry” megjelenésével a lokális kultúrák kapui előtt. A disztribúciós technológiák sohasem semlegesek: minden informatikai architektúra sajátos tartalmi vonatokkal jár.

Érdemes talán egyetlen, épp a „multichannel” elvének és politikai gazdaságtanának megfelelő disztribúciós rendszerre utalnunk: a kábeltévé-hálózatokra, amelyek elterjedése, penetrációja vélhetően még évekig jóval sikeresebb marad, mint a számítógépes hálózatok növekedésének üteme. A magyar kábeltévé-rendszerek – amelyek tipikus esetei az ideológia fenntartásához szükséges infrastruktúra, médiaarchitektúra példáinak – kettős jellegzetességgel bírnak. Az egyik oldalon mind a mai napig fennmaradt számos „helyi szolgáltató”, azaz a nemzetközi normák szempontjából technológiailag szinte értelmezhetetlen eszközökkel létrehozott, alkalmasint pár száz „fogyasztót” ellátó, gazdasági értelemben vegetáló vállalkozás. Ugyanakkor megjelentek a multinacionális és „multichannel” szolgáltatásokat kínáló technológiai „high end” cégek, amelyek az Információs Társadalom megteremtésének ideológiáját és gazdaságpolitikáját vallják és követik. Vannak tehát szol-

gáltatók, s a helyi viszonyok között igen olcsók, de nem képesek a technológiai transzferre, s vannak a multinacionális megakorporációk. Az utóbbiak azonban nem pusztán a „high end” technológiát hozzák magukkal, hanem a globális, transznacionális médiaipar termékeit is: esetükben a disztribúció értelemszerűen tartalmi nyomást és alkalmazkodást is jelent, a globális „media merge” világszerte elégszer megmutatta, hogy a transznacionális infrastruktúra és a javarészt globális fogyasztásra szánt, elsősorban amerikai tartalom kéz és a kézben jár. A helyi műhelyek – technológiai, gazdasági körülményeiknek megfelelően – a televíziózás hasonló szintű programjait ajánlják, amelyek több szempontból is sajátos kínálatot valósítanak meg. A UPC, a Matávnet – tehát a nagyok – a másik végletet jelentik meg. Számukra – ha egyáltalán nyoma van annak, hogy rendelkeznének kimunkált műsorpolitikai elvekkel – a fogyasztó akkor értékes, ha azt és úgy fogyasztja, mint a világon millió és millió társa: hiszen a multinacionális tartalomipar megtérüléséhez folyamatosan növekvő közönség kell, lehetőség szerint minimális technológiai ráfordítást (azaz fordítást) követelő lokalizációval. Pontosan láthatjuk, hogy a csapdát – tehát az infrastrukturális háttér problémáit – az a törvénykezési keret oldhatja, amely segít a technológiai univerzalizmus mellett a lokális értékek megjelenítésében is. (Más kérdés, hogy hasonló folyamat ment végbe a filmhálózatban, s megy napjainkban épp a könyvesbolti hálózatban – amelynek léte egyébként épp *segítene az e-book* elterjedésében, hiszen az off-line rendszerek alkalmanként inkább motorjai az új gazdaságnak, mintsem épp fékeznek kialakulását.¹²) Ami magát az internetet illeti, ott épp a lokális/globális tartalom szempontjából összehasonlíthatatlanul jobb a helyzet. Az a tény, hogy a Matáv hosszú évekkel ezelőtt elkötelezte magát nem pusztán a disztribúciós rendszer fejlesztése, illetve az abból származó evidens haszon megszerzése, hanem a tartalomiparban való komoly mértékű részvétel mellett, jelentős mértékben megváltoztatta az internet architektúrájának helyi sajátosságait. S ugyan e sorok írójától némi tapintatlanság minderről szót ejteni – figyelembe véve, hogy volt némi szerepem ennek a programnak a megkezdésében –, mégis hadd utaljak két mozzanatra, amelyeknek haszna immár nem pusztán a helyi tradicionális távközlési vállalaté, hanem az egész magyar nyelvű internetes közösségé és a társadalomé. Szemben ugyanis mindazzal, ami a kábeltévék, filmszínházak – a háttérben a könyvesboltok, könyvtárak –, tehát a multimedialis, „multichannel” kulturális infrastruktúra többi elemében, networkjében lejátszódott, az interneten nyomát nem találjuk a kulturális leépülésnek, viszont az ellenkezőjének igen. A két, a magyar nyelvű kulturális közösség és társadalmi nyilvánosság szempontjából egyaránt említésre méltó mozzanat: egyrészt az Origo megjelenése, másrészt a Northernlight/Vizsla kialakítása, tehát a legújabb generációs keresőrendszer domesztikálása. Az Origo annyit jelentett s jelent ma is, hogy a magyar nyelvű internetes kultúra megvalósulása nem azonos a különféle globális navigációs site-ok egyikének felületi lokalizálásával: azaz a kategória-rendszer fordításával, illetve a megadott szempontok szerinti feltöltésével. A Vizsla pedig – ha tetszik, ha nem – a magyar nyelvű standard thesaurus megjelenését ígéri, amelynek jelentősége egyre nyilvánvalóbb. Az is evidens, hogy az Internetto után, tehát a piacon később indult Origo mellett megjelenő szolgáltatók, mint az Index, ugyancsak az autonómia megteremtésének igényével léptek fel, amivel tovább gazdagították a magyar nyelvű kulturális kínálatot. Az Index és az Origo közötti összehasonlító elemzésre nyilván nem én vagyok hivatott, s ennek a tanulmánynak sem ez a célja. (Ugyancsak érdemes például összevetni a TV2 műsorpolitikáját az általa fenntartott Korridor jellegzetességeivel. Pontosan érzékelhető, hogy a több szempontból is igencsak lokális televízió által fenntartott portál site kifejezetten a modernizáció motorjának tűnik, s láthatóan többről van szó,

mint egy promóciós felület megnyitására.) Nyilván elemzés tárgyát képezheti még a többi fontosabb portál is, ám a lényeg a magyar nyelvű tartalomszolgáltatásban *a színvonal révén való versengés* maga. A tény, hogy a kulturális minőségnek a gazdasági kompetíció része azt mutatja, hogy a new economy, tehát a globális gazdaság magyarországi infrastruktúrájának ez az intézményrendszere sikeresen felelt meg a fent említett kettősségnek: azaz megjelenítette hazánkban a kommunikációs és technológiai transzfert, miközben nemhogy nem muzealizálta, hanem aktívan megújította a kulturális és politikai hagyományok jelentős részét.¹³

A kulturális igazodás, metamorfózis minden mozzanatában összefügg a nyelvvel. A kommunikációs elzárkózás/nyitottság kérdése mindenekelőtt nyelvhasználat kérdése is. Mást jelent például – hogy rátérjek írásom elméleti tételére – „navigation/browsing versus filtering” kérdéséről beszélni, s mást az eligazodás, szűrés kettőseit említeni. Ez utóbbi magyarul van, de *épp ezért* felismerhetetlen mindazoknak a diskurzusoknak a szempontjából, amelyek mentén a vita folyik, s amelyekben csak akkor van szavunk, ha – nem mellékesen angolul – felismerhetővé tesszük, hogy tudjuk, „what’s the name of the game”, másként melyek a „buzzword culture” aktuálisan értékes fordulatai. S ugyan kinek-kinek lehetnek egyéni szimpátiái az e tekintetben is nemes ludditizmus mellett, tehát a *kategoriális globalizáció ellen*, de vajon nem mindig így volt-e ez: épp a kultúrák közti kommunikáció történetében, tehát – többek között – a „cross-culture communication” tapasztalatrendszeré szerint.¹⁴

Ami a fent említett tudásszociológiai forradalom lényegét illeti: nos, a status quo leírása helyett a továbbiakban amellet kívánok érvelni, hogy milyen megfontolások szólnak ennek a forradalomnak, episzteméváltásnak¹⁵ a megtörténte mellett, miben is áll jelentősége, s miért hiszem, hogy a globális információs és kommunikációs társadalom megannyi kérdése – new economy, privacy, encryption, virtual identity etc. – közül ez az, amellyel mindenekelőtt el kell számolnunk, amelynek értelmezése nélkül nemigen láthatunk neki a további részleteknek sem.

Megítélésem szerint – a fent említett kereteknek megfelelően – a tudásszociológiai forradalom *napi gyakorlata* semmi egyebet nem jelent, minthogy az elmúlt években – történeti léptékkal mérve *példátlanul rövid idő alatt* – átalakultak, kiegészültek és kicserélődtek a kultúra, az ismeretszerzés, fenntartás, kreatív alakítás, tehát a kánon és hierarchia, a fogalmak osztályozásának, dokumentumok archiválásának infrastruktúrái, ideológiai intézményrendszerei. Nem túlzás azt állítanunk, hogy a civilizáció történetében az egymással összefüggő technológiai standardeknek ilyen közvetlen és megkerülhetetlen hatása még nem volt.¹⁶ A globális norma, az internacionális szabály, a metarendszer többé nem pusztán nyelvi valóságként érthető: bár akként is léteztek, de a szó szoros értelmében vett megtestesülésekre¹⁷, kinyilvánításukra, a szavak reprezentációjára elkülönült intézmények sora szolgált. Mindazok a memória-intézmények, amelyek a digitális konvergencia kora előtt alakultak ki, tehát a könyvtárak, archívumok, múzeumok radikális átalakulás alatt állnak, s ennek a változássorozatnak visszatérő eleme az információk előállításának, hozzáférhetőségének, visszakeresésének, tárolásának a technológiájában beállott *radikális változás*.¹⁸

A „navigation/browsing and filtering” kérdésköre (hogy a digitális kultúra világában megfelelőbb kifejezést használjak) tehát nem pusztán a kulturális hozzáférés, de a reprodukció, a kánon, végül, de nem utolsósorban *az értelmezést garantáló kontextus létének vagy nemlétének* kulcskérdése lett. Sőt, minden esély szerint ez lett a kulcskérdés, az információkezelés, a memória fenntartásának, elrendezésének, a fennálló és megújított hagyományok elérhetőségének kérdése egyszerre filozófiai és ugyanakkor megkerülhetetlen gaz-

dasági kérdés. A „new economy” alapvető kérdései: a közönség fogalma, a digitális világban való értékteremtés, a profitkeresés kérdései mind szorosan összefüggenek a navigation/filtering, tehát az információszerzés, illetve megszürése kérdésével. Ezt a változást jelzi, hogy az elmúlt években radikálisan megváltozott az információval kapcsolatos tudományos elképzelések, normarendszerek alapvető sémája is. „The object of scientific inquiry in information sciences has also changed: from the study of information, information system and human-computer interaction to information functions which are designed and performed independently of the institutional context and to theoretical models for the interpretation of the new informational, heritological or hermeneutic paradigms (for example, notions of users needs, notions of material unit, theories of heritology, selection and text interpretation).”¹⁹ Azaz: az informatika – ahogyan magyarul hívjuk mindezt – egyre komolyabb mértékben *társadalomtudományi* elvárásokkal néz szembe, egyre megkerülhetetlenebb, hogy a természettudományos normarendszertől eddig idegen paradigma fényében értelmezze újra önmagát. Mindaz, ami pár éve még informatikai belügy volt, tehát a „human-computer interaction”, az mára „interface culture”-ként vált a globális társadalomtudományi, illetve az internetes retorika alapvető fontosságú fejezetévé. Olyannyira, hogy ebben a „navigation/filtering” kérdést centrális problémaként bemutató szövegben – többek között – arra is rá kívánok mutatni, hogy a paradigmaváltás egyik legfontosabb területe, s a legígéretesebb eredmények épp az „interface” kutatások kapcsán tűnnek fel, amint maga az információk tengerén való eligazodás kérdése sem egyéb, mint a gépekkel való párbeszéd új formáinak kialakítása. Ha a tudásszociológiai episzteméváltás ennek a forradalomnak a *társadalomra gyakorolt hatásmechanizmusa* legfontosabb kategóriája, akkor ami az emberi személyiségre gyakorolt hatásokat illeti, azokat épp az Interface culture²⁰ drámai gyorsasággal zajló interaktivizálásában, multimedializálásában érhetjük tetten. Ha igaz van a kommunikációtörténettel foglalkozó jogtudósunk, Monroe Price-nak²¹, s valóban globális elektronikus médiatérben élünk, akkor ennek a következményeivel kell számolnunk. Ha igaz az, hogy a napsugarak mellett megannyi láthatatlan hullámsávon át zajlik egyszerre a „nagy csere”: mondatok „hangzanak el”, szövegek tűnnek fel ugyancsak a fény sebességével, mozgóképek áramlanak, adatcsoportok jelennek meg a tér másik szegletén, továbbá mindezt ugyancsak némán hallgatják az úrben, a mobiltelefonok között, a tenger alatt, s föld felett: ha tehát a kommunikáció és az ellenőrzés tökéletessége oly mértéket öltött, amelyet az utópikus kritika Huxleytől Orwellig nemigen *mert* elképzelni, akkor mindent tudomásul kell vennünk, amikor az új társadalom, a globális információs és kommunikációs társadalom ismeretszerzéssel és memóriakezeléssel kapcsolatos eljárásait tekintjük át: mint a mai nap és a közeljövő alapvető kérdését.

A TUDÁS ÚJ FORMÁI

Nagyon is ideje, hogy rátérjek a cím emblémájának feloldására, amelyet nem pusztán a korszak divatja: a szenzációvadászat és a marketing ellenállhatatlan mániája íratott velem, hanem sokkal inkább a történetiség révén feltáruuló jelentéstartomány ígéretes lehetősége.

Bizonyos Abdul Kassem Ismael perzsa nagyvezír a X. században élt, s könyvtára 117 000 kötetet számlált. (Ha tudjuk is, hogy a „kötet” fogalma jóval bonyolultabb, mint azt első pillantásra, illetve a kódexek hagyományán nevelkedett szemléletünkben hinnénk, attól a szám nagysága vitathatatlan, akár az alexandriai, akár az avignoni pápák könyvtárára utalunk). A sokat utazó nagyvezír mohó olvasó, s egyben a könyvek szerelmese volt. Bárhová is ment, becsben tartott köteteit 400 tevője szállította, az ábécésorrendnek megfelelően elrendezve az állatokat. Mint azt Douglas Greenberg²² – az internettel, pontosabban a digitális kutatókönyvtár fogalmával igen kritikus kutató – megjegyzi: „Until very recently no one had devised a better scheme for the staffing and organisation of a library than Abdul Kassem Ismael.” Douglas Greenberg számára a könyvtár – íme a bizonyíték, hogy már a X. században is – maga volt a rendezettség, ellenben az internet *épp* a hierarchia hiányának okán keserít el, illetve ad okot az aggodalomra. „The internet has no organisational hierarchy of containers of information that proceeds smoothly and sequentially downward from the vast storehouse to the single page. On the Internet, we go directly from a first point of access to the individual page... By comparison to the hierarchy structure of the library, the Internet’s architecture is flat.” A szkeptikus szerző – a chicagói Történelmi Társaság elnöke és igazgatója – jó érzékkel veszi keresztűz alá a „search” jelenlegi gyakorlatát, tehát a „navigation és filtering” dichotómiáját. Érthetően elkötelezett a hagyományos könyvtárak információszervezési hagyománya mellett, s igen sokra tartja a *hierarchikus struktúra megbízhatóságát*. Függetlenül attól, hogy egy számára vitathatatlanul tiszta és intelligens hagyományt lát veszni, tisztában van azzal, hogy a digitális közegben ez az intézmény – jelen formájában – csak múzeumként vagy csak marginalizáltan tartható fenn. A hierarchia hiányát Greenberg kíméletlen kritikával illeti: „If you don’t know where you are going, any road will take you there.” Mindez igencsak ismerős mindazoknak az on-line intézményeknek a fenntartói számára, akik még rendelkeznek a történelmi emlékezet képességével, más szóval, módjukban áll összevetni a hierarchikus off-line memória intézményeinek, s a jelenleg alakuló multimediális globális adatbank szisztémáinak a működési elveit és gyakorlatát. A hierarchikus keresés a rendezett, szabályozott kontextusok világát jelentette: az értelmezési, jelentéselvárási horizontok pontosan definiált jellege kétségbevonhatatlan volt. A könyvtár²³, a múzeum, a levéltár épülete, a fizikailag létező és a mindennapi élettől elkülönített gyűjtemények egymástól részben eltérő elrendezési módjai pontos utasítással: jelentésteremtő erővel bírtak. A szabályozott kontextus valójában pontos utasítássorozatot jelentett. A múzeumi tárgyak értelmezéséhez az adott gyűjteményben való elhelyezés nyújt segítséget: a néprajz, ipartörténet, populáris kultúra, magas művészet fogalma pontosan manifesztálódik az egyes épületrészek elnevezésében. Ne gondoljuk azonban, hogy a szabályozott kontextusok elve és elsajátítási praxisa csak a magas kultúra intézményeire érvényes. Hasonló kontextusteremtő funkcióval találkozunk a CD-boltok gondolái között, ahol az egyes kategóriák pontos utasítást adnak a zene minősítésére.²⁴ A kérdés tehát semmi egyéb, mint a bibliográfia praxisának – amelyet D. F. McKenzie a szöveg szociológiájának tekint – fenntartása immár nem a könyvek, hanem a multimediális termékek, a szó széles értelmében vett szövegek esetében is.²⁵

Más kérdés, hogy tanulmánya végén Greenberg már arra hívja fel a figyelmet, hogy az új, multimediális digitális archívumok nem pusztán a keresés normáit és formáit változtatják meg, hanem radikálisan módosítják a kulturális termelés immanens tulajdonságait is. „The emergence of genuine multimedia resources, including fully searchable audio and video archives, combined with the possibility of seamlessly intergrating images, sound and

motion with texts means not only that *the digital library will be very different from the traditional library*, but also that the scholarly work we create from research conducted ‘in’ the digital library will also be characterized by the multiplicity of media and formats. New kinds of information resources will, it is not too much to say, dictate the *creation of new forms of knowledge and new ways of communicating it.*” (Kiemelés tőlem – Gy. P.)

Anélkül, hogy elébe kívánnék vágni a keresés/szűrés (navigation/filtering) kérdés elemzésének, illetve az interface culture összefüggéseinek, hadd illusztráljam egyetlen példával azt, hogy immár Greenbergtől függetlenül ki-ki mit érthet újfajta tudáson. Ha csak egy pillantást vetünk arra a navigációs/kommunikációs hálóra, amelyet például a Napster kínált fel, s eltekintünk az aktuális szerzői jogi vitákban elfoglalt álláspontoktól, akkor minimum három tudásszociológiai jelenségre utalhatunk. Mindenekelőtt fel szeretném hívni a figyelmet a privát és nyilvános tér/használat fogalmában beállott változásra, amelyet a Napster igen világosan illusztrál. (A Napster aktuális sorsa – megítélésem szerint – nem befolyásolja a kommunikációs innovációban játszott úttörő szerepét.) Milliányi fájl kerül forgalomba, százezrenyi számítógép áll egymással „beszélő” viszonyban, ugyanis használóik (tulajdonosaik) egy ponton *megnyitották őket egymás felé: bebocsátást engednek elméletileg bárkinek, hogy hozzájuk hasonlóan egy-egy kulturális jószágot elsajátítson, illetve magáévá tegyen.* Hogy a birtoklásnak itt értelme lenne, azt kétségbe vonom. Ez a gesztus vélhetően fontosabb annál, mint az, hogy aktuálisan elsősorban zenei anyagok cseréje zajlik: nem egy rendszert látunk már, épp az internet kapcsán, amelynek végső használati formája jelentősen eltért a tervezettől. Az mp3 tömörítési forma éppoly alkalmas például egy-egy szöveg átadására, mint zenei dokumentumok tömörítésére és továbbítására. A privát számítógépek „napsterizált” networkje tulajdonképp egy „népi”, spontán és autonóm archivumi rendszer kialakításának lehetőségét rejtí magában, amelyben a tudásnak a könyvtárakban védett és hitelesített formái, tehát mindazok a kapuőr funkciók is, amelyek eddig a hierarchia társadalmi gyakorlatát szolgálták, immár alkalmatlanok. A napsterizáció ennyiben semmi egyéb, mint a World Wide Web egyik lehetőségének beteljesítése. A napsterizált kommunikációban a domain név szemantikájának eddigi eligazító, kapuőr funkciója sem működik, ahelyett viszont helyreállt a könyvtári keresés ismert hagyománya: ebben az esetben a pontos szerző, a műcím jelenleg elengedhetetlen a kereséshez. Más kérdés, hogy a Napster kereső felületének intelligenssé tétele nyilván idő és pénz, tehát érdek és – felismerésében megmutatkozó – logisztika kérdése csupán. A Pierre Lévy által definiált „kollektív értelem”²⁷ elvének egyik kiváló illusztrációjával állunk szemben. A „napsterizálók” (napsterizers) közössége virtuális, poszttéritorális, nyelvileg – jelenleg – közömbös, kommunikációjuk *kulturális cserén alapszik.* Az interface itt semmi egyéb, mint a csere tárgya: az adott kulturális jószághoz való hozzájutás és mások rendelkezésére bocsátásának az élménye. A napsterizálók kommunikációs élménye a konkrét csere aktuális tárgyán kívül igen szűk, ám annál figyelemreméltóbb csatorna. Egyrészt rendelkezésre áll a regisztrációs név, hiszen a Napster egy újabb pass/buzzword révén kínál lehetőséget az identitással való játékra. Megannyi költői, magáért beszélő, nyelvi önarcképként is érthető álnév/szójáték tűnik fel a kommunikációs társak listáján. S nyilván kialakulóban van a napsterizációs közösség etikája: illik-e vagy sem, *megvárnia kinek-kinek*, hogy a géperől épp a letöltés pillanataiban/?! kulturális jószághoz jutó ismeretlen kolléga/?! befejezhesse a dokumentum átjuttatását. Természetesen a Napster (mint tény s mint metafora) nem egyedülálló jelenség, ha a globális architektúra spontán, interaktív és javarészt kollektív használati formáira vetünk egy pillantást. Ugyancsak a kollektív intelligencia mitikus példázata a Linux, mint a

nyitott forrásokon alapuló decentralizált kooperatív szoftver rendszere, amely az egyéni felelősség és lehetőség új dimenzióját, illetve a virtuális közösség archetípusát teremti meg, s amelynek interpretációja ugyancsak az internet további fejlődésének le nem zárt lehetőségeire mutat rá. A nyitott standard elvére épülő, az ingyenes szoftver forrásokon²⁷ alapuló virtuális közösség működése részben az ingyenesség és teljesség nevében zajló kommunikáció és csere – megannyi mitikus és antropológiai előkép – high tech megvalósítása. Ugyanakkor a nyitott standard, mint azt Allen Brown, a Open Group elnöke is megjegyzi, semmi egyéb, mint az e-business terjedésének alapja: a közös kommunikációs alapok, tehát az interaktív felületek számának növekedése éppoly jól tesz az üzletnek, mint amennyire az utópia megvalósulásának is terepe.²⁸ Eric S. Raymond, az Open Sources Initiative elnöke kiváló interpretációjában érzékletesen interpretálja a Linuxot mint *véletlen forradalmár akciót*.²⁹ A nyitott források, az ingyen letölthető szoftver használatán alapuló fejlődési modell időközben megkerülhetetlen tényező lett, s választ követel mindazoktól, akik a network society megteremtésének vízióiban vagy gazdasági fenntartásának mindennapjaiban érdekeltek. Ám a Katedrális és a Bazár modellje nem pusztán gazdasági okoknál fogva érdemel figyelmet, hanem épp szempontunkból: a tudáshoz való hozzáférés szempontjából, a rendezett kánon és a „Kuriositátenkabinett” közötti választás okán.

Ami a kommunikáción túl a *tudás* új formáit illeti, a különféle, a kommunikáció, tehát a navigáció során összegyűjtött elemekből ki-ki önmaga kulturális normái és várakozásai értelmében alkothat új „egészet”, amit aztán immár addig nem létezett dokumentumként küldhet vissza a rendszerbe. Tehát nem pusztán a hierarchia hiányáról, hanem a kulturális remix kreativitás eddig nemigen létezett formáinak kifejlődése előtt állunk. Érzésem szerint maga a remix kifejezés komoly *kontextuális migráció előtt áll*. Ez a formula eddig a populáris zene legújabb technológiai eljárásainak összegzésére szolgált – amelyek eredményeként mára a „zeneszerzés”, továbbá a „hangszeres játék” képessége mint tanult képesség eredeti értelmében csak a legteljesebb idézőjelben írható le. A remix, a DJ-alaptevékenysége ugyancsak értelmezhető olyan outsider, népi technológiaként, amely igencsak kitágította a zenei kompetencia eddigi kapuit, s ennyiben az elsajátítás, az appropriaton révén kibontakozó kreativitás új kulturális dimenzióit nyitotta meg. Mára a kifejezés immár több, mint a szó szoros értelmében vett DJ-tevékenység leírása, s amennyiben eltekintünk a zenei eredettől, akkor teljes mértékben alkalmas arra, hogy például a napsterizálók közössége által folytatott tevékenységet értelmezze, kellően interpretálja. Mindezt érdemes még egy – ugyancsak az internet világával összefüggő – metaforával kiegészítenünk, s vélhetően összefoglalnunk. Aminek tanúi vagyunk, az semmi egyéb, mint a multimediális hypertext-alkotás napi gyakorlattá, kulturális cselekvési formává válásának drámai sebességgel történő elterjedése. Ami a multimedialitást illeti: nem ezekben az évtizedekben fedezzük fel, ellenben mostanában fedezzük fel *újra*. Hiszen ne felejtjük el, hogy az eredendő emberi kommunikáció ugyancsak „multimediális” volt, két ember párbeszédében minden egyes kommunikációs csatorna együtt vesz részt. A kommunikáció története során a sensorium részleges bezárulása, tehát egynemű közegekre koncentrálódása nem pusztán az írás elterjedésének felelt meg – bár tagadhatatlanul ennek a radikális mozzanatnak felmérhetetlen jelentősége volt. Az első komoly interface tapasztalat: az írásos/orális kommunikáció közötti határfal felépülése volt.³⁰ De ugyancsak a sensorium részleges bezárulásával járt együtt a kommunikáció technicizálódása is. A közvetlen emberi kommunikáció helyett a különböző közvetítő eszközök forradalmi jelentek meg. Előbb csak a hangok voltak továbbíthatók, utóbb aztán a sokszorosított álló és mozgóképek felzárkóztak. De mindez

hosszú évtizedekig tartott, ráadásul a különféle technológiák alkalmasak voltak ugyan a hangok és képek együttes rögzítésére és sokszorosítására, de nem azonnali és közvetlen közvetítésére.³¹ A *technológiai közvetítés láthatatlanná válása részben a mai, részben a holnap nap ígérete és – nem kevesek szerint – fenyegetése.*

Ami a cím második elemét illeti: azzal némiképp egyszerűbb a dolog. Végül ez semmi egyéb, mint ennek a „láthatatlan”, azaz „akadálytalan” technológiai kommunikációnak a mítosza. A Comm Badge a Star Trek Next Generationben a kommunikátor. 2364-ben vagyunk, s ezek a gadgetek minden *ma még elképzelhetetlen* kommunikációs funkciót magukba rejtenek.³² Nem is véletlen, hogy a Comm Badge-et fontos modell értékű célkitűzés-ként említi Stefan Johannes Walter Marti,³³ az *Active Messenger: Email filtering and Mobile Delivery* című munkájában. A Star Trek gadgetje semmi egyéb, mint a mai kommunikátorok, pagerek, SMS és Wap telefonok, e-mail fogadására alkalmas telepített és mobil rendszerek, különböző csatornák *mindegyikét magában foglaló jelvény.* (Ez az igazi multichannel, multimedia on-line eszköz, amely már majdnem olyan, mint maga a közvetlen emberi párbeszéd; azzal az el nem hanyagolható eltéréssel, hogy az élményvalóságot imitáló, annak illúzióját keltő eszköz hatalmas távolságok legyőzését segíti elő a közvetlen emberi kommunikáció mechanikus technológiai másolatának megteremtésével. A kommunikációs jelvény – amely egyszerre szolgál a professzió és/vagy a rang demonstrálására – kifejezetten megragadó metafora. Azaz: a Star Trek utópiájának világában nem pusztán a különféle csatornákon zajló kommunikációk egységbe foglalásának gyakorlati programjáról van szó – ami a XXI. század kérdése –, hanem annak az anticipálásáról, hogy a kommunikációs képesség és technológia immár „semmi egyéb”, mint valamely hivatásrendhez tartozás jelzése.

Am ha a Star Trek, tehát a jövő idejű utópia ennek az írásnak a narratívájában a „csattanó” szerepét is játssza, azért érdemes visszalépnünk a mai napra, s egy pillantást vetnünk arra, hogy miért is – lenne – érdemes a különféle kommunikációs csatornákon közvetített információk egységes szemlélete; magyarul, ha már a hagyományos fizikai világhoz képest elképesztően sokféle és eltérő terekből és időpontokban igénybe vehető információs forrás áll a rendelkezésünkre, akkor miért érzékelhető a nyomás az ezek közti „belső kommunikációra”, a „bluetooth” szellemivé, intelligenssé tételére: mondván, ne csak a szobánk ne legyen tele megannyi dróttal, *de az információs terek közti áthaladás se jelentse folyamatosan a dokumentumok transzferálásának, újracsomagolásának problémáját.* Nos, nem hiszem, hogy pusztán a kényelem, a „user friendly” szemlélet eluralkodása végett, az *ikonográfiai forradalomként, tehát az információszerzés vizualizálásának, s egyben radikális detextualizálásának eljárásaként leírható World Wide Web* tagadhatatlanul lehetetlenné tette a zord, kifejezetten könyvtári intelligenciát követelő és követő interface culture fenn tartását. Az igazság az, hogy ez önmagában véve is figyelembe veendő. Am valójában a Comm Badge a „navigation/filtering” kettős elvárásrendszerének, dichotómiájának utópikus megoldása: a *csodagadget*, amely komoly döntésektől kímél meg, s közben nem fenyeget az egyébként állandóan fenyegető veszély, hogy nem voltunk elég pontosak, alaposak. Az interneten keresztüli tudás állandó rémképe annak elégtelensége, átláthatatlansága, pontatlansága.

A „navigation/filtering” probléma lényege ugyanis ígéret és fenyegetés kettősége. Egyszerre akarunk két dolgot. *Elég* információhoz jutni, és nem *túl sokhoz.* A navigáció – talán világos, hogy miért is oly szerencsétlen az Infobahn, Superhighway kifejezés – a végtelennel, a horror vacuival való szembenézés. Nem véletlen, hogy a keresőmotorok ikono-

gráfiájában újra és újra felbukkan a tengeri hajózás archaikus félelmének, a tengeri hajózás elveszettségével való szembenézés élménye. Maguk a nevek: Navigator, Explorer mutatják ezt, nemkülönben a Northernlight, ez a valóban roppant fejlett keresőmotor neve és világtótoronyot mutató, vitorlást megjelenítő ikonja. Elég információhoz jutni annyit jelent, mint ismét a hierarchikusan rendezett, transzparens állapotot remélni. Remélni és megteremteni: csakhogy ezúttal a virtuális valóságban kell rekonstruálnunk a kontextust, ebben kell felkeltenünk az állandóság és átláthatóság érzését. Nem is véletlen, hogy a navigációs site sokak számára hol a rendezőpályaudvar, hol a kikötő képét idézi fel. Nos, pontosan ez volt az, amit – egykor – a könyvtár ígért. Az intézmény, amely magában foglalt *minden* könyvet, s e *mindenség* mégis strukturált maradt. A bibliográfiákat követték a bibliográfiák bibliográfiái, s ugyan már rég nincs olyan „könyvtáros”, aki minden könyvet olvasott, vagy legalább látott volna, vagy még inkább az adataikat látta volna, az ideális könyvtáros mítosza mégis érvényes mítosz. A könyvtár tagolt és transzparens végtelenje szorongást okozhat, de félelmet nem. A kutatót, a felfedezőt itt saját tudatlansága épp a felismert és átvilágított terület nagysága miatt nyomasztja. Ezt mind nem olvastam el, elolvashattam volna – ennek a kijelentésnek volt és még részben van is értelme. A textual community épp azt jelenti, hogy van egy kánon, amelynek ismeretét a közösség tagjairól feltételezzük: s ez az együttes élmény alapja. A navigáció esetében épp azt kell tapasztalunk, hogy a tér átláthatatlan, nem pusztán a hierarchia, a lineáris következtetések terepe hiányzik, de ugyanilyen mértékben a transzparencia is. Ha egy vagy két keresőmotor igazolta is hipotézisünk, azaz a szemantikai normák szerint működtetett navigációban maradt valami a tesztélmény kontrolljának bizonyosságából, amaz evidencia, amely a könyvtári tudás alapja volt: immár soha nem jön vissza. A különféle keresési rendszerekben, abban a pillanatban, amint kiléptünk a szerző/műcím ismert kettősségének otthonos szűköségéből, Pascal megállapítása villan fel: „E végtelen térségek örök hallgatása rettegéssel tölt el.”³⁴ A különféle szemantikai választások a bőségszaru élményét idézik fel. Nem véletlen, hogy egyre kevésbé beszélünk kutatásról (a research értelmében), ellenben a *metasearchre* való ráhagyatkozásról igen. Az *Explorer* éppannyira felfedezés, mint – részben – kutatás, a *navigáció* földrajztudományi hőseit idézi fel, akik ismeretlen terepen vágják át magukat a szent célig. Míg a Microsoft Explorer – pontosabban a keretében működtetett valamelyik aktuális search engine – elvégzi a „kutatást”, addig a keresésre parancsot adó felhasználó úgy érezheti magát mint Hillary vagy Amundsen: hiszen az általa kijelölt keresési norma és kombináció alkalmasint addig nem ismert dimenziók feltárására bírhatja a néma szolgákat, a különféle szoftver-ek hadát. Természetesen egy-egy kevésbé rafinált összefüggés, ellenben egyszerűbb kifejezés beírása az „advanced search” megfelelő ablakába végképp rémítő eredménnyel jár. A tudás fogalmában egyre nagyobb szerepet játszik a kérdezés, a kutatás gyakorlatában a megfelelő konvenciók ismeretének jut döntő szerep. Hatalmas különbségek jelentkeznek az „eredményt” illetően, ha a megfelelő kifejezést használjuk: s itt a „megfelelő” semmi egyebet nem kell értenünk, mint a konvenciók valamelyes ismeretét: azaz a szabályozott kontextusok helyén a globális kategoriális konvenciók metakontextusának hatalmas kontinentális alapja rémlik fel. „Szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál” – szól a *varázsszó* ismeretének fontosságát hangsúlyozó népmesei fordulat. (Vagy utalhatnánk a „Szézám, tárulj” fordulatra. A lényeg mindkét esetben a kategoriális jártasság elvében áll. A nem megfelelő kifejezés használata beláthatatlan következményekkel jár.) Mindazok, akik már „kutattak” vagy „gyűjtöttek” anyagot a digitális archívumok „mélyén”, azok pontosan tudják, hogy milyen kínos és nevetséges mindezen eljárások „találati finomsága” a tradicionális kutatási stratégiák kifí-

nomultságához képest. Ám a bibliográfiák bibliográfiáinak tanulmányozása, a szövegekről szóló szövegeket összefoglaló szövegek kutatása sem jelentett mást, mind lineáris környezetben való *olvasást*. Itt már nem erről van szó. Az olvasás kifejezés radikális változáson megy át: a hypertext terében való gyors eligazodás inkább jellemzi, semmint a módszeres, sorról sorra haladás. A konvenció, a kulcsszó ismerete a „találati pontosság”-ot jelentős mértékben befolyásolja. S azt se felejtjük el, hogy a szótári értelemben csekély eltérést mutató szinonimák használata felismerhetetlen világokat jelent a digitális felfedezés gyakorlatában. Ha valaki például arra a *józan ész szerinti* belátásra jut, hogy ha már épp az internet iránt érdeklődik, s ennek megfelelően a keresőmotor megfelelő pontján – a *láthatatlan enciklopédia kapujában* – a „future of Internet” kifejezést helyezi el, akkor *összehasonlíthatatlanul* más eredményekre jut, más kontinenseket fedez fel, mintha az „Internet regulation” vagy „Internet association” kifejezéseket használta volna. Roppant tömören: a józan ész szerinti kérdésre – megítélésem szerint – *nem Szézőm tárul fel, hanem Augiász istállója nyílik ki*. A „future of Internet” kifejezésre, mintegy milliónál több „találat” érkezett. Szétválaszthatatlan halmaza kincsnek és szemétnak. S valóban: mint Las Vegasban, mikor a félkarú rablót az egyébként popcorn tartására való edényből etető nyugdíjas megriad a három szilva együttes jelentkeztését követő robaj hallatán, midőn a pénz hull alá a gépből, úgy riad meg bárki 1 000 000 találat kapcsán. Az élmény nem pusztán nyomasztó, sokkal inkább ironikus. Mindenki tudja ugyanis, hogy az 1 000 000 találat éppolyan rendezetlen, mint Huckleberry Finn gyűjteménye, vagy mai ésszel a Kuriositátenkabinett, másként wondercabinet, amiben az összes akkor fellelhető *ritkaságot gyűjtötte össze s zárta el a nép elől a kiváltságos uralkodó*. Ma épp fordítva állunk: a rendezetlenség élménye azonos, de immár mindenki előtt nyitva áll a gyűjtemény, amelynek darabjait nem a ritkaság, hanem valamiféle *szemantikai, logikai azonosság köti össze*, függetlenül attól, hogy mi egy-egy darab értéke. A „future of Internet” gyűjtemény tehát nem az enyém, nem az én kiváltságom, ide mindenki bejöhet, de – szól a kérdés – minek? Nem pusztán arról van szó, hogy a keresés bőségszarujából előjött találatokból nem jön létre a textual community, sőt az is kétséges, hogy ez a keresés miféle kulturális identitást teremt. Mindez részben a fantázia játéka, részben – személyesen – nem sok könnyet ejtek a kulturális identitás eddigi formáinak elvesztéséért. A szemantikai bizonyosság, jártasság stratégiája ugyan javít a helyzeten, de mindez nem elég. A probléma nem az ismeretek elitizmusa, hitelessége, hanem garancia-mentessége. A kapuőrök hirtelen hiányozni kezdenek. S ilyenkor jön az utópikus vágy: a túl nagy óceán után a személyes messenger, a jó tündér, az okos robot, a hű társ, a jó kutya, Doktor Watson, 007, bárki, aki segíthet eligazodni. Ilyenkor jönnek elő a perszifikált tudáshalmazok kérdései, az individualizált search engine-ek, amelyek fontosabbak lesznek, mint bármi más. Az elmúlt évek során – érzekelve a transzparencia iránti vágyat, illetve a gazdasági kényszert és/vagy lehetőséget – a „filtering”, tehát az információk, források szűrése önálló iparággá lett. Az intelligens szoftver ágensek különféle típusai – ugyanúgy, mint az *adaptív, intelligens, tehát tanulási képességekkel rendelkező filterek*, vagy épp a felhasználóval *érzékeny* kapcsolatban álló komputerok – a „non-linear environment” ismeretelméleti következményeivel való radikális szembenézéssel együtt születtek meg.³⁵ Rendelkezésre áll tehát az ipar, a technológia, illetve a kutatás és a filozófiai analízis: annak a kopernikuszi *tudásszociológiai fordulatnak a továbbfejlesztésére, interpretálására*, amely a virtuális tudásközösségek, univerzumok összemérhetetlenségének problémájaként definiálható.

A virtuális közösségek kialakulása társadalmi hatásának kritikai értelmezése igencsak megfontolandó érveket is tartalmaz. A társadalmi valóság különféle szűrőkön át való tapasztalata fragmentációhoz és ugyanakkor a polarizációhoz vezet. Természetesen mindez javarészt igaz volt már a különféle hagyományos médiafogyasztási szokások esetében is: a Pannon Rádió hallgatói nyilván másként és másért érzik magukat jól, s együttes élményüket is más ingerek váltják ki, mint például a Rádió C esetében történik. Ám a szűrők, a filterek kifinomodása már nem azonos a médiafogyasztás által teremtett törzsek különült világával. Az ambivalencia érthető: a demokratikus társadalmi gyakorlat hagyományosan megköveteli, hogy az állampolgárok között megfelelő közös tudás legyen, folyamatos vita folyjék. A nyilvánosság – a múlt század hagyománya szerint – az eltérő nézetek ütköztetésének, a heterogén vélemények, álláspontok megismerhetőségének arénája. A különféle internetes levelezőcsoportok vagy épp a speciális érdeklődésű web site-ok – éppúgy, mint a tematikus tévécsatornák – ellenben épp a hasonló elveket és értékeket követők klubjaként működnek, tehát a társadalmi hiperszegmentáció intézményeiként is leírhatók. „In democratic societies, the best response is suggested by the public forum doctrine, whose most fundamental goal is to increase the likelihood that at certain points, there is an exchange of views between enclave members and those who disagree with them. It is total or near-total self-insulation, rather than group deliberation as such, that carries with it the most serious danger, often in the highly unfortunate (and sometimes literally deadly) combination of extremism with marginality.”³⁶

A demokratikus formák és normák, intézmények és szokások mellett ugyancsak radikális változások tapasztalhatóak a tudás *hagyományozásának területén is*. A modern társadalomban jól bevált módszerek és intézmények, az ismeretszerzési és hatalmi szereposztás olvasók és könyvtárak között egyre kevésbé tartható fenn. A tudásközösségek közti centrum és periféria viszonyai újraírhatók: *a kanonizálás eddigi technológiai sorra összeomlanak*. Mindazok az intézmények – klasszikus értelemben tehát a médiumok –, amelyek kifejezetten alkalmasak voltak kapuőr funkció teljesítésére, folyamatosan veszítenek befolyásukból, s a *cyberspace küszöbén túl másként süt a nap*. Mindaz a homogenizáció, amely például a politikai élet átalakításához, tehát a szabad beszéd doktrínájának fenntartásához szükséges infrastruktúra technológiai marginalizálódásához vezet, például az információk szűrőre roppant komoly változásokat hoz az ismeretek megszerzése tekintetében is. Az Amazon.com például mára nem pusztán s lassan elsősorban nem is könyvek megrendelésére alkalmas vállalat, hanem tipikus példája a cyberspace azon intézményeinek, amelyeknek felbecsülhetetlen szerepe van a *nyilvános tudás* technológiai eszközökkel megteremtett társadalmi gyakorlatának kialakulásához. Az Amazon.com (org?) ugyanis nem pusztán globális könyvtárként működik – mert a címekről való tudás tekintetében az –, hanem épp a hagyományos könyvtár egyik legfontosabb elvét, a *szép szomszédság* elvét rekonstruálta a „collaborative filter” megteremtésével. Az együttműködésen alapuló szűrő semmi egyéb, mint az a lista, amelyet egy-egy könyvre való keresés után az Amazon.com információként azonnal felkínál. A lista azon könyveket tartalmazza, amelyeket mindazok kerestek, akik – egyébként – az aktuálisan általunk is kért könyvet ugyancsak „forgatták”, virtuálisan lapozgatták. Mindez annyit jelent, hogy a könyv körül hirtelen megjelenik a szakmai kontroll eredményeként létrejött *kontextus*. Mindazt, ami a könyvtárban a besorolás mentén került egymás mellé, itt a szakmai ismertség, elismertség rekonstruálja. Ez a virtuális könyvtár, azaz intellektuális kontextus azonban még egy szempontból érvényes. A „túl sok” és „épp elég” információ elve: tehát a navigáció és filter alapkérdése különösen érzékeny a tudo-

mányban, s mindazok számára, akik – adandó alkalommal – távol élnek azoktól a centrumoktól, ahol a *kapcsolati tőke, a napi találkozásból adódó informáltság* komoly előnyt biztosít mindazok számára, akiknek megadatott, hogy ne az Isten háta mögött élve kívánjanak egy-egy tudományos közösség tagjaiként társakra lelni. Nos, az Amazon.com listája az ő számukra (az én számomra) nyújt fontos információt: hiszen az a tény, hogy az azonos érdeklődésűek közül hányan választották ki az adott művet, igencsak fontos *mérőszám*. S ez a kontextusteremtő eljárás – amely javarészt alkalmas az egyetemi kávéházakban való beszélgetések vagy épp ellesett könyvcímek megjegyzése hasznának kiváltására – valóban globális és mindazok számára ingyen is elérhető, akik az internetet fellelik. S akkor még nem beszélünk az általam jóval kétségesebbnek tartott tetszési indexről, valamint a nyitott kommentárok, recenziók rovatáról, amely a fentiek mellett ugyancsak az Amazon.com szolgáltatásai, illetve nyilvánosságteremtő funkciói között található.³⁷

A hagyományosan passzív, hatalmas és manipulálható tömegeket a kulturális identitások pluralizmusa, a folyamatosan változó határu kommunikációs közösségek és a különféle interface elemek folyamatosan növekvő jelentősége váltotta fel. Az inkompenzurabilitás, tehát az egyes kulturális közösségek közötti összehasonlíthatatlanság magától értetődően tovább növeli az interoperabilitás, a metaadatok révén való kommunikáció jelentőségét. Az egyes digitális törzsek, kultúrák, vitafórumok, csoportok közötti kommunikáció, tehát a társadalmi nyilvánosság még oly különös formájának alapfeltétele a *metaadatok átjárhatóságának garanciája*. Az interoperabilitás elvének való megfelelés és gyakorlatával való élés különösen azoknak a kultúráknak, közösségeknek létérdekük, amelyek a fizikai valóságban bizonyosan marginalizáltak. A cyberspace világában másként süt a nap: azaz eddig nem látott esélyük van arra, hogy a szó szoros és átvitt értelmében egy sorba kerüljenek a nagyokkal.

Az igaz persze, hogy az ismeretszerzés és teremtés hierarchikus és transzparens viszonyainak eltűnése nem pusztán az egyetemi oktatás válságát hozta el, hanem létrehozta a kollektív és virtuális cselekvés/tanulás/olvasás eddig nem ismert dimenzióit, amelyek a navigation/filtering dichotómiáját egész egyszerűen nem is érzékelik: adottságként fogadják el a non-linear learning environment létét. „Let’s examine the situation from the reader’s point of view. If we define a hypertext as a space of possible readings, a text would represent a particular reading of a hypertext. The navigator thus participates in the writing or at least the publishing of the text he »reads«, since he determines its final organisation (the *dispositio* of classical rhetoric). The navigator can become author in a more profound sense than by transiting a preestablished network, however.”³⁸ *A navigátor, azaz a személyes, intelligens, adaptív filter mint szerző pontosan jelzi a fordulat mélységét.* Természetesen az automatikus, még oly személyre szabott intelligens ágensek, még ha érzékenyek is, végül de nem utolsósorban, ha a maguk virtuális módján „tisztában vannak” az ontológia fogalmával is, nos, mindezekkel a képességekkel felruházott Artificial Intelligence által teremtett „szöveg” nem úgy s abban az értelemben szerző, ahogyan azt az újkor hajnalán az európai kultúrtörténet létrehozta. Azonban, ha a szöveg sem lineáris többé, hanem multimediális információkból álló lehetőségtartományok időleges és esetleges összerendeződése az, amit „olvashatunk”, akkor mindennek a szerzője sem más, mint az aktív ágens, a félig vagy egészen automatizált keresőmotor, amely immár javarészt a kutatási asszisztens helyére lépett, s immár jogot formál a szerzőtárs szerepére is.

A Comm Badge nem pusztán a kényelem, de Erich Kästner Május 35-jének vágya: a Sült Galamb a szájunkban. *Ez az a pillanat, amikor a fogyasztás és a tanulás elválaszthatatlanná vált.* Más kérdés, hogy mindazok, akik lelkesen helyeslik, ha majd a „keresőmoto-

rok” kiszűrjük helyettük az oda nem illőt, két dologra nem figyelnek, pontosabban két dolognak nem tulajdonítanak elég jelentőséget. Az egyik az egyébként roppant komolyan vett privacy kérdés. A perszónifikált „tudásnak” ára van: nevezetesen a cookie³⁹ léte, tehát senki sem képzelheti, hogy úgy „dolgoztathat” szoftvereket, hogy azok éppoly némák legyenek, mint egykor a szolganép.

Láthatatlanok, de nem némák. *A cookie bizony éppúgy alkalmas más kezében egy adatbázis megteremtésére rólam, amint az kenyémben.* Am a totális ellenőrzöttség – ismert paranoia – talán a kisebb és kevésbé kényes kérdés. Komolyabb kérdés az *automatizált kutatás/keresés, tehát a tökéletes navigátor problémája, ami egyben az ideális filter* működtetésének ára: a szó szoros és átvitt értelmében. Tény, hogy az – egyébként interface culture-t jelentő – automatikus navigáció/szűrés semmi egyebet nem jelent, mint egy láthatatlan hierarchia működtetését. Természetesen az interaktivitás és a multimediális élmény okán a Comm Badge keresési módszerei a mai ismereteinkhez képest jóval gazdagabbak: s messze nem pusztán a textuális világban való eligazodásról van szó. S innen kell továbblépnünk a tudás mennyiségi aspektusától a non-lineáris elsajátítás, tehát a navigáció másik elemi kérdéséhez. Ez a szöveg ugyan igyekszik eleget tenni a lineáris logikának, de tudnunk kell, hogy mindez nem érvényes arra a közegre, amelynek részleges áttekintését ebben az írásban feladatul tűztem elvégezni.

S itt érkezünk el az interface culture szép új világába: a tudásalapú kommunikációs, informatikai társadalom minden bizonnyal egyik legfontosabb kérdéséhez.

AZ EMBEREK ÉS AZ Ő GÉPEIK

„Hála a felügyelet technikai lehetőségeinek, a hatalom ‘fizikája’, test fölötti uralma az optika és a mechanika törvényei szerint valósul meg, a terek, a vonalak, ernyők, nyalábok, fokok egymásra hatásában, és legalábbis elvben, minden túlkapas és erőszak nélkül. Ez a hatalom látszólag annál kevésbé ‘testi’, minél szakszerűbben ‘fizikai’.”⁴⁰

Az interface culture, tehát az emberek és gépek közötti kooperáció, kommunikáció kultúrája ennek a történetnek – a digitális kommunikáció – történetének megfelelően a gyors változások sorozataként fordítható, írható le. Az a modern – s a XIX. századra kiteljesedett – tapasztalat, hogy a technológiai eszközök egyre mélyebben hatják át a mindennapi életet, a megfigyelés technológiáit,⁴¹ s növelik a vizualitás szerepét a textualitással szemben,⁴² nos tehát a Gutenberg-galaxis elhalványodásának a narratíváját az Internettől függetlenül is érvényesnek vélhetjük.

Javarészt a digitális kultúra új közegének uralkodóvá válása előtt kialakult ez a játékszabály, a megfigyelés technológia keretei nyilvánvalóan befolyásolták a kapott eredményeket. A XIX század számára a gép-ember kapcsolatok tudatosítása megkerülhetetlen filozófiai feladatokat jelentett, a technológia épp ekkorra tolakodott a hagyományos ember és ember közti kommunikáció szinte minden egyes aspektusába, legyen szó képekről, hangokról, testekről. A fotográfia, sztereoszkóp, majd a gramofon, a mikroszkóp, a film mind egyaránt az agresszív közbeavatkozás eszközei voltak. A technológiai eszközök számának növekedése, azok elterjedése folyamatosan növelte az interfacek számát, majd egyre ko-

molyabb kultúr- és társadalomtörténeti hatást gyakorolt a modern korra. A változás lényege ma épp a *technológia virtualizálódásában, dematerializálódásában, illetve kommunikatív-
vá, interaktív-
vá válásában áll*. Míg a XIX. és a késő XX. század is a kommunikáció speciális eseteként tartotta számon a gépekkel való – mesterséges nyelveken – történő párbeszédet, addig ez a tapasztalat ma több szempontból is radikálisan eltérő.

Egyrészt a gépekkel való kommunikáció immár semmiféle speciális helyzetet nem jelent. Míg a Modern Idők a gépeknek kiszolgáltatót kisémbert, majd a Dr. Strangelove a gépekkel kommunikáló idióta politikai elitet jelenítette meg, ma már ennek a kommunikációnak a társadalmi töltete, s ennek megfelelően a mitikus és metaforikus struktúrája sem a régi: a gépekkel való látványos a kiszolgáltatóttság, s részben a kiváltság nem érvényes többé. Még pár évtizede is a gép/ember kapcsolatban az utóbbiak engedtek: a Basic, a Fortran stb. „gépi nyelvek” fordítást követeltek, hogy megértsék a tudományos kérdéseket. A fordítás követelményrendszere természetesen megmaradt, csak igen nagy mértékben leegyszerűsödött, azaz a gépek „emberi arcú” kaptak egy időben azzal, hogy demokratizálódtak és láthatatlanok, illetve divatcikkek lettek. A „beszélő”, kommunikáló gépek élménye immár mindenkinek kijuthat. *Míg tehát a múlt századot a ritka és merev interface infrastruktúra jellemezte, addig a jelent és a jövőt az egyre sűrűbb interface háló, mely mindeközben egyre adaptívabb, egyre több ponton képes a multimédiális kommunikációra. A sűrű infrastruktúrájú interface éppúgy kiterjed a textuális, mint az érzékszervi kapcsolatokra.* A mikrorobotok megjelenése, a hangfelismeréssel, gesztusokkal, tehát a természetes nyelvekkel és kommunikációs eszközökkel aktiválható készülékek és eljárások ma már éppúgy a kutatás élvonalában vannak, mint a különféle tapintásra reagáló eszközök, végül, de nem utolsósorban megjelentek az interaktív érzékelő rendszerek is.

Az olyan kultikus filmek, mint a *Mátrix* pontosan megmutatják, hogy immár a populáris kultúra és a közönség is érzékenyen reagál erre a technológiai váltásra: a sűrű infrastruktúrájú és virtuális interface kultúra kiépülésére. Ne felejtjük el, hogy mindez hat a társadalmi tér fogalmára és gyakorlatára. Míg az elmúlt évszázadokban, különösen az ipari forradalom korában a technológiai kultúra a városokban koncentrálódott, magyarán a vidéket az infrastruktúra gyakorlati hiánya, illetve alacsony szintje jellemezte, majd a XIX. és részben a XX. században épp a kommunikációs technológiák elterjedése jelentette a „civilizációs” kontroll forradalmának mértékét, addig a XXI. század virtuális valóságának forradalmi lehetősége abban áll, hogy a nagy sűrűségű, gazdag interface kultúrát egyaránt lehetővé teszi városi és vidéki régiókban. A különféle dokumentumok, virtuális fogyasztási cikkek: tehát hangok, mozgóképek individuális igények szerinti megszürése, a személy által követelt módon való adaptálása egyaránt létező eljárások, melyek éppoly számosak, mint amennyire alkalmanként még nem széles körben elterjedtek.

Az interface kultúra immár egyre inkább a folyamatosan működésben lévő „megamachine”, a *kommunikációs közeg globalizált méreteiben való megvalósítását ígéri, s való-
sítja meg már ma is.* A feladat lényege semmi egyéb, mint a kommunikáció infrastruktúrájának – tehát az ismert szolgáltatások folyamatosságának és elérhetőségének – a fizikai környezettől való megszabadítása, illetve a mobilitás révén való elkülönítése. Mindez a földrajzi távolság és kulturális különbségek fogalmának és társadalmi praxisának átalakulását is jelenti. Ami történik, az tulajdonképp semmi egyéb, mint a digitalizált információk virtualizálódása révén épp a *lokalizáció globalizálódása.* A kommunikációs infrastruktúra a szó szoros és átvitt értelmében együtt mozog a használójával, amint azt a mobiltelefon vagy különféle kommunikátorok, palm topok esetében már eddig láttuk. A személyesség, a mobili-

tás, az interaktivitás, a virtuális sűrű infrastuktúra láthatatlansága valóban kihat a mindennapi életformára, a tudáshoz való viszonyra, a fogyasztás filozófiájára, a pénz fogalmára és forgalmára, a szolgáltatási struktúra radikális bővülésére és dematerializálódására. Minden esély szerint mértéktartóan fogalmazunk, ha mindazt, aminek tanúi vagyunk, a kommunikáció *természetében való forradalmi változásként értelmezzük: ami egykor az ember és ember közötti fizikai és intellektuális érintkezés kiváltsága és sajátossága volt, azt ma globális és virtuális közegben, az ember és gép közötti kapcsolatok sokaságában érzük tetten.* Akkor sem tévedünk, ha ez a mobil kommunikációs infrastruktúra minden esély szerint idegen attól a kulturális kánontól, amelyben az Idő és Tér ma már lassan múltba kerül használati formáinak megfelelő kulturális javak és műfajok dominálták a mindennapi életet, az értékészleteket.

A telefonok már ma is felismerik gazdájuk hangját, pár év, és a hűtőszekrény hangosan megemlíti, hogy elfogyott a tej, vagy lejárt a tojás szavatossága. A mesterséges nyelvek normatív diskurzusa helyén ismét a multimédia hódít: a sensorium ha virtuálisan is, de kinyílt, s minden érzékszervünk, s egyszerre alkalmas arra, hogy a gépekkel kapcsolatba kerüljünk. Pár évtizede, ha a kommunikációs forradalomról esett szó, repülőgépekről és autókról beszéltünk, amelyek elszállítottak minket túl az óceánon, vagy egyenesen Bécsig vitték testünket. Ma annak vagyunk a tanúi, hogy a közlekedési eszközök kultúráját is kikezdte a virtuális valóság, azaz a fizikai mozgások kontrollja is a digitális normáknak megfelelően alakul. A repülőgépek telefonnal való ellátása vélhetően komoly lelkesedést okoz majd mindazoknak, akik percre pontosan kívánnak élni, s immár az utolsó akadály: az időeltolódás közben mozgás alatti tehetetlenség élményének sem lesznek kiszolgáltatva. Az autóvezetés élménye egyre inkább elmozdulóban van a biztonság érdekében való különféle feedback rendszerek komplex használata felé. Maga az autó jelent a gyártónak önnön állapotáról, az utak és a térképek pedig előre megadott rendszerek, amelyeket követni kell – autóvezetés helyett. *A fizikai térben való haladás, illetve a telekommunikációs térben való közlekedés egymás átható folyamatok.* Mitchell⁴³ a City of Bitsről beszél, másként szólva a posztmodern urbanizmus⁴⁴ nemigen látja másként a teret, mint kulturális inter- face-t, amelyben jelentős változást hozott, hogy a fizikai valóság szerepét átvették a telekommunikációs megoldások és közegek. A globális kommunikációs és információs társadalom hatása a városfejlődésre nem pusztán a folyamatos visszajelzés szintjén tűnik elénk. Sokkal fontosabb, hogy a digitális kommunikáció különféle felületei áthatják a fizikai teret: egyszóval a kultúra és a technológia új határai a mindennapi élet dimenzióját áthatják,⁴⁵ s nyilván alapvető mértékben kihatnak a fizikai terek forgalmára, jelentésére, használatára. Ha egy városban inkább a bitek mozognak, mintsem elsősorban az atomok, ha egy térben egyre több Pénzzel, Tudással, Hatalommal összefüggő kommunikáció zajlik elektronikusan, láthatatlanul és a fény sebességével, akkor ez a változás radikális nyomot hagy a városi tér fejlődésén.

Abban a pillanatban tehát, amikor a gép/ember kapcsolat *a mi oldalunkról indított labdák szerinti játék,* azaz emberi nyelven történő kommunikáció, akkor abban éppoly szerepet kap az automatikus hang, mind az éveken belül kialakuló képfelismerés. Az előbbire példa lehet az e tekintetben mindig is komoly kísérleti műhelyt jelentő MIT Media Lab⁴⁶ Synthetic New Radio projektje⁴⁷, amely az egyes szemantikai egységek közötti szűrést az automatikus hangfelismeréssel oldja meg, így teremtve olyan személyes rádióteret, amelyben a felismerésre kínált egységek megadásával a hallgató immár soha nem szorul arra, hogy az egész műsorfolyamatot végigkövesse, vagy épp aktuálisan hárítsa el az őt nem érdeklő műsorokat. Ez az eljárás, amint az ugyancsak MIT fejlesztésű „responsive television”⁴⁸ vagy „hyperlinked television”⁴⁹ gyakorlatilag nem kevesebbet s nem egyebet

jelent, mint a hagyományos értelemben vett csatorna fogalmának és gyakorlatának a végét. A multichannel kihívása komoly kihatással lesz – amint azt már a kábeltévék kapcsán említettem – a műsorszórás elvére is. Ha eddig az ABC, CBS és hasonlók maguk jelentettek valamiféle identitást és elkötelezettséget, akkor ennek most bizony vége. A konvergencia következményei e tekintetben is érvényesek: a globalitás/lokális új dimenziórendszerében a műsorszórás hagyományos struktúrájának leáldozott. A „market for loyalties”, ahogyan Monroe Price retorikai fordulata szól, különösen akkor válik érzékeny kérdéssé, amikor az egyes programok/csatornák immár nem elkülönült fizikai, jogi és szokásbeli társadalmi valóságok és konstrukciók, hanem elemek egy *kaleidoszkópszerű rendszerben, ahol az individuális használat súlya beláthatatlan mértékben megnő*. Az olyan hosszú évtizedek alatt kialakult szokások, mint a televízió nézés sem maradnak érintetlenek a digitális közegben való keresés új formáitól. (A televíziós csatornarendszert – különösképp a távirányító használatával elterjedt normákról van szó – könnyű leírni, mint a mereven szabályozott kontextusok tipikus esetét, amelyben az egyes menüpontok állandósága fontos szerephez jut. Az új digitális televíziózás, illetve az interaktív kábeltévérendszerekben megjelenő új interface készülékek: gyakorlatilag a távirányító hagyományos használatát ássák alá. A set-top box valamely fajtájának megjelenése a televíziós rendszerekben a navigáció új világát hozza el az eddigiekben kikristályosodott ismeretszerzési funkciókhoz képest.)⁵⁰

A kognitív gépek, a kontextusfelismerő, illetve kontextusérzékeny komputerok, mindazok, amelyek a szintetikus karakterek használatát jelentik és jelenítik meg, amint a szoftver agensek, tehát az a kutatás, amely többek között a Digital Life (MIT) imént hivatkozott projektjeinek keretei között folyik, azt mutatják, hogy az interface virtualizálódása, perszonalifikálódása komoly része a fent említett kulturális fordulatnak, a tudásszociológiai fordulatnak.

A természetes és mesterséges kommunikációs eszközök, illetve intelligencia közötti határ folyamatosan átrendeződőben, illetve leomlóban van. A virtuális, digitális eszközök/protézisek szerepe a természetes érzékszervi kommunikációban folyamatosan nő. Mindez megváltoztatja a társadalmi és biológiai lét, a társadalmi és magánszféra, végül, de nem utolsósorban a test fogalmát és fenntartásának, érvényesítésének társadalmi gyakorlatát. Minden bizonnyal nem vagyok egyedül azzal a véleményemmel, hogy e tekintetben az átalakulás csak most kezdődik. A kommunikáció egészségügyben betöltött szerepe már ma is beláthatatlan, s akkor még nem beszélünk a genetikai ipar új helyzetéről, és arról sem, hogy a változások érték az oktatást, s vélhetően – a memória intézményeihez hasonlóan – ugyancsak a közeljövőben felismerhetetlenné teszik a tanítás/tanulás jelenleg uralkodó formáit.

Végül a tele-learning, az e-university semmi egyéb, mint a multimedialis interface kultúra és piac minden esély szerint egyik legígéretesebb dimenziója. Az egyes elemek – a nyitott on-line archívumok, multimedialis konvergencia – már adott. Ami a személyes használatot illeti, a szintetikus karakterek az interface leginkább személyes használatra alkalmas dimenziói. Ugyan kit ne lelkesítene, vagy szegné kedvét, ha kedvelt „tanárainak”, azaz ismeretforrásainak vizuális megjelenését a saját kultúrájának megfelelően alakíthatná, s ekkor még messze nem a dadaizmus és ludditizmus élményéről van szó, sokkal inkább a perszonalifikált szoftver lokalizációjának vélhető sikeréről.

Úgy áll a helyzet tehát, hogy a globalitás és lokális határán is számolhatunk az interface kultúrával, amely itt lényeges gatekeeper, illetve identitásteremtő szerepet játszhat. Az automatikus fordítások igénye különösképp az olyan kulturális piacokon, mint a mienk játsszának kulcsszerepet, de ennél többről is van szó. A kulturális interface épp a technológiai lehetőségeken nyugszik, s itt a domesztikációban, a lokalizációban juthat komoly

szerep az interface culture-nek. A helyi, lokális content szerepe is itt válik kulcskérdéssé. Semmi egyébről, mint az *otthonosság, ismerősség, személyesség szerepéről van szó, épp a flat navigation* hierarchia mentes világában.

ÚJ STRUKTÚRÁK, ÚJ INTÉZMÉNYEK

A navigáció/szűrés programja és problémája nem pusztán – a fentieknek megfelelően – az ember/gép kapcsolatot, tehát az interface kultúra új világát alakította ki és át, hanem jelentős mértékben hatott az ember/intézmény, másként a gép/intézmény kapcsolatokra is. Belátható, hogy a változások a fogyasztás keretének átalakulásával, tehát az atomokról a bitekre való áthelyeződésével, virtualizálódásának dominánssá válásával együtt az episztemé átalakulásai a „memória intézményeire” hatnak a legradikálisabban: tehát a szöveges dokumentumokat őrző kép- és hangarchívumokra, múzeumokra, és könyvtárakra. Ennek a változássorozatnak a figyelembevétele akkor is stratégiai kérdés, ha nem kívánunk állást foglalni az internet jövője kapcsán kibontakozó viták egyik legfontosabbikában, hogy nevezetesen milyen típusú szolgáltatásokat tekintenek az elkövetkező években a new economy elemzői nyertesnek. A tartalomiparról szóló vita – amelyet a „content is king”, illetve „content is not king”, végül a „content is king, distribution is King Kong” retorikai fordulatokkal jellemeznek – az internet személyes, tehát P2P³¹ domináns világa, illetve a broadcasting, tehát műsorszórás-kénti interpretációja közötti álláspontokat jeleníti meg. A két álláspont közötti *választási kényszert* nem pusztán elsziettetnek és eltúlzottnak, de tipikusan álmegoldással kecsegtető, hamis prófécianak is tekintem. *A napsterizált, Linux alapú, a nyitott források elvére épülő kommunikáció és tartalomcsere pontosan arra mutat rá, hogy a személyközi interakció és műsorszórás dichotómiájának tételezése valójában inkább rosszul strukturált elméleti kérdés, mintsem tényleges választási kényszert jelentő kihívás. Ami a mi szempontunkból, tehát egy különösen kicsi, a lehetséges fogyasztók, használók számát jelentő demográfiai üveglaplafont roppant hamar elérő ország szempontjából releváns, az nem pusztán az internethasználók abszolút száma, hanem éppannyira a használat módja, intenzitása, lehetőségtartománya.* Következésképp a magyar nyelvű tartalmakra vonatkozó fejlődési és fejlesztési trendek – és ennek megfelelően azok az intézmények, amelyek sorsa ezekhez kötött – nem vezethetők le minden további nélkül a nemzetközi normákból, fejlődési görbékből. (Nyilván érdemes a Médiametrix³² által követett webhasználati formák, site-tipológia lefordításának, adaptálásának munkáját elvégeznünk. A használatra vonatkozó tendenciák már Európában is eltérnek az egyesült államokbeliektől, de más kérdés egy olyan kis nyelv és kultúra esete, mint a magyar.) Élesen szólva: épp az új struktúrák és új intézmények kialakításának hogyanja az, ami a globalizációs tendenciák mellett éppolyan hangsúlyos szerepet játszik, mint a lokalizációs megfontolások.

A magyar nyelvű, illetve az ahhoz kötődő, valamint territóriálisan Magyarországhoz rögzült különféle kulturális javak, szövegek, hangok, képek, tárgyak érzékelhető jelenléte a kulturális önreprezentációk struktúrájában nem kizárólag piaci kérdés, ellenben az életminőség kérdése, ami *hosszú távon radikálisan befolyásolja a piac alakulását is.* A digitális konvergencia okán egymás felé tolódo intézményi struktúrák, tehát a különféle archívu-

mok, könyvtárak és múzeumok, a memóriai parajelese intézményeinek kellően megfontolt, ám *magas szinten megvalósuló digitalizációja* egyszerre érdeke a new economynek és magának az országnak. A memória intézményeinek átalakulása nélkül ugyanis nemigen képzelhető el annak a globális infrastuktúrának a felépülése, adaptációja, amely egyébként az információs és kommunikációs társadalom csontváza, idegrendszere – kérdés, hogy ki melyik metaforát tartja szerencsésebbnek. Nem pusztán elméleti megfontolásokról, hanem az Európai Közösséghez való csatlakozás egyik alapvető lépésének megtételéről van szó tehát. A megfelelő metaintézményi informatikai struktúrák kialakulásában vannak: a kulturális csere és jelenlét, a részvétel a globális elektronikus térben csak akkor képzelhető el, ha a hazai intézmények képesek eleget tenni a digitalizáció kihívásainak. Ez mindenekelőtt annyit jelent, hogy *habozás nélkül* alkalmazkodunk az Európai Közösség által elfogadott, illetve elfogadás alatt álló interoperabilitási normákhoz, azaz éppolyan metaadatokkal, kísérő információkkal látjuk el saját digitális intézményeinket, mint amilyeneket az EU fórumai, szervezetei már megkövetelnek. A globális információs és kommunikációs társadalomhoz való tartozás szükséges, de nem elégséges követelményéről van szó: az infrastruktúrához való hozzáférés tekintetében nemigen van mód vitára.

Mindez annyit jelent, hogy a lokális memóriaintézmények épp *fennmaradásuk és megújulásuk érdekében* pontosan kell hogy kövessék a globális médiatér infrastrukturális előírásait: minden olyan metaarchívum, amely informatikai okoknál fogva alkalmatlan a kommunikációra, a gyakorlatban értelmetlen, s komoly károkat okoz. A feladat e tekintetben épp elég különös: létezik – részben az előírások, részben a viták és a tervek szintjén – egy olyan globális informatikai infrastruktúra, amely jelentős mértékben lezár minden ezzel kapcsolatos vitát. A kérdés ugyanis nem az adaptáció kényszerét érinti, hanem sikerességét.

A minimumfeltételek – tehát az interoperabilitás – megvalósulása azonban nem válasz arra a kérdésre, amely *minden érintett intézmény sajátja*, nevezetesen hogy miként változik meg a kollektív memória szerkezete, miként alakulnak át a narrációs struktúrák, hogyan írható le a kánon metamorfózisa, ha radikális változáson mennek át a fenntartására szolgáló hagyományos intézmények. S megítélésem szerint ez az igazán lényeges kérdés, amelynek elemzése nem váltható ki a normák átvételével, az infrastrukturális igazodással. Az *adaptáció kényszere semmi egyebet nem jelent, mint a kulturális szakadékok átlépéséhez szükséges képességek megszerzését, illetve azok fejletlenségét*. Vélhető, hogy egy-egy régió, kisebb kultúra sikeres fellépése a globális elektronikus térben javarészt a bevált adaptációs technikákon múlik. A lokális tartalom, az anyanyelvi kultúrával összefüggő navigációs portálok, metaportálok és a mögöttük lévő intézmények állapota az adaptáció sikerességének záloga. Ha mind vertikálisan, mind horizontálisan elterjedt digitális kultúrával, kommunikációs szokásrendszerek társadalmi mértékű átalakulásával találkozhatunk, *akkor* ez az adaptáció gyorsabb, tehát az átalakulás teljesebb lehet. Természetesen nem mai lecke, igen régi felismerés, hogy minden technológiai transzfer valójában kulturális metamorfózishoz is vezet. Jelen esetben ez az átvétel/átvitel azért speciális, mert az interface culture, tehát a gép/ember kapcsolatrendszer soha nem látott mértékben társadalmiasított, illetve perszonalifikálódott. Nem pusztán arról van szó, ami általában egy fejlett technológia átvételkor történik, nevezetesen hogy a fejlett/fejletlen kultúra közötti kommunikáció egyenlőtlensége mindig felidézi a kolonializáció kultúrájának viselkedési mintáját. Az internet, illetve a globális információs és kommunikációs társadalom transzferje elsősorban a kulturális minták, szokások, normák és formák folyamatos átalakulását jelenti és követeli meg,

amely metamorfózis épp az interface adaptációk sorozatában jelentkezik, s azok adaptációján múlik.

Magának „az” internetnek, pontosabban a digitális technológiának az „átvétele” ugyanis nem jelenti egyben a kulturális normák megváltozását, mindössze az adaptálás lehetőségét kínálja fel. A „magyar internet”, pontosabban ennek a technológiai kultúrának a társadalmi interpretációja a *tartalomipar által előállított termékeken múlik, hosszabb távon a fent említett intézmények digitalizációjának ütemén, sikerességén.*

A magyar nyelvű tartalmak esetében két, egymással szorosan összefüggő kérdéssel kell számolnunk. Az egyik a digitalizált tartalmak kritikus tömegének mihamarabbi megléte, a másik az *elérhetőségük*. Az elsőt szükséges, de nem elégséges feltételnek tekinthetjük, a második már az interface kultúra lényegéhez tartozik. Mindazok a közérdeklődésre számot tartó, lényeges tartalommal rendelkező, tehát memóriaintézmények, amelyek különböző okoknál fogva nem elérhetők, a gyakorlatban holtnak bizonyulnak. Ami az elérhetőséget illeti, itt két szempontra kell felhívni a figyelmet. Egyrészt érdemes megfontolnunk az ingyenesség/fizetés szempontjait, illetve a value added/public domain határ folyamatos átrendeződését; azonban az ingyenesség csak szükséges, de nem elégséges feltétel lehet, azaz attól, hogy valami fizikailag elérhető (accessible), attól még nem biztos, hogy a gyakorlatban is hozzáférhető (available). Nyilvánvaló, hogy csak azok a tartalmak lesznek elérhetők a szó társadalmi értelmében, amelyek olyan kontextusban vannak, amelyek igazán látogatottak, azaz komoly forgalomban állnak. Mindez annyit jelent, hogy az olyan kiváló virtuális intézmények, mint a MEK⁵³, a Digitális Akadémia⁵⁴, a Neumann Ház, amelyek a public domain elv és gyakorlat legelkötelezettebb képviselői, akkor teljesítik be küldetésüket, ha nem egy-egy az internet forgalmától távol eső „helyen” folytatják tevékenységüket, hanem összeköttetést teremtenek a komoly forgalomban rendelkező metaportálok valamelyikével. Ugyancsak épp ezért különösen fontos, hogy a fenti intézmények metaadatai közötti átjárhatóság minél hamarabb megteremthető legyen. A különféle memóriaintézmények katalógusainak – illetve a metadatok mellett a copyrightot nem sértő megtekintésre, hallgatásra alkalmas mintáknak – nyilvános használata, tehát a teljes transzparencia egyrészt minden egyes intézmény létérdeke, másrészt a fent említett kulturális megújulás, az új formák létrejöttének alapja.

A navigáció/szűrés dichotómiája is – részben – más színben tűnik elénk, ha a globális keretekben újradefiniált lokális digitális kultúra infratraktúrájára vetünk egy pillantást. A metaadatok szintjén kialakuló nyitottság – amely a virtuálisan létező Nemzeti Audiovizuális Archívum (NAVA)⁵⁵ alapja – annyit jelent, hogy a magyar nyelvű, illetve itthon létrejött dokumentumok a digitális kontextusban válnak egy új kommunikációs közösség, kultúra alapjává. Ennek jelentőségét nehéz túlértékelnünk, akár a demográfiai üvegplafon – tehát a piac fejlődésének – szempontjából, akár in aeterno modo mérlegeljük a kulturális kibontakozást. Fontos persze, hogy hamar megértsük: ez a kibontakozás nem a jelenleg – még – érvényes kánon kiterjesztése lesz eddig nem ismert technológiák által uralt területekre. Ezt hinnünk minden bizonnyal tévedés lenne. A digitalizált kulturális környezet folyamatos transzgressziók, határátlépések sorozataként is leírható. A kulturális kánon gatekeeper intézményei olyan mértékű átalakuláson mennek át, amelynek eredményként maguk az intézmények sem ismernek magukra. A Bőség szarujából dőlő információk áramlatát megszűrni *hitelesen képes* digitális intézmények iránti bizalom kérdése azonban megoldásra vár. Intézményekről van szó, ami az internet gyakorlatában metaportál site-okat jelent, amelyek legitimációja elválaszthatatlan a látogatottságuktól. A „public domain”, tehát a di-

gitális technológiai környezetben kialakított nyilvánosság struktúrái akkor lesznek valóban *társadalmiasítottak*, ha kellő számú felhasználó találta meg azt. Mindennek számos feltétele van, kezdve a domain-név stratégia bizonyos fokú közérdekű kontrolljától a vitathatatlan közérdeklődésre számot tartó tartalmak megjelenéséig. Ne felejtjük el: az azonos portálon szereplő menüpontok kontextusteremtő erővel bírhatnak, a Bazár és a Katedrális nem összevethető intézmények. Ha jobban meggondoljuk: ami a kereskedelemhez, a pénzforgalomhoz való viszonyt illeti, épp a minden vackot tartó bazár az, amelytől pénzt remélünk. A katedrális látogatása – eltekintve a turistainváziótól sújtott épületektől – legalábbis javarészt ingyenes és javallott. Bazárok nélkül nehéz meglelni, ám a Katedrálisok valóban eligazító erővel bírnak. Mindaz, ami egykor Köln városának dómja volt, majd a modern korban az olyan múzeumok, mint a Louvre vagy a Metropolitan, mindezek a *megkerülhetetlen helyek* részben az internet világába húzódtak át. Nekünk az a dolgunk, hogy létrehozzuk saját kultúránk virtuális reprezentációját, tehát mindazokat a digitális intézményeket, amelyek egyszerre teszik lehetővé a new economy beindulását, és a hagyományos nemzeti kultúra narratívájának hypertextualizálódását, tehát metamorfózisát.

A kérdés „mindössze” az lesz, hogy mikor, s mennyit tud majd magyarul a Comm Badge. Vagyis a Beszéd Jelvénye.

JEGYZETEK

¹ Robert L. Hillard – Michael C. Keith: *The Broadcast Century. A Biography of American Broadcasting*, Focal Press, é.n. 17. p. Mint Hillard és Keith megjegyzik, nem egy kutató szerint Sarnoff szövege, egykori memójának hitelessége kétséges. Ugyanakkor a „nagy hagyomány” értelmében a szöveg hiteles. Ha így van, akkor az egykori memo az egyik legjobb bizonyíték arra, hogy a technológiai fejlődés/változás esetében milyen komoly szerepe van az önmagát beteljesítő próféciónak. Azaz, ha az internettörténet egyik legfontosabb „feltalálójának”, Alan Kaynek fent idézett ismert fordulatát kifordítjuk: a jövőre vonatkozó predikciók elképzelése nélkül a jövő sem valósulhat meg.

² „Possible worlds are cultural constructs, but not every cultural construct is a possible world.” Umberto Eco: *The Limits of Interpretation*. Indiana University Press, 1990. 68. p. Úgy vélem tehát, hogy a metaforáknak jelentés és világtերemto erejük lehet. jó néhány olyan „buzzword” vált ismertté az internet történetében is, amely jelentos mértékben hatott annak fejlődésére, különös tekintettel arra, hogy a bitek és bájtok mozgásának elsősorban intellektuális és gazdasági, valamint – a sávszélesség és tárkapacitás tekintetében – infrastrukturális okai vannak.

³ A történeti magyarázatokkal kapcsolatban Hayden White négy paradigmát különböztet meg, így a formalizmus, organicizmus, mechanizmus és a kontextualizmus álláspontját. Ami az utóbbit illeti: „The informing presupposition of Contextualism is that events can be explained by being set within the »context« of their occurrence.” Hayden White: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973. 13. ill. 18. pp.

⁴ Mindez nem jelenti azt, hogy az információs társadalom kifejezés s annak bármely jelzős szerkezettel való kiegészítése ne lenne éppoly retorikai fordulat, mint maga az internet, amelyet „Infobahn”-ként, „Jata highway”-ként, „information superhighway”-ként is említ az irodalom. Vö. Sam Inkinen: *The Internet, „Data Highways” and the Information Society, A comment on the Rhetoric of the Electronic Sublime*. In: *Mediapolis, Aspects of Texts, Hypertexts and Multimedial Communication* ed. By Sam Inkinen, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1999.

⁵ Manuel Castells: *The Rise of Network Society. The Information Age: Economy, Society and Culture*, vol. I. Malden, MA/Oxford, Blackwell, 1996. John Naisbitt – Patricia Aburdene: *Megatrends 2000. The*

New Directions for the 1990's. Avon Books, New York, 1990. Alvin Toffler: *The Third Wave*. William Morrow, New York, 1980.

⁶ Seymour A. Paper – Nicholas Negroponte: *The Connected Family: Bridging the Digital Generation Gap*. Longsreet Press, 1996. John William Templeton: *Silicon Ceiling: Solutions for Closing the Digital Divide*. Spiral Bound, 1999., *Learning to Bridge the Digital Divide. Schooling for Tomorrow*. OECD, National Center of Adult Literacy, 2000. *Falling through the Net? Defining the Digital Divide*. A report on the Telecommunications and Information Technology Gap in America. Mass Market Paperback, 1999.

⁷ Brian Winston: *Media Technology and Society. A History: From the Telegraph to the Internet*. Routledge, New York and London, 1998. Friedrich A. Kittler: *Discourse Networks, 1800/1900*. California University Press, Stanford, California, 1993. uo *Gramophone, Film, Typewriter*. California University Press, Stanford, California, 1999.

⁸ A memória-intézmények radikális átalakulásával kapcsolatos irodalom akár részleges áttekintése sem lehet célja e tanulmánynak. (Ezzel kapcsolatban lásd: Florilegium és Summa versus Xanadu. Megjelenés alatt.)

⁹ Eric A. Havelock az 1963-as évet tekinti szimbolikusnak. Ekkor jelent meg az e tekintetben fontos *La Pensée Sauvage* (Lévi-Strauss), a *The Consequences of Literacy* (Jack Goody és Ian Watt), a *The Gutenberg Galaxy* (McLuhan), az *Animal Species and Evolution* (Mayr) és a *Preface to Plato* (Havelock). In: *The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. Yale University Press, New Haven and London, 1986. Ami a „secondary orality” fogalmának bevezetését illeti, az Walter J. Onghoz kötődik. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Routledge, London and New York, 1982.

¹⁰ Slovenia/National Science and Technology Policy-May 2000/

<http://www.uvi.si/eng.slovenia/facts/science>,

Comments from Norwegian Government: Europe – Information Society for All

<http://www.balder.dep.no/nhd/publ/>

illetve

<http://Telenor.com/xpress>

valamint

<http://www.cyberhomepage.com/norway>

NETMATE program,

<http://www.mintc.fi/www/sivut/english>

végül Digital Denmark – Conversion to the Network Society,

<http://www.detdigitaldenmark/dk/english>.

Ez utóbbi program nemzetközi összehasonlításban is példátlan előrelátásról, illetve bölcsességről tesz tanúbizonyságot. Mint azt a mintegy 200 oldalas tanulmány mutatja, a dán kormány nem pusztán elveket, hanem egy teljesen konkrét forgatókönyvet teremtett. Ugyancsak tanulságos lehet a norvég kormány és a norvég távközlési vállalat, a Telenor viszonya. A kormány által javasolt terv, az IPO (Initial Public Offering) ugyancsak a public domain fenntartására irányuló szándék töretlenségét mutatja egy olyan digitális környezetben, amelyben annak definiálása már cseppet sem magától értetődő.

¹¹ Mindez éppúgy igaz a statisztikai definíciók kérdésére, mint pl. a kulturális intézmények kategória-rendszereinek transzformációira. Ez utóbbi nyilván sokkal érzékenyebb, s adandó alkalommal könnyebben keltheti fel a szorongást és félelmet. Vö. Convergence in the Digital Age. Challenge for Libraries, Museums and Archives, <http://www.cordis.lu/libraries/en/ifla/>

¹² Budapesten – a vidékről nem beszélve – gyakorlatilag megszűntek a művészfilmeket játszó filmszínházak. A Port Ferenc vezette Budapest Film (tehát a lokális kultúra intézménye) a lehető legostobább stratégiát választotta: „kihívta” az InterComot és a UIP-Duna Filmet. Azaz ahelyett, hogy továbbra is az intellektuális csemegéknek számító művészfilmek piacát igyekezett volna fenntartani, részt követelt az amerikai populáris filmek terjesztési piacából. Ezzel a kihívással egyébként a multik haragját is kivívta. S minthogy a nemzetközi hálózatokban ezek verhetetlenek, ez meg is látszik a helyi kistigris, a Budapest Film helyzetén. (2001 tavaszán még nyitva van a Művész, az Örökmozgó és a Toldi.) Mindez annyit jelent, hogy a filmszínházak kínálata semmiben nem tér el – ízlésről és ideológiáról beszélnek – a kábeltévérendszerekben jelen lévő HBO és a többi mozicsatorna palettáján látható filmekről. Azaz a művészfilm fogalma pár éven belül egyszerűen múzeálizódik a minimális infrastruktúra hiányában. Amire a „multichannel”

szisztéma, tehát az intelligens kábeltvé-hálózat tényleg hódíthatna, addigra a piacon nem egy ismert termékről, hanem egy újonnan bevezetendő ajánlatról lesz szó. Ez nem pusztán gazdaságilag szűk látókörű döntés, de szellemileg is evidens barbárság. Azaz, mint látható, a kulturális infrastruktúra ugyan egyes piaci szereplők kezében van, ám az mégis „közlegelő”, fenntartása vagy megszüntetése nem azonos a cipőboltok számának alakulásával. A jogi megoldások nyilván összefüggenek a digitális világ elterjedésével, illetve a universal service – az általános ellátási kötelezettség – fogalmának újraértékelésével. Ami a könyvesboltok számának megmaradását, illetve az árakat és a kínálatot illeti: ott már ma is látható, hogy a drága, kifejezetten az elit fogyasztásához sorolható könyvek *nem hazai termékek*, hanem épp a fent említett globális kulturális összefüggés és termékrendszer nyomtatott megfelelői.

¹³ Ne felejtjük el, hogy az elkövetkező évek vélhetően a mobil távközlés kulturális szerepvállalásának megjelenését hozzák. Az SMS/e-mail kultúra együttes jelenléte az írásos/auditív csatornák olyan használatát jelenti, amelyről pár éve még nemigen gondolkozott senki. S akkor még szót sem ejtettünk a WAP-ról, s ami utána jön. Vö. Sarnoff feljegyzését 1916-ból a Marconi vezetőségének.

¹⁴ Alexander E. Voiskounsky: Internet: Culture Diversity and Unification. In: C. Ess and F. Sudweeks (eds.): *Proceeding Cultural Attitudes towards Communication and Technology '98*. University of Sydney, Australia, *The Electronic Journal of Communication*, Vol. 8. Num. 3–4. 1998.

<http://www.cios.org/www/ejcl>

¹⁵ „Ugyanez a helyzet ma a társadalomtudományoknak nevezett diszciplínákkal, amikor archeologikus elemzéssel vizsgáljuk őket, teljességgel pozitív konfigurációk körvonalait mutatják, de mihelyt oly módon határozzák meg e konfigurációkat, ahogy a modern *episztemében* elrendeződtek, már megértjük, hogy miért nem lehetnek tudományok: valójában bizonyos »szomszédosság« teszi lehetővé őket a biológiával, a közgazdaságtannal és a filológiával (vagy a nyelvészettel), csak annyiban léteznek, amennyiben ezek mellett állnak, vagy inkább alattuk az o projekciós térükben.” Michel Foucault: *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. Osiris, Budapest, 2000. 408–409. old. Ami szempontunkból lényeges az a „szomszédosság” változása – épp az informatika és a társadalomtudományok *gyakorlatában*. A technológiai változássorozat – a digitalizáció – nem pusztán a diszciplínák kereteit rendezi át, hanem teljes struktúrájukat, és önidentitásukat is.

¹⁶ Az Internet Society (ISOC), <http://www.isoc.org.>, illetve annak egyes szövetségei gyakorlatilag globális felügyeletet gyakorolnak az internet technológiája felett. Internet Engineering Steering Group, <http://www.ietf.org/>, Internet Architecture Board, <http://www.iab.org/>, Internet Engineering Task Force <http://www.ietf.org/>, Internet Societal Task Force, <http://www.isrf.org/>. Ami a WWW-t illeti, ott van a World Wide Web Consortium, <http://www.w3.org>.

¹⁷ James O'Donnell: *Avatars of the Word. From Papyrus to Cyberspace*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1998.

¹⁸ Convergence in the Digital Age: *Challenges for Libraries, Museums and Archives*, Amsterdam, 1998 augusztus, <http://www.cordis.lu/libraries>

¹⁹ Tatjana Aparac and Mirna Willer: Some fundamental principles of the knowledge and information organisation for the purpose of improving the citizen's access to the digitised heritage in Convergence in digital age, id. mű 36. old.

²⁰ Laurel Brenda (ed.) *The Art of Human-Computer Interface Design*. New York, Addison-Wesley, 1990. Sherry Turkle: *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. Simon and Schuster, New York, 1995. Steven Johnson: *Interface Culture. How the Technology transforms the way we create and communicate*. HarperEdge, San Francisco, 1997.

²¹ Monroe E. Price: *Journeys in Media Space: Identity, Law and Technology in Global Environment*. Manuscript, draft, 2001.

²² Douglas Greenberg: *Camel Drivers and Gatecrashers: Quality Control in the Digital Research Library*. Center For Research Libraries, 1998, <http://www.cvl.uchicago.edu/info/greenberg/html>

²³ Különösen fontos a bibliográfia átalakulásának, gyakorlatának kérdése. Vö. Philipp Gaskell: *A New Introduction to Bibliography, The classic manual to of bibliography*. Oak Knoll Press, 1995. A bibliográfia *a szöveg szociológiájaként* értelmező D. F. McKenzie számára a kulcskérdés a bibliográfiai principiumok fenntartása immár a könyveken túli dokumentumok világában. „To establish the continuity of bibliographical principle in non-book forms, however, is not easy, and of course, it is quite impossible to do so even plausibly in the space of half a lecture. So again, one can only be pragmatic and indicative,

pointing out what seem to be parallel cases, ones where the records have a textual function which is the subject to bibliographical control, interpretation, and historical analysis. It may well be that, for present purposes at least, it is more convenient to think simply in terms of homologies, of correspondent structures, suggesting that, whatever our own special field – be it books, maps, prints, oral traditions, theatre, films, television, or computer-stored databases – we do not lose certain common concerns.” In *Bibliography and the sociology of texts*. Cambridge University Press, 1999. 39. old.

²⁴ A kontextus jelentésteremtő ereje egyébként még a bevásárlóközpontokban is érvényes. Az egyes termékek mibenlétét jelentős mértékben megkönnyíti az azonos jellegű cikkek egymás mellé helyezése. Más kérdés, hogy így is nyílik alkalom a félreértésre. Egy, az Egyesült Államokba került magyar kiskamasz például kifejezetten megborzongott annak láttán, hogy a helyi lakosok megeszik a kutyákat, sőt a macskákat is. Tévedése abból eredt, hogy félreértette a kutyaeledelen látható ikont. Amit a rendszert ismerők félreérthetetlennek vélték, azt ő épp az analogikus fordítás miatt értette rosszul. Mindenesetre ez is arra vall, hogy a kontextusok jelentősége és jelentése felbecsülhetetlen. Az ismerősség/idegenség kettőse ennyiben semmi egyéb, mint a kontextus – tehát az előítélet – beváltóságának praxisában szerzett élmények osztályozása.

²⁵ „...It seems to me that it would now be more useful to describe bibliography as the study of the sociology of texts”. D. F. McKenzie: *Bibliography and the Sociology of Texts*. Cambridge University Press, 1999. 13. old.

²⁶ Pierre Lévy: *Collective Intelligence: Mankind's Emerging World in Cyberspace*. New York, Plenum Press. 1997.

²⁷ Open Source Development Network, OSDN. <http://www.osdn.com>, valamint Free Software (Open Source)

<http://www.free-soft.org>.

²⁸ Allen Brown, President and CEO of Open Group, panelist on live webcast about the Future of Open Standards, Brainwidth, January 2001. <http://www.opengroup.org/com/barinwidth/special>

²⁹ Eric S. Raymond: *The Cathedral and the Bazaar. Musing on Linux and Open Source by an Accidental Revolutionary*. 1st Edition October, 1999. Interpretációját és ismertetését lásd: O'Really Online Catalog: The Magic Cauldron, <http://www.oreilly.com/catalog/cb/chapter/magic-cauldron.html>.

³⁰ Jack Goody: *The Interface Between the Written and the Oral*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

³¹ Siegfried Zielinski: *Audiovisions. Cinema and Television as entr'actes in history*. Amsterdam University Press, 1999.

³² Starfleet TNG Comm Badge, ST.6000, Starfleet Voyager, St.6001, The Klingon Empire, The Bajoran Empire típusokat ajánlja a <http://tribbles.com>

³³ Stefan Johannes Walter Marti: *Active Filtering and Mobile Delivery*. MIT, 1999, <http://www.mit.edu/dl/projects>

³⁴ Blaise Pascal: *Gondolatok*. Gondolat, 1978. 62. old.

³⁵ Rosalind Picard: Toward computers that recognize and respond to user emotion. *IBM Systems Journal*, Volume 39. No.3–4., a szöveg ugyancsak elérhető: http://vismod.www.media.mit.edu/cgi-bin/Picard/szovegeinek/meltatasara_meg_visszaterek_az_interface_kultura_kapcsan. Ugyancsak idetartozik: <http://www.mit.edu/affect/> Affective Computing home page., Andrees Falk and Ing-Marie Jonsson: The Personal Adaptive Web Sentinel (PAWS), Beerud Sheth: NEWT, A Learning Approach to Personalized Information Filtering, <http://agents.www.media.mit.edu/groups/agents/papers/newt-thesis/main.html>,

E. Selberg and O.Etrioni: Multi-Engine Search and comparison using the MetaCrawler. <http://www.cs.washington.edu/research/metacrawler>, Webdoggie, a personalized WWW document filtering system, <http://webhound.www.media.mit.edu/projects/webhound>

³⁶ Cass Sunstein: *Republic.com*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2001. 77–78. old.

³⁷ Nem állom meg, hogy ne érzekteltessem mindezt egy konkrét példával. 2000 őszén New Yorkban ráakadtam Mary Carruthers: *The Craft of Thought. Meditation, Rhetoric and the Making of Images, 400-1200*. címu munkájára. (Cambridge University Press, 1998, illetve 2000). Pár perc olvasgatás után képesek bizonyultam annak eldöntésére, hogy Mary Carruthers igen nagy tudós, s fél órával később már a Columbia Egyetem könyvtárának internettermében ültem. Amikor az Amazon.com -on utána néztem, hogy miként is értékeli a világ Carruthers professzort, akkor különösen előző könyve, a *Book of Memory*

fogadtatása kapcsán érthettem meg, hogy tulajdonképp nem csak műveletlen vagyok, de tájékozatlanságom már kínos is. Mary Carruthers evidensen világsztár: még akkor is, ha én erről mindodáig nemigen tudtam. Az Amazon nem abban jelentett segítséget, hogy eldöntsem: Carruthers jó tudós-e, vagy sem. Ennél jóval kevesebbet és többet kaptam. Épp azt, amit egyébként egy-egy beszélgetés jelent, amit a textual community tagjai tudtak egykor, s amelyet a mai napon az internetes közösségek résztvevői tudnak.

³⁸ Pierre Levy: *Virtualization of the Text*. In: *Becoming Virtual. Reality in the Digital Age*. Plenum Trade, 1998. 58. p.

³⁹ A cookie vitához lásd:

<http://www.mediainfo.com/ephome/news/newshtm/stories>

<http://www.Internetalchemy.org/items/963/>

<http://www.nides.bc.ca/cookies.com>

<http://www.cookiecentral.com/>

⁴⁰ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest, 1990. 242. old.

⁴¹ Jonathan Crary: *Techniques of the Observer. On Vision and Modernity in the Nineteenth Century*. MIT Press, 1994. illetve uo: *Suspensions of Perception. Attention, Spectacle, and Modern Culture*. MIT Press, 1999.

⁴² *Faszination Bild*. Museum Europäischer Kultur, Berlin, 1999. Mitchell Stephens: *The Rise of the Image, the Fall of the Word*. Oxford University Press, 1998.

⁴³ William J. Mitchell: *City of Bits. Space, Place and Infobahn*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1996.

⁴⁴ M. Christine Boyer: *Cybercities*. Princeton Architectural Press, 1996. Stephen Graham and Simon Marvin: *Telecommunications and the City. Electric spaces, urban places*. Routledge, London and New York, 1996.

⁴⁵ Brian Winston: *Media Technology and Society. A history from the Telegraph to the Internet*. Routledge. London and New York, 1998.

⁴⁶ MIT Media Lab: Digital Life projects, <http://www.mit.edu/dl/projects>. Spatial Imaging/ Synthetic Characters/Object-Based Media/Gesture and Narrative Language/Interactive Media/Sociable Media/Tangible Media/Media That Learn/Media and Networks/Software Agents/Pet Projects/Affective Computing/Lifelong Kindergarten/Cognitive Machines/Speech Interface/Context-Aware Computing/Explanation Architecture/Machine Listening.

⁴⁷ <http://www.tvot.media.mit.edu/speech/projects/snr.html>,

<http://www.media.mit.edu/emnett/reserach/ms-thesis-draft>.

⁴⁸ <http://www.media.mit.edu/people/vmb/papers/IBC2000Bove>

[abs.html, http://www.gn.media.mit.edu/vmb/publications](http://www.gn.media.mit.edu/vmb/publications)

⁴⁹ <http://www.media/edu/people/vmb/papers/SPIE.98hyper>

⁵⁰ Henry Lieberman, Neil Van Dyke and Adriana Vivacqua: Let's browse: A collaborative web browsing agent, <http://lieber.www.media.mit.edu/people/lieber>

⁵¹ <http://www.oreilly.com/catalog/peertopeer>

⁵² <http://www.mediametrix.com/landing.jsp>

⁵³ Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://www.mek.iif.hu>

⁵⁴ <http://www.neumann-haz.hu/scripts/>

⁵⁵ <http://www.ik.bme.hu>

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor

MAGYARSÁGSZIMBÓLUMOK IDEGENFORGALMI KIADVÁNYOK TÜKRÉBEN

Az alábbi elemzés egy nemzetközi összehasonlító kutatás keretében készült, amelyet az Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut kezdeményezett National Identities and European Identity címmel. A nemzetközi kutatócsoport évek óta vizsgálja a mindennapi élet identitásszimbólumait, így jött létre a kapcsolat a mi ezen területtel foglalkozó kutatásainkkal (melyeknek eredményeiről lásd Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Magyarság-szimbólumok*. Európai Folklor Központ, Budapest, 2001. 3. bővített kiadás). A mostani közös kutatási fázis *turisztikai kiadványok* tükrében kvalitatív és interpretatív módszerek alkalmazásával elemezte a nemzeti identitás konstruálását. Jelen tanulmány az elemzés rövidített változata.

Felhasznált kiadványok: Ibusz, Belföldi ajánlatok 2001; Neckerman, Belföldi utazások 2001; a Tourinform 2001-re szóló propagandafüzetei (Hungary the meeting point, Meet in Hungary, A taste of Hungary, Activity holidays, Health tourism, Relax Hungary, Culture of Hungary, Highlights 2001, Lake Balaton, Budapest and the Central Danube region) és leporellói (Budapest, Lake Balaton, Flavours of a country, Ungarn, Das Land der „Magyaren”). Összehasonlításként felhasználtuk a Vienna Tourist Board Vienna Scene című kiadványát.

Az alábbiakban először összegezzük a nemzetközi vizsgálat közös szempontjai alapján gyűjtött tényeket, majd kísérletet teszünk az eredmények értelmezésére, különös tekintettel a Bécs–Budapest összehasonlításra és azokra a változásokra-elmozdulásokra, amelyek az idegenforgalmi Magyarország-képben az utóbbi években bekövetkeztek.

A MAGYAR IDEGENFORGALMI KIADVÁNYOK ORSZÁGKÉPE

Tipikus tájak

Magyarország legfőbb hagyományos idegenforgalmi látványosságai, a Puszta (a Nagy Magyar Alföld), Budapest és a Balaton ma is hangsúlyosan jelen vannak a kiadványokban. A Puszta szerepe azonban kevésbé kiemelt, mint korábban, és változott (arányában csökkent) a Balaton propagandája is. Nagyobb súllyal szerepelnek viszont a történelmi várossal, műemlék épületekkel rendelkező kisvárosok és a kastélyok.

Jellemző tájakként térnek vissza a kiadványokban

- az érintetlen természet képei,
- a vizek (a nyári szórakozásokat – fürdés, vitorlázás – nyújtó tavak, a hangulatos folyók és – végül, de nem utolsósorban – a gyógyvizek),
- a hagyományos falvak világa (ezek megjelenítéséhez főként a tradíció, a folklór, a természetközelség és a nyugalom asszociációi kapcsolódnak),
- a pipacsos búzamezők,
- a szőlők és borvidékek,
- a történelmi városok, például Kőszeg, Sopron, Pannonhalma, Eger, Veszprém stb. (ezek is elsősorban a tradíció és a nyugalom értékeit sugározzák),
- a kastélyok világa (valamiféle úri-arisztokratikus életforma képzeteivel),
- a Balaton-felvidék vulkáni hegyei,
- a Duna, főleg a Dunakanyar,
- az (archaikus hangulatot hordozó) tanyavilág,
- Budapestet elsősorban az ismert történelmi műemlékek – Vár, Parlament, Hősök tere – , a Margitsziget és a Váci utca képviselik.

A kiadványokból az a kettős törekvés érezhető, hogy egyrészt a viszonylag *érintetlen természet* és az *agrikultúra* bukolikus élményét és hangsúlyozottan a nyugalom légkörét kínálják a nagyvárosi civilizációból érkező turistáknak, másrészt a hagyományos „paraszti Magyarország” képpel szemben (a turisták számára is) jelezzék a városi kultúra és az „úri” Magyarország hagyományának jelenlétét is.

Az idegenforgalmi kínálatban az ország *Duna által elválasztott két felének különbsége felerősítődik*: a Dunántúl vonzerejét elsősorban az említett történelmi városi kultúra és a Balaton bemutatásával, az Alföldét elsősorban az egzotikus Puszta, a mezőgazdaság és a folklór segítségével igyekeznek biztosítani. (Az országról sugallni kívánt összképnek a korábbiakhoz képesti elmozdulását jelzi viszont az a tény, hogy a Dunántúlt az ország egészét bemutató leprellőn éppen kétszer annyi kép reprezentálja, mint az Alföldet.¹)

Érdekesség továbbá, hogy a *hegyvidékek* (vagy alpesi mércével mérve: dombvidékek) szinte teljesen hiányoznak a kínálatból (kivételt talán a Balaton-környék és a Dunakanyar jelent), jóllehet ezeknek is megvan a maguk sajátos táji vonzereje, és a magyar belföldi turizmusban a vizeken kívül éppen hogy ezek jelentik a legkedveltebb célpontokat. Érthető, hogy egy olyan országban, amelynek térképét Európa viszonylag kevés alföldi tájának egyike uralja, nagy hangsúlyt kap a „síkföld ország” képzete, de ha az idegenforgalom kínálatában érezhető a törekvés, hogy a Pusztán kívül mást is nyújtson az idelátogatóknak, akkor ez a földrajzi hangsúly is eltolható. Feltűnő, hogy Budapest bemutatásánál is szinte teljesen hiányzik a szép budai dombvidék mint kirándulási célpont, pedig ez a városnak egyik – más európai fővárosokhoz képest igen kedvező – sajátossága. (Az igazság kedvéért megjegyzendő, hogy viszonylag sok erdei képpel találkozunk, de a erdők nagy részének otthont adó hegyeink-dombjaink nem kapnak külön kiemelését.) Érdekes az is, hogy a *Duna* is csak Budapesttel és környékével kapcsolatban kerül előtérbe.

Míg a korábbi kiadványokban a bemutatott tájak elsősorban, sőt szinte kizárólag nyári arcukat mutatták, és így nyári idegenforgalomra utaltak, a mostani képeken a nyár természetes dominanciája mellett *más évszakokban* is megjelennek a magyar vidékek: az őszi, szüreti képek, vagy a hó borította, érintetlen természet téli képei. (Egyébként ha csak a nyári képeket nézzük, a sok napfényes kép olyan összbenyomást kelt, mintha Magyarország mediterrán ország lenne.)

A tájak összességükben a *nyugodt szemlélődés* kellemességét sugallják. A Balaton bemutatása is eltolódott a nyüzsgő, mondén világ képei felől a családias meghittség irányába (s persze továbbra is társulnak hozzá a fiatalos vidámság képzetei is).

Történelmi korszakok

Elsősorban három történelmi korszak kap kiemeltet a kiadványokban: a *középkor* (várak, templomok, oltárképek, Árpád-házi uralkodók, török fürdők), a *barokk* (templomok, kastélyok, kisvárosok) és a *Millennium, a 19. századvég időszaka* (főleg Budapest bemutatásakor). Érdekes, hogy a középkor és a barokk ma a világkultúrában is meghatározó, e korszakok felé kiemelt érdeklődés fordul. (Annál feltűnőbb, hogy a harmadik divat-korszak, a romantika/biedermeier a magyar kínálatban nemigen jelenik meg, bár ez a magyar kultúrának is egyik fénykora volt. Ez talán azzal magyarázható, hogy míg a középkor és barokk centrumában elsősorban az arisztokrácia, a romantikáéban és a biedermeierében inkább a polgári világ áll, s míg az úri életforma kultusza Magyarországon is a középkor és a barokk rekonstrukcióját hozza magával, manapság a polgárkultusz nem a reformkorban, hanem a 19. századvég világában keresi az előzményeit.)

A középkori történelmen belül az Európához való csatlakozás szimbólumaként is kiemelten szerepel *Szent István kora*. Ebben nyilván szerepet játszik persze az is, hogy az ezeréves évforduló kapcsán igencsak előtérbe került az államalapító; s még inkább az, hogy a „Szent István-i Magyarország”, mint a szocializmus előtti állami lét – a keresztény, nemzeti és egyben európai államalkotás – jelképe a rendszerváltás utáni nemzeti önmeghatározás egyik kulcskategóriájává is vált.

Sajátos egzotikumként kapnak hangsúlyt a *török idők* maradványai (fürdők, minaretek), de ezek csak színezőelemek, a magyar történelem törökellenes háborúinak időszaka nem szerepel a történelem meghatározóként bemutatott korszakai között. Szintén színezőelemként, nem különösebben kiemelten bukkannak fel a *római kor* emlékei (például Aquincum), mintegy a nyugati kultúra valamiféle előzményeként, de szintén kisebb hangsúllyal, mint korábbi hasonló kiadványokban.

Végül fontos megemlíteni azt is, hogy a *jelenkor* – a szórakozási lehetőségek bemutatását leszámítva – szinte egyáltalán nem szerepel ezekben a kiadványokban; a mai élet, mint a történelmi korszakok sorának egyike, a kiadványok szerkesztői szerint nem tarthat számot a külföldiek érdeklődésére.

A nemzeti kultúra bemutatott területei

Az elemzett anyagokban a különböző kulturális területek eltérő súllyal vannak jelen. Természetesen dominál az *építészet*. (Az említett leoporellón például a képek *fele* valamilyen műemléket ábrázol)². Ám az már az ország kialakítani kívánt (vagy kialakult) kulturális imázsát jellemzi, hogy a szép épületeken kívül a *zene* áll a középpontban (Operaház, Zeneakadémia, operett, muzsikáló gyerekek, reneszánsz ruhás zenészek), illetve ehhez kapcsolódóan a *tánc* (néptánc, a Győri Balett előadása). A tárgyi művészetek közül is – az idegenforgalmi hagyományoknak megfelelően – a *népművészet* szerepel kiemelten (ruhák, festett tányérok, bútorok, a népi építészet emlékei). A *képzőművészetet* múzeumban látható képek képviselik – igen mellékesen.

Feltűnő a *képző- és iparművészet, a fotó, a film* – tehát valamennyi képalkotó művészeti ág mellőzöttsége, illetve hiánya, továbbá – az eleven színházi élet dacára – a *színházé* és az *irodalomé* is. (Az utóbbiakat a nyelvi korlátok indokolhatják, de ez nem egészen helytál-

ló. Az utóbbi években eléggé jelentős arányban vannak idegen nyelvű előadások, illetve a prózai színházakban is gyakoriak a külföldiek számára is élvezhető musical és táncszínház jellegű produkciók is. A magyar irodalom pedig már kivívott magának akkora nemzetközi rangot, hogy akár a mai irodalmi életre, akár egyes irodalmi emlékhelyekre való utalások formájában részét képezhetné az országimázsnak. A képzőművészetekről is elmondható, hogy bár nem rendelkezünk olyan világhíres alkotókkal, akiknek művei eleve vonzanák az idelátogatókat [a filmművészetre ez sem érvényes], megfelelő propagandával a legértékesebb alkotásokra fel lehetne hívni a figyelmet. Különösen aránytalan az ábrázoló művészetek mostoha szerepe, ha a kortárs alkotókra, a mai képző- és iparművészet hatalmas kínálatára gondolunk. A bemutatott összkép egyébként nem tart lépést a valósággal abban a tekintetben sem, hogy a magyarországi képző- és iparművészet keresett turisztikai terméktípus: a galériák sokasága és a nyugatihoz képest alacsony árak a kép- és műtárgyvásárlást az utóbbi években a magyar turisztikai ágazat egyik legelevenebb területévé tették. A kereslet megvan, az ezt terelő kínálat azonban a turisztikai kiadványokból hiányzik.)

A zenében a kiadványok a *hagyomány és a modernség* egységét hangsúlyozzák. A klasszikus és modern komolyzene és a folklór mellett a *cigányzene* a korábbiakhoz képest csökkenő arányban szerepel. A zenei kínálatban is találkozunk azonban feltűnő hiányokkal: a *pop-rock* és a jazz nemigen kap hangsúlyt. (Igaz, hogy a pop-rockban nincsenek magyar világsztárok, az ország azonban ebből a szempontból évtizedek óta regionális központnak számít, a jazznek pedig komoly tekintélye van, és az ilyen zenét szolgáltató kluboknak évek óta jelentős a külföldiek általi látogatottsága.)

Ha a kultúrát nem szűkítjük le a művészetekre, további fontos területek előtérbe kerülését regisztrálhatjuk. Hagyományosan épít az idegenforgalmi propaganda a magyar *gasztronómiai kultúra* (erről később részletesebben is lesz szó) és a *fürdőkultúra* értékeire, ez utóbbi (mint a polgári életforma jellegzetes eleme) az elmúlt években még növelte is súlyát. Ugyancsak az utóbbi években kerültek előtérbe a magyar (urbánus) *közlekedéskultúra* hagyományai (az elsők között létesült villamos, metró, fogaskerekű, sikló) is a turisztikai kiadványokban.

A kultúra területei között a rendszerváltás óta érthetően megsaporodtak az *egyházi, vallási* életre utaló jelzések. A kiadványok képi anyagában ugyanakkor egyáltalán nincsenek képviselve – a szövegben többször is kiemelt – magyar *tudományos* felfedezések (a tudomány mint kultúraalkotó tényező is csak a „konferenciaturizmusra” utaló füzetben szerepel).

Alig jelenik meg a prospektusokban a *mai mindennapi élet* kultúrája (a tea- és kávéházak, bevásárlóközpontok, a boltok, az építkezések), pedig sok külföldi éppen ezekre kíváncsi, amikor egy ország arcukat igyekszik megismerni és megérteni. A természet és a természettel élés kultúrája sem kap különös hangsúlyt, jóllehet az ország jelentős természetvédelmi területekkel rendelkezik, és igen jó adottságokkal a zöldturizmus divatos formáit (madárfigyelés, vadvízi evezés) illetően. Ahhoz képest, hogy milyen divatja van a régi mesterségeknek, kézművesvásároknak, s milyen jelentős hagyományokkal bír a magyar kézművesség, elenyészőnek mondható a *kézműveskultúra* képviselete is. (Egy kicsit úgy tűnik, a „kultúra” a kiadványok készítői számára elsősorban valamilyen „elit” kultúrát jelent, kevésbé a mindennapi élet kultúráját – vagy esetleg ez utóbbit nem tartják eléggé szalonképesnek?)

A prospektusok szövegei egyébként igen nagy jelentőséget tulajdonítanak az ország kultúrájának és kulturáltságának. Olyan kifejezésekkel találkozhatunk a leírásokban, mint

„creative culture”, „continous renewal”, mint a magyar kultúra sajátossága, „meeting point of cultures”, „Hungary has small population, but it is a cultural superpower”, mindez azonban kevésbé nyer bizonyítást a kiadványok képi anyagában. Az összkép kétségtől kultúrálta, de a „superpower” státust nem indokolja.

Az utóbbi években Magyarország mind több pontja lett a „világörökség” része. A prospektusok ezt természetesen kihasználják, és e látnivalókat mint a *világ*kultúra fontos elemeit s mint a közös *európai* kultúrkinés értékeit is propagálják (Budai Vár, Hollókő, Aggtelek, Pannonhalma, Hortobágy). Ez az utóbbi években nagyobb hangsúlyt is kap, mint a magyar *specialitások* emlegetése.

Jellegzetes termékek

Az ország bemutatott termékei között még mindig a *mezőgazdaságiaké* a vezető szerep: a szőlő-bor, a hagyma-fokhagyma, paprika, paradicsom – és általában az *ételek* (bár ezek jellegében, mint erre mindjárt kitérünk, jelentős elmozdulások figyelhetők meg). Jelentős az ugyancsak a hagyományos *mezőgazdasági-paraszti Magyarország-képhez kapcsolódó a folklórtárgyak* (például festett tárgyak) jelenléte a termékek között.

Szinte teljesen hiányoznak azonban az *ipari* produktumok, nemcsak az Ikarus, a Rába, a Videoton termékei, de az olyan, a hétköznapi turista számára is megvásárolható export-cikkek, mint a Herendi és Zsolnay porcelán (ez felbukkan, de a korábbiakhoz képest sokkal kisebb súllyal), a Rubik- és Béres-termékek (illetve ezek újabb megfelelői), a gyógyszer-*ipar* sikeres medicinái vagy a legsikeresebb magyar szoftver-*produktumok*. A múltból sem emelik ki (csak a szövegben említik itt-ott) az olyan világhíressé vált magyar termékeket, mint a Ganz gyár vonatkerékei, a transzformátor, a dinamó, az Eötvös-inga, a porlasztó stb. Mint erről már szó volt, hiányoznak a *kézműves* termékek, a *művészi* tárgyak, festmények, szobrok, és szinte teljes egészében hiányoznak a *mai élet tárgyai*.

Az mindenképpen a korhoz való igazodás jele, hogy az összkép elmozdulni látszik a *termékek* (bemutatása) felől a *szolgáltatások* (vendéglői kiszolgálás, gyógyüdülés kínálata, zenei előadások stb.) irányába.

Gasztronómiai specialitások

A prospektusok ételkínálatában az egyik legfontosabb változás, hogy bár a hagyományos magyar konyha olyan meghatározó alkotóelemei, mint a paprika, hagyma, fokhagyma, bor hangsúlyosan szerepelnek a képeken, mégsem a tradicionálisan előtérbe helyezett ételek (például a gulyás) állnak a középpontban.

Mindenekelőtt eltolódás figyelhető meg a *zsíros, húsos* ételek felől egy korszerűbb, *zöldségekre, sajtokra* épülő kínálat felé. Az exportban korábban oly kiemelt szalámi, kolbász, libamáj is kisebb súllyal van jelen, mint ahogy csökkent a korábban nagyon előtérbe került *vadételek* szerepeltetése is; a prospektusok kínálata is azt az egészségesebb táplálkozási szerkezetet népszerűsíti, ami az utóbbi években az egész világon és Magyarországon is tért hódított. Csak e tendencia ismeretében érthető, hogy miért szerepelnek a képeken oly nagy arányban például sajtok, mert bár a magyar pásztorhagyomány s később az élelmiszeripar kiváló sajt fajtákat hozott létre, ezt az ételt mindenki inkább a holland, francia, svájci táplálkozáskultúrához köti, mint a magyarhoz. A reformkonyhában azonban jelentős hely illeti meg a sajt féléket éppúgy, mint például a gyümölcsöket, amelyek – szőlő, alma, cseresznye, barack, dió – szintén szép számban bukkannak fel a vizsgált kiadványok lapjain. Ezek és a különböző zöltségek a képeken sokszor olyankor is szinte uralják az ábrázolt

ételeket, amikor nyilvánvalóan nem tartoznak az adott ételféleség lényegéhez, csak díszítői vagy ízesítőként bedolgozott elemei annak.

A hagyományos magyar konyha étkei közül tartják helyüket az ország imázsában jelentős *vizekhez* kötődő *halételek* (ezeket, mint „fehér húsokat” a reformkonyha is tolerálja, a népszerűségüket ugyancsak megőrizték *szárnyasételekkel* együtt). Új mozzanat azonban a (különböző rafinált módokon elkészített) *sütemények* propagálása – ebben a polgári, kávéházi gasztronómia térnyerése érhető tetten. (Magyar specialitásként több helyütt is kiemelten szerepel a dobostorta.) Az italok terén a *minőségi borok* állnak a középpontban – a magyar mindig is inkább borivó nép volt, mint sörivó -, itt figyelmet érdemel a *választék* kiemelése, annak súlykolása, hogy a tokaji és a bikavér mellett az ország más, ugyancsak világszínvonalú borokat is termel. A *pálinka* (például a korábban szívesen népszerűsített „füttyülő” barack), ami inkább a vad, keleti nép képzetét erősíti (lásd még: vodka, slivovica), most visszaszorulni látszik a nyugati kultúrában is elfogadott borászkodással szemben.

Nagyon nagy hangsúly esik a *választék gazdagságára, a sokféleségre*. A halaknál is kiemelik ezt a sokféleséget a boroknál is, de általában is, az ország gasztronómiai kínálatának lényegeként az ízek sokféleségét s új értéként a magyar konyha *kevert* jellegét hangsúlyozzák. Míg korábban azt tartották fontosnak (az idegenforgalmi kiadványok készítői is), hogy a magyar specialitásokat kínálják az idegeneknek, most éppen azzal igyekeznek a magyar konyha sajátosságát meghatározni, hogy az több étkezési tradíció (török, bolgár, német, szlovák stb.) szintézisét valósítja meg. (Ami egyébként igaz is). Mindez megfelel a mai világ egyik uralkodó értékének, a multikulturalizmusnak, de a választék sokfélesége, egyéni ízléshez igazíthatósága az individualizálódás tendenciáját is kielégíti. A „jellegzetes magyar ételekkel” szemben ugyanakkor a *tájak, régiók specialitásai* is előtérbe kerülnek (annak megfelelően, ahogy korunkat a globalizálódással párhuzamosan a regionalizálódás tendenciája is jellemzi).

A bemutatott ételek (és étkezési formák) egyfelől az *elegáns* táplálkozás, a pompás és mások által kiszolgált életforma képzeit idézik (s a többségében nem a felsőbb osztályokból érkező turisták számára az időleges státusemelkedés ígéretét is hordozzák, például a Gundel étterem felsorakozott pincéreinek képe, amely azt sugallja, hogy az ide betérő vendég kívánságainak kiszolgálására éppoly népes személyzet áll rendelkezésre, mint mondjuk a főúri kastélyok fogadásain). Másfelől jelen vannak a kínálatban az igen *egyszerű* (például krumplis) ételek is, a képeken látható étkezési körülmények között pedig a *házas, családias* jelleg vonzerejét is igyekeznek kihasználni (kertvendéglők, illetve falusi turizmus).

A kiadványok sokat foglalkoznak ételekkel, s ezek bemutatásakor igen nagy gondossággal igyekeznek kialakítani az ételek (illetve az étkezési helyek) étvágygerjesztő *látványát*. Az ételek *képi vonzereje, színei* legalább olyan fontosaknak tűnnek, mint az ígért ízek; egy egyre vizuálisabb korban (a „látványkonyhák” és „ételkompozíciók” korában) ez természetesen tekinthető, s a prospektusok élnek is a lehetőséggel.

Az étkezés sokszor összekapcsolódik a *zenével*, de e tekintetben is gyengülni látszik az a hagyomány, amelyben a „magyaros” étkezéstől elválaszthatatlan volt a cigányzene. A képeken már alig látni ennek példáit, mint ahogy a valóságban is csökkent a cigányzenés szórakozóhelyek száma: az újabb nemzedékeknek ez a zene már nem jelenti azt az élményt, mint elődeik számára.

Szó esik viszont magyar *mesterszakácsokról*, akikkel – az igen kevés bemutatott foglalkozás egyikeként – képeken is találkozhatunk. A képaláírások e szakácsok világhíréről tudósítanak – természetesen nem tekinthetjük véletlennek, hogy egy adott ország fiai-lá-

nyai a kultúra mely területén tudnak világhírré szert tenni (illetve hogy a népszerűsítő kiadványok mely terület képviselőiről tartják ezt legfontosabbnak hangsúlyozni). Nem ez az egyetlen jel, amely azt mutatja, hogy az országimázsban (továbbra is) fontos kulcsmozzanat a *gasztronómiai nagyhatalom* képzete.

Jellemző viselkedés és mentalitás

A szöveg a *vendégszeretet*, a *vendégeket fogadó barátságos* figyelem értékét és képességét helyezi a középpontba (még olyan állítás is megfogalmazódik, hogy a magyarok a világ legbarátságosabb, legvendégszeretőbb emberei), és a képeken is láthatunk szívélyes, mosolygó és a vendéget kiszolgáló férfiakat és nőket, feltűnő azonban, hogy *nagyon kevés* az olyan kép (elsősorban vendéglők, fürdők képei) amelyen egyáltalán vannak emberek (azok nagyobb része is nyilvánvalóan turista). A barátságosságot a legtöbb prospektusban a „Hungary with heart and soul” szlogenhez kötődő szív-rajz képviseli.

Mint korábban említettük, a *béke, nyugalom* hangulatát sugározzák a képek, s amelyek embert ábrázolnak, azokon ezt emeli ki az emberek viselkedése is.

A kiadványokból egyébként kevés valóságos információt kapunk az emberek életéről, a fiatalok főként *szórakozás* közben (például a Balatonon) láthatók, a városi utcákon is ők sétálnak; idősebb emberek inkább a vidéki környezetben, a hagyományos foglalatosságok közben, hagyományos munkák végzőiként vagy az archaikus hangulat „hitelesítőiként” vannak jelen. Hogy a mindennapok mivel telnek, arról nem kapunk képet: az ábrázolt emberek közül azok, akik bizonyosan magyarok, inkább csak kiszolgáló személyzetként bukannak fel, az országnak csak a turisták felé forduló arcát mutatva.

A magyar mentalitás jellemzői közül a szövegekben nagy hangsúlyt kap a (tudományos eredményeket, kulturális kincseket létrehozó) *kreatívítás*, a *gyors változások képesség* (ezt hangsúlyozzák például annak az átalakulásnak kapcsán, amelynek során az ország a szocializmusból a jelenlegi piacgazdasági viszonyok közé lépett át), és megjelenik – a hitélet bemutatásával – a *vallásosság* is, nem kiemelt sajátosságként, de a korábbiakhoz képest mindenképpen megnövekedett arányban. A kultúra kevert jellegének hangsúlyozása szintén utal egy mentalitásbeli jellemzőre: a magyar kultúra *szintetizáló-asszimiláló* természetére, ezen belül külön is megfogalmazzák a *múlt és jövő* együtthatását, mint a mentalitást meghatározó tényezőt.

Az összképre e tekintetben is egy *polgárosultabb* világ bemutatása a jellemző (a Pusztta és a népviseletek Magyarországa a korábbiakhoz képest kisebb arányban szerepel), az embereket kávéházakban, fürdőkben, kiállítóhelyeken, zenei előadótermekben, a polgári kultúra jellegzetes helyszínein látjuk elsősorban.

Az ország képe

Talán a két legfontosabb mozzanat, ami az országnak a prospektusokban megjelenő képét jellemzi, az az, hogy *érintetlen természettel* rendelkezik, és hogy – a korábbi Magyarország-imázsához viszonyítva – hangsúlyozottabban *elegáns*: a paraszti múlt mellett előtérbe helyezi úri-polgári hagyományait is.

A képek *tisztaságot, konzolidáltságot* sugároznak, egy olyan környezetet, amelyben – mint egy ligetben – vidám, sportos, pihentető tevékenységek űzhetők.

A képek végigmutatják a Magyarországon található különféle környezeteket: nagyváros-kisváros-falu-tanya-erdő-mező-vizek⁴ s az elegánsabb képzeteket is alátámasztandó, gyakoriak az éjszakai, a város „fényeit” bemutató felvételek is.

Feltűnő, hogy a képek, miközben kellemes, barátságos hangulatot hordoznak, nem engedik igazán közel magukhoz a szemlélőt: igen *sok a nagytotal és kevés a közeli* felvétel, sok a *felülnézeti* ábrázolás, kevés az apró részlet; és viszonylag kevés a *belső felvétel, az interieur* is. Mindez – akarva-akaratlan – azt sugallja, hogy az országot csak bizonyos távolságból érdemes befogadni. Minthogy a mai életből csak igen kevés kerül bemutatásra, az összkép egy többé kevésbé megfelelően restaurált, szolid kulturális kincsekkel (és szelíd természeti szépségekkel) rendelkező, *történelmi* Magyarország felé terel.

Mi az egyedi az országban?

A kiadványok az ország különböző jellegzetességeit hangsúlyozzák: nincs egyetlen, dominánsan preferált terület.

Nagy súly esik a *barátságos, vendégszerető* jellegre, az *érintetlen természetre, a gasztronómiai kínálatra, a fürdőkulturára, az ország „kulturális nagyhatalom”-jellegére, a (meleg vízű) Balatonra, a zenére, a várakra-kastélyokra, a lovas kultúrára és a népművészetre.*

Kiemelt értéként – és sajátosságként is – hangsúlyozzák a *sokszínűséget, a magyar kultúra nyitott és kevert, szintetizáló* jellegét, amely – a nemzeti önkép szerint – különösen alkalmassá teszi az országot a híd-szerepre, a közvetítő, találkozópont-funkcióra. Ennek kiemelésére használják fel a földrajzi fekvés említését is, azt, hogy a teljes európai kontinentst tekintetbe véve, az ország a középpontban, „Európa szívében” terül el, jól megközelíthető. A topográfiai és spirituális sajátosság összekapcsolásával kettős értelemben is igyekeznek hozzátársítani az országhoz az „*Európa szíve*” képzetet.

A korábbiakhoz képest jóval nagyobb jelentőséggel szerepel az a tény, hogy az ország és kultúrája „*európai*”. A prospektusok kétféle utazói várakozást is megcéloznak: egyrészt az *ismerős-civilizált környezet* igényét (s ennek jegyében emelik ki a nyugodt, kellemes körülményeket, a családi pihenés, kikapcsolódás lehetőségét, az alacsony árakat), másrészt a minden utazással együtt járó *változatosság, kaland* érzését, (ennek jegyében pedig az ország „*izgalmas*” jellegét, a nyugat-európaihoz képest meglévő szelíd egzotikumát).

Bár az ország korántsem rendelkezik olyan közismert és monumentális történelmi emlékekkel, mint például Itália, Nagy-Britannia, Spanyol-, Francia- vagy Németország, s történelmi emlékhelyeinek ismertsége még Bécsével vagy Amszterdaméval sem vetekedhet, jelentős arányban szerepel a kiadványok bemutatott Magyarország-képben a *történelem* (a megmaradt műemlékek jellegének megfelelően viszonylag legerőteljesebben a barokk kora). Sokszor hangsúlyozzák a múlt és jelen, a tradíció és megújulás együttesét, egy olyan országot mutatva, amelyben még megtalálhatók a múltnak Európa más országaiban kevésbé fennmaradt értékei (például a népművészet), de amely sosem játszott olyan központi szerepet Európa történelmében, hogy az, mint valamilyen aranykor emléke, uralná az országról alkotott képet. (Az a három-négy történelmi korszak, amelyben a magyar történelem jelentősen beleszólt Európa történelmébe – vagy legalábbis látványosan jelezte a maga jelenlétét – nem kap különösebb szerepet ezekben a kiadványokban. A kalandozások – Európa által a tatárjáráshoz hasonlóan fogadott – kora egyáltalán nem kap hangsúlyt most, az Európába való beépülés korszakában; a török kor-beli Magyarország Európa védőbástyája szerepét, illetve 1848 szabadságharcának sokak által csodált kitarítását a mai nemzet-önkép a korábnál sokkal kevésbé hangsúlyozza; mint ahogy, úgy tűnik, ma már 1956 és az 1980-as évek végén történt határnyitás sem jelenthet különösebb hivatkozási alapot.)

Mely szimbólumok reprezentálják az országot?

Az ország elsődleges jelképe a nemzetiszínű lobogó, s a *trikolór színei* nemcsak szalagdíszek formájában, hanem bújtatott módon is igen erőteljesen jelen vannak a kiadványokban. (Pipacsos mező: a pipacs pirosa, a száraz zöldje és más virágok, vagy távoli házak fehérje; de ugyanígy használják fel például a háztető cserepeinek színeit, a fák zöldjét stb.) A nemzeti három színből komponálták a vendégszeretetet jelképező *szív-logót* is. A szintén elsődleges országjelkép *címer* is több helyütt megjelenik, az ennek is központi elemét alkotó Szent Korona – a magyar államiság jelképe – pedig önmagában is a magyarság egyik legfőbb tárgyi reprezentánsaként tér vissza – szintén több helyütt is – a kiadványokban.

A 19. századi nemzeti újjászületési mozgalmak mindenütt a nemzet jelképévé tették a folklórhagyományokat és a paraszti életforma egyéb mozzanatait, s így magától értetődően tekinthetők ilyen szimbólumoknak a kelet-európai országok önképében általában is erős *népművészeti elemek*: a vizsgált kiadványokban is gyakran éppen ezek (népviseletek, festett tányérok, húsvéti tojások, néptánc), illetve a *paraszti épületek, épületelemek és életforma-maradványok* ábrázolásai hivatottak a nemzeti jelleg aláhúzására. (A szimbólumok összefüggésére utal, hogy a három nemzeti szín a népviseleteken és a festett tárgyakon is dominál.)

Egyes állatok, növények minden ország jelképrendszerében szerepet játszanak. A magyar prospektusokban ezek között leghangsúlyosabban a *lovak* szerepelnek, de mellettük gyakran jelenik meg a *gólya*, a szelíd erdők képviselőjében az *őzek-szarvasok*, és – elsősorban már az ételjelképek sorában – a *halak* (például a balatoni fogas). A növények között leginkább a *pipacsos búzamező*, a *szőlő*, a *muskátlis*, a *ligetes erdők képe* és – szintén főleg az ételjelképek között – a *paprika*, *hagyma* és *fokhagyma* ábrázolatik.

Ételszimbólumok az említett *fogason*, *halászlén*, *hagymán*, *fokhagymán* és *paprikán kívül* a *gulyás*, a *töltött káposzta*, a *bor* és a *kürtőskalács*.

A fürdők, a Balaton és egyéb tavaink, folyóink, az ártéri erdők képei együttesükben a „*vizek országa*” jelképeit hordozzák: a kék szín szimbolikája folytán egyúttal a *békés világ* képét is sugallva.

Nagyon fontos a *híd* szimbólum: ezt az ország összekötő szerepét kifejező szimbólumot a budapesti hidak képei jelenítik meg a prospektusokban. A Duna partján készült minden kép valamelyik hídra van fókuszálva. A szöveges részekkel összefüggésben talán éppen ez a jelkép tekinthető (a nemzeti színeken és országjelvényeken kívül) a leghangsúlyosabban országgjellemző szimbólumnak.

Az épületek közül az ország politikai életét reprezentáló *Parlament* az elsődleges országjelkép (a szocializmus éveitől képest csökkent az akkor Felszabadulási emlékműnek nevezett Gellért-hegyi szoborcsoport Budapest jelképeként való bemutatása), megmaradt viszont a *Hősök tere* és egyáltalán a városligeti millenniumi épületegyüttes jelentősége; a Millennium kora általában is erősen összefonódik Budapesttel – jelképeként kölcsönösen felidézik egymást. A sok éjszakai felvétel Budapestet egyébként a *fény*, a *ragyogás* városának igyekszik mutatni, de nem annyira a Párizshoz kapcsolt, a mondén metropolisz nyüzsgő éjszakai életét idéző értelemben, mint inkább valamiféle „belső ragyogásra”, meghitt melegségre utalva. (Persze nem felejtethjük el azt sem, hogy az éjszakai felvétel jótkonyan elfedi a város nappal jobban szembetűnő szépséghibáit, kopottságait is. Ezt a nappal itt-ott előtűnő kopottságot egyébként a prospektus szövege nyíltan el is ismeri.)

A *várak*, *kastélyok*, *régi templomok* sorának, a *barokk* és a *középkor* emlékeinek szerepeltetésében az ország ezeréves történelmének és történelmiségének jelképes megjeleníté-

sét is láthatjuk – aminek jelentőségét növeli, hogy a jelen kevéssé kerül ábrázolásra. Említettük a közeli képek, az emberek szerepeltetésének viszonylagos ritkaságát, ami – a prospektusok készítőinek szándékaitól független, illetve azokkal ellentétes, akaratlan jelképként – az összképbe valamiféle *sterilitást* visz, az ország valóságos életének és az ország turisztikai élvezetének egymástól való elszakadtságát sugallja.

Szándékos viszont az a sugallat, amellyel a paraszti jelképek mellett egy *elegáns, úrias* Magyarország, illetve az ország „elit jellegű” élvezetének képét igyekeznek kialakítani. A kastélyok, a drága fürdőhelyek, a reprezentatív éttermek, a kávéházak (a hazai közönség nagy része számára megfizethetetlen Gundel, Gerbeaud, New York) előtérbe helyezésének jelképeisége egyértelmű, különösen ha szembehelezzük mondjuk a francia kisvendéglők, görög halász-tavernák imázsával, amelyeknek egyébként Magyarországon is megvannak a megfelelői (ezek viszont egyértelműen a vidéki-paraszti Magyarország-képhez kapcsolódnak).

Az elegáns ország képéhez illeszkedik a *zene* szintén hangsúlyos jelenléte. Mint korábban említettük, a művészetek közül a zenét kapcsolják össze leginkább a Magyarországra jellemző kulturális arculattal, s ennek következtében a kiadványokban is gyakoriak a zenejelképek (hangszerek, zenei intézmények bemutatása).

Milyen imázs áll össze mindebből?

Az eddigieket összefoglalva, a sugallni kívánt imázs döntően a *tradíciókra* épül. Egy *paraszti-népművészeti* hagyományait ápoló, de *polgári-úri* és *városias* jelleggel is rendelkező (és az utazó számára státusemelkedést, a polgári-úri szórakozásformák viszonylag *olcsó elérhetőségét* kínáló) ország képét sugározzák a képek. (Oly módon, hogy a népművészet és a paraszti jelleg aránya kissé csökken, a városi és az úri elemek aránya pedig növekszik az összképben a korábbiakhoz képest.) Ez az ország *kikapcsolódást, érintetlen természeti környezetet, barátságos vendéglátást, gasztronómiai élvezeteket, vidám üdülési, sportolási lehetőségeket és szolid történelmi látnivalókat* kínál; azt nem tartja különösen fontosnak, hogy mai életét is megmutassa az idelátogatóknak.

Sok kép szolgálja a *nyugalom és béke* országa imázs kialakítását – ez egyébként a kisebb országok tipikusnak mondható idegenforgalmi törekvése. Az ország természetes adottságaira építenek a „*vizek országa*” imázst hordozó képek, ha az országnak tengere nincs is, meleg vízű nagy tava, vadvizei és nem utolsósorban termálforrásai így is versenyképessé teszik a vizek felüdítő hatásaira építő országok között.

Jelentős törekvés az imázskialakításban, hogy Magyarország nemzetközi súlyát megnöveljék. Ehhez – egy olyan ország esetében, amely jelentős nyersanyagokkal nem rendelkezik, mezőgazdasági kapacitása korlátozott, és erős verseny által szorongatott, tudományos erejét pedig anyagi háttér hiányában elszívják a gazdagabb országok, fekvése ugyanakkor a különböző kultúrák határvidékére helyezi – a *kereskedelem*, illetve a *kulturális közvetítő szerep* kínálkozik. A jelenleg épített imázsnak ezért a közvetítő szerep áll a középpontjában. Mindkét vezérszlogen, a „*meeting point*” és az „*essence of Europe*” ezt a célt szolgálja, illetve ezt a helyzetet tükrözi; a „nemzetek országútján”, a „hadak útján” fekvő ország korábbi képét (amely a kulturális határon fekvésnek inkább a magyar történelemben igencsak megszenvedett árnyoldalait fejezi ki) a jelenkor nemzeti önképe megpróbálja átfordítani a határhelyzet előnyeinek kihasználása felé. Ehhez a törekvéshez kapcsolódik a *kulturális nagyhatalom*-képzet új variációja. Míg korábban az önképben főleg valamiféle kompenzáció fejeződött ki („másunk sincs, de tehetségesek vagyunk”), valamint a keserű-

ség, hogy ezt a képet a „világ” nemigen látszik osztani (illetve az olykor kétségbeesett erőfeszítés, amellyel a magyar kulturális teljesítmények bármely külföldi elismerését a magyar önkép felnagyítva fogadta vissza), a „magyar kulturális nagyhatalom” mostani hangoztatásában inkább az a törekvés érződik, hogy európai vagy legalábbis regionális kulturális intézményeket telepítsen Magyarországra, a közvetítő funkciót pusztán szellemi hatásátvitelből intézményesült, gazdasági-politikai haszonnal is járó tevékenységgé változtatva. A fentieknek megfelelően kerül előtérbe az országimázsban a *híd* szimbólum, ennek jegyében váltja fel a magyar kultúra specialitásainak hangsúlyozását *kevert, szintetizáló* jellegének kiemelése.

A másik gazdasági-politikai törekvés, amely jelentős mértékben megszabja az imázsalakítást, az Egyesült Európába való integrálódás szándéka. Ennek megfelelően az ország, amely korábban Európa keleti felébe sorolta magát (s az idegenforgalomban is igyekezett meglovagolni előbb a Pusztákról jött „kelet népe”, majd a keleti tömb „legvidámabb barakkjának” szerepkörét), ma úgy hangsúlyozza közép- (és nem kelet- vagy kelet-közép-) európai voltát, hogy egyszersmind hangsúlyt ad a „nyugati” kultúrához való tartozásának is. (Ez is növeli Szent Istvánnak – a vizsgált kiadványok tanúsága szerint is megnövekedett – szerepét a nemzeti önképben, hiszen az ő személyében a magyarságnak a nyugati kereszténységhez és a mai értelemben vett Európához való csatlakozása szimbolizálódik.)

BUDAPEST ÉS BÉCS AZ IDEGENFORGALMI KIADVÁNYOK TÜKRÉBEN

Vizsgálatunkban külön összehasonlításra kínálkozik Budapest és Bécs bemutatása. Mindkét főváros országa idegenforgalmának (egyik) csomópontja, mindkét város jellege eltér az ország többi részétől (mindkettő kozmopolita, mondén és aránytalanul felduzzasztott központja a maga országának), és nem utolsósorban közös múlttal rendelkeznek, hosszú ideig ugyanannak az uralkodóháznak székvárosául szolgáltak, s e közös korszak rajta is hagyta nyomát mindkét városon. Érdemes tehát sorra venni, hogy melyek a legfőbb hasonlóságok, s ami talán még érdekesebb: a különbségek a két város idegenforgalmi bemutatásában, figyelembe véve azt, hogy a spontán hasonlóságok mellett szerepe van a *tudatos átvételnek* is. A magyar kultúrában nagyon erős a Bécs felőli befolyás, ami – például a turisztikai kiadványokban is – gyakran egyes formák, megoldások közvetlen átvételét jelenti.

Hat persze egy ellenirányú tendencia is. A két ország (és a két főváros) a nemzetközi turizmusban egyfelől összekapcsolható (együtt „eladható”) „csomagot”, másfelől konkurenciát is jelenthet egymás számára (bár Ausztria igazi konkurensei e tekintetben a többi alpesi országok). Másfelől köztudott, hogy már a közös birodalmi lét idején kialakult valamilyen szerepmegosztás a két ország között (részben az eltérő földrajzi adottságok, részben a hatalmi egyenlőtlenség következtében), s lett Magyarország a birodalom éléstára, a nadragos-polgárosuló Ausztriával szemben a paraszti elmaradottság és a hasonlóképp anakronisztikus kardos-zsinóros nemesi demonstrációk világa. A földrajzi adottságok különbségei is ellentétpárt alkottak és alkotnak: egyfelől az alpesi hegylakók, másfelől a „Pusztá”, az

alföldi síkvidék földje. A különbségeket a birodalom duális szerkezete, a két ország ellentétes szerepköre hasonlóképp duális, ellentétpárt alkotó szerkezet felé terelte számos területen: az aulikus Bécs és a rebellis Pest; a szalonok keringője és a döngölt földű kocsmák csárdása; a „felöltöztetett” bécsi szelet és a méregerős gulyás és halászlé; a bécsi lovasiskola drillje és a pusztai lovasbravúrok; a bécsi Gemütlichkeit és a borongós és egyszersmind szenvedélyes magyar kedély.

A mai magyar idegenforgalmi propaganda többet őriz az így kialakult megkülönböztető jegyek közül, de legalább annyira jellemző rá az is, hogy inkább hasonlulni akar a bécsi mintához (vagy ahhoz a közös mintához, amihez a bécsi is igazodik), és a korábbinál sokkal hangsúlyosabban fordul a k. u. k.-korszak közös örökségéhez is.

Hasonlóságok

Mindkét város fontosnak tartja történelmi patináját, és önarcképét *múlt és jelen* együttesként igyekszik felrajzolni.

Mindkét város képeben meghatározóak a 19. és 20. század fordulójának (szecessziós, eklektikus és „neo”) *épületei*.

Mindkét város egyik – történelmi – jelképe az (egymáshoz is hasonló) középkori eredetű *gótikus katedrális*, a Stefandom és a Mátyás-templom (persze itt zárójelben meg kell jegyezni, hogy a Stefandomnak sokkal több az eredeti, valóban középkori részlete, s maga a templom mintául is szolgálhatott a Mátyás templom múlt századi rekonstrukciója idején). Ugyancsak mindkét város ékességének számít a *császári-királyi rezidencia* (a budai Várpalota, illetve a Burg, Schönbrunn és a Belvedere; Budapest környékén hasonló szerepben az utóbbi években került előtérbe a restaurált gödöllői kastély).

Ez utóbbiaktól elválaszthatatlan, hogy mindkét városban, illetve országban jellemzővé vált eleme az imáznak a *királykultusz*. (Ennek középpontjában az osztrák idegenforgalomban – a Diana hercegnő mai kultuszával is összekapcsolható – Sissy, a magyarban az országot Európához csatoló Szent István áll, kissé hátrébb szorítva az „igazságos” Corvin Mátyásnak a szocializmus idején is elfogadott s akkor ekképpen domináns szerepét. Meglehet, hogy az osztrákoknál is az Európához csatlakozás helyezte előtérbe a többi európai nép szemében is elfogadott Erzsébet királynét Ferenc Józseffel szemben, aki egy sor európai ország számára mégiscsak világháborús ellenség és egy önmagát túlélő birodalom jelképe volt.) A királykultusznak megfelelően mindkét város kiadványában tekintélyes helyen látható a *korona* is.

Mindkét országban és városban jelentős szerepe van a *barokk* emlékeknek (ezek már a közös birodalmi lét, Mária Terézia és II. József korának építményei) és a *kastély-kultúrának*, s az ebből a városi létbe is átsugárzó *csillogás* kedvelésének, amelynek egyik szimbolikus reprezentatív kifejeződése az *Operabál*.

Az egymáshoz is nagyon hasonló *Operaházak* maguk is jelképei mindkét város kulturális életének. A zene kiemelt szerepe is jellemző mindkét országban – még az is párhuzamos, hogy a klasszikus zenének is és a modern 20. századi zenének is méltó képviselője van mindkét városban (illetve országban): Haydn, Mozart, Schubert, Strauss és Liszt, Schönberg, Bartók.

Mindkét város életében jelentős a *kávéházi kultúra* (kétségtelen, hogy Ausztriában régebbi és folyamatosabb, hiszen a szocializmus idején Magyarországon ezt mint a polgári életforma jelképét rombolták, és már korábban, a szélsőséges nacionalizmus is idegennek, a magyar kultúrától idegen szellemiség melegágyának tartotta). Ma azonban a magyar tu-

risztikai kiadványok is előtérbe helyezik Budapest kávéházait és cukrászdáit, és a gasztronómiai részekben is kiemelt helyet kapnak (magyar) cukrászsütemények, mintha versenyre hívnák Bécs már régóta nemzetközi hírnevet szerzett süteményeit.

Feltűnő a hasonlóság egy *hiány* tekintetében is: mindkét város képein szembeszökően kevés szerepet kap a városi *parkkultúra*, jóllehet Bécsnek és Budapestnek is nagy és híres parkjai vannak. Korántsem játszanak azonban olyan szerepet a város imázsának kialakításában, mint mondjuk Párizs vagy London parkjai. A patinás belvárosi *bevásárló- és korzózó* utca ugyanakkor mindkét városban fontos része a bemutatkozásnak.

Összességében mindkét főváros egy kicsit régies, ráérős és erősen a kultúrára és a kulturáltságra és az ezzel összefonódó kényelemre, életélvezetre orientált képet sugároz magáról, felkínálva ugyanakkor a világnak önmagát a találkozóhely, a konferencia-központ szerepére is, s ezzel belépve a jelen (vagy éppen a jövő) világába is. (Lehet, hogy ebben a hasonló jellegben szerepet játszik a mintakövetés is, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy a régies, ráérős jelleg Budapestet ugyanúgy jellemzi, ahogy – legalábbis kívülről nézvést – Bécsset.) A régiesség, az elegancia és az életélvezet hangulatának megfelelően mindkét város prospektusaiban feltűnő az *aranyszín* kedvelése (Bécsben főleg a műemlékek aranyozása, Budapesten inkább az éjszakai felvételek aranyló fényei képviselik ezt). Végül, de nem utolsósorban mindkét város erősen hangsúlyozza *barátságos, kedélyes, vendéglátó, vendégszerető* jellegét.

A hasonlóságoknál azonban számosabb a különbség.

Különbségek

Összességében a bemutatott Bécs (még mindig) sokkal *polgáriasabb* jellegű város, képe erősebben hordozza egy *civil* nézőpont jegyeit, mint Budapest. Említettük, hogy a budapesti képeken sok a felülnézet, a nagyototál; a bécsiek gyakran élnek az *alulnézet*, illetve az emberközeleli nézőpont alkalmazásával. A bécsi képeken sokkal több az enteriőr (a budapesti képeknek csak egy negyede, a bécsieknek egyharmada ilyen). Bécs tehát közelebb enged magához. A Budapest bemutatásában érvényesülő némileg külsőlegesebb, távolságtartóbb szemlélet megnyilvánulása az is, hogy a magyar prospektusban jóval nagyobb *hatalmi* jellegű épületek – Vár, Parlament, Citadella – szerepeltetésének aránya is, mint az osztrák kiadvány mutatta Bécsben, a „Császárvárosban”, ahol elvben jóval több ilyen épület található.

A másik, ezzel összefüggő sajátosság, hogy a bécsi képeken sokkal nagyobb a *modernség, a maiság* hangsúlya. (A bemutatott épületek, a modern képzőművészet és főként a mindennapi élet olyan elemei képviselik ezt, mint a bevásárló helyek vagy a diszkók.) Sem ennél, sem az előbb említett sajátoságnál nem az adottságok különbségéről van szó, hiszen mai épületek, fiatalok szórakozóhelyei, elegáns bevásárlóközpontok és magas színvonalú modern képzőművészeti alkotások vannak Budapesten is. A különbség abban van, hogy ki mit tart fontosnak hangsúlyozni; az pedig magától értetődő, hogy a kamera kezelésmódja – távoli vagy közeli „pillantása” – ugyancsak *szemlélet, világgép* kérdése.)

Ide – a hangsúlyozottabban modern jelleg érzékeltetéséhez – tartozik az is, hogy míg a budapesti képek döntően fotóalbumszerűek, statikusak, addig a bécsiekben sokkal több a *mozgás, a dinamika*. (A fővárosokról szóló prospektusokban a budapesti képek közül 3, a bécsiek közül 8 jelenít meg valamilyen mozgásdinamikát.) Mindez persze csak Budapest és Bécs összehasonlításában érvényes. Meglehet, ha más európai főváros (prospektusokban megjelenő) képehez viszonyítanánk, Bécs bizonyulna múltidézőbbnek, kevésbé modernnek.

Egy régebbi korszak *nosztalgikus hangulatú közlekedési eszközei* mindkét anyagban helyet kapnak; érdekes, hogy ebben viszont Bécs az archaikusabb: bár Budapesten is van nosztalgiaikonflis, ez az osztrák prospektusban kap hangsúlyt, a budapestin inkább a sikló, a régi villamos, a földalatti (egy hajdan élenjáró, a maga korában naprakész frissességű közlekedési kultúra emlékei) szerepelnek. (Bécs bemutatott „járművei” közül imázs-aláhúzó funkciója miatt érdemes megemlíteni még a Práter óriáskerekét.) Ha már a konflisról esett szó: feltűnő az is, hogy bár Magyarország imázsában sokkal nagyobb a *ló* szerepe, mint Ausztriában, lovak mégis inkább a *bécsi* képeken szerepelnek (konflisok, Tattersaal); Magyarországon ez egyértelműen a vidék világához asszociálódik (általában is megállapítható, hogy Magyarországon *a főváros és a vidék arculatának elválása*, polarizációja jóval kifejezettebbnek tűnik, mint Ausztriában. Ez utóbbi állítás nem érvényes a *folklor* szerepeltetésére, ez mint a nemzeti jelleget a külföldiek irányában reprezentáló művészeti forma Budapest kulturális életében jelentős hangsúlyt kap – táncházak, Állami Népi Együttes stb., az e tekintetben is inkább a polgári arculatot sugárzó Bécs-képben ilyesmi nem jelenik meg).

Érdekes, hogy a „Kék Duna” városa, Bécs egyáltalán nem szerepelteti prospektusában a folyót, míg Budapest nagyjából ugyanakkora terjedelmű programfüzetében – a „híd” szimbólum hangsúlyozásával is összefüggésben – nyolcszor is megjelenik. (Talán azért is, mert a magyar idegenforgalmi propagandának a „víz” áll az egyik csomópontjában, vagy azért, mert a Duna egyik epitheton ornansa, hogy „európai”, sőt „a legeurópaibb folyó”, s az *európaiság* hangsúlyozása – láttuk – a magyar önképben most kiemelten fontosnak látszik.)

Érdekes az is, hogy a „nyugatiasabb” Béccsel szemben Budapesten több az *éjszakai* kép (lehet, hogy az éjszakai élet is elevenebb); és egy kicsit nagyobb a vendéglátásban a *gasztronómia* és a híres étkezőhelyek (Bécsben sem mellékes) hangsúlya.

Az a két ország idegenforgalmi kínálatának jellegéből következik, hogy a síparadicsom Ausztria fővárosát több *téli*, Budapestet több *nyári* kép mutatja. Mozart, Strauss, Sissy elegáns nosztalgikus Bécse az „*álmaim városa*” szlogennel igyekszik magához invitálni az idegent, Budapest viszont jelenleg szeretné kialakítani a maga „híd” szerepkörét, és ennek jegyében a „*találkozási pont*” és „*Európa esszenciája*” jelszavakkal operál.

Végül eltérő a két kiadvány *szerkesztése* is: a budapesti kissé *iskolásabb, bürokratikusabb* módon tematikusan szerkesztett, a bécsi lazább, kevésbé irányított, viszont térképmelléklettel is rendelkezik (ami pragmatikusabb szemléletet tükröz). Érdekes az is, hogy miképpen helyezi el magát a két város a nagyobb egységben: a magyar prospektus az Európa-térképre helyezett Magyarország-ábrán belül emeli ki Budapestet, ezzel a városnak a nagyobb egységhez – itt első sorban Európához – való tartozását hangsúlyozza, az osztrák képen, ahol a határvonalak alig kapnak kontúrt, Ausztria nevét is csak apró betűk jelzik, egy sokkal *decentralizáltabb* szemlélet jelenik meg, amelyben az egyes városok *önálló entitások*.

ÖSSZEFOGLALÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Áttekintve a prospektusok főbb sajátosságait és a két főváros bemutatásában észlelhető azonosságokat és különbségeket, most már összefoglalhatjuk, hogy melyek a vizsgált kiadványok *legfőbb jellemzői*, különös tekintettel azokra az *elmozdulásokra*, amelyek egy korábbi Magyarország-imázshoz képest a magyar idegenforgalmi propagandában kimutathatók.

- Egyértelmű törekvés tapasztalható arra, hogy a korábbi, egyoldalúan a pusztai-paraszti-népművészeti (sőt parasztjelmez, mulatós, cigányzenés) Magyarországot előtérbe állító szemlélettel szemben összetettebb képet nyújtsanak az országról. Ezen belül megnövekedett a *városi-polgári* és az *úri-arisztokratikus* hagyományok és az ilyen asszociációkat hordozó látványok (városképek, vendéglátó helyek) bemutatásának aránya. Ez egyúttal státusemelkedést is céloz: egyfelől a vendégfogadó ország státusát is némileg magasabbnak mutatja a korábbiaknál, másfelől az ideutazót is azzal kecsegteti, hogy vendégként az otthoninál (jóval) magasabb társadalmi státust élhet át, elegáns, „úri” kiszolgálásban részesül. (Az eltolódást jól érzékeltetheti az a példa is, ahogy a magyar imázsban hagyományosan jelentős *ló* ábrázolásában a „pusztai” lovasshow mellett megjelennek az „úrlovasok” számára adódó lovaglási lehetőségek is.)
- A Pusztára–Balatonra–Budapestre koncentrált korábbi propagandában eleve eltolódás érzékelhető; ebben a tekintetben is a polgári életmódkultúra elemei kerülnek előtérbe: a *fürdőkultúra*, a *koncertévezet*, s a gasztronómiai kínálaton belül is megnő a *kávéházi-cukrászdi* jellegű ételek aránya.
- A gasztronómiai kínálat korszerűbbé, és „eurokonformabbá” válik: a zsíros-fűszeres ételekkel szemben *zöldséggel*, *gyümölcssel*, *sajttal körített ételek* és *sütemények* jelennek meg a képeken.
- Tágítani igyekeznek a szezonális kínálatot is: a döntően nyári hangulatokat hordozó képek mellett a *többi évszak* is megjelenik a kiadványokban.
- A tájak között a fentieknek megfelelően – a *pihenés* és a *kultúra-évezet* lehetőségeit bemutató felvételek javára – csökken az ország mezőgazdasági jellegére utaló képek száma (bár persze az ilyen tájak továbbra is jellemzőek maradnak a kiadványokban). A Balaton ezeken a képeken elsősorban a *fiatalok* és a *kisgyermekes családok* szórakozó- és pihenőhelyének mutatkozik, a jelenlegi idegenforgalmi stratégia, úgy látszik, a Balaton nyújtotta lehetőségekkel elsősorban őket kívánja megszólítani (vagy őket látja elsősorban megszólíthatónak).
- Összességében egy olyan Magyarország-imázst alakítanak ki a prospektusok, amelyben egyfelől egy *mezőgazdasági arculattal és szelíd természeti szépségekkel, másfelől kulturális (elsősorban építészeti és zenei) kincsekkel* rendelkező ország képe tárul a vendég elé. (A „vidék” vonzerejét is inkább a „viszonylag érintetlen természeti táj”-ra, inkább a városlakók számára nyújtott természetbeli „kalandok”-ra, mintsem a falu, a puszták skanzen-romantikájára alapozzák.) A kétféle kínálat, Budapest elsősorban kulturális, valamint a vidék elsősorban természeti és mezőgazdasági jellege eléggé élesen elválik egymástól.
- Budapest elsősorban *reprezentatív* arcát próbálja bemutatni, legfontosabb épületeit az utóbbi években kialakított díszkivilágítás éjszakai fényében láttatja. Adottságainak megfelelően Budát főleg *történelmi* emlékei, Pestet a *nyüzsgő nagyváros* hangulatai jellemzik a kiadványokban is; feltűnő, hogy ugyanakkor szinte egyáltalán nem igyekeznek kihasználni a budai városrész másik adottságát, *zöldövezetének* előnyeit. A város bemutatásának egészében a *történelmi jelleg dominál*, mai arculata jóval kisebb arányban jelenik meg.
- Szembeszökően *hiányoznak a képekről az emberek*. A nagyváros – mindennapi valóságával ellentétben – mintegy hétvégi ürességében jelenik meg a fényképeken (de ugyanez jellemző az egész ország bemutatásában is). Ha megjelennek férfiak és nők, azok vagy vendégek (turisták, külföldiek), vagy (vendégszerető) kiszolgálóik.

- Jellemző egyébként az is, hogy az idegenforgalmi kínálat a *termékek felől a szolgáltatások felé* toldott el, ezzel igazodva az utóbbi évtizedek világtendenciájához.
- Az is a világtendenciákhoz való igazodás jele, hogy mindenben nagyobb jelentőséget kap a *választék* hangsúlyozása. Ez megfelel annak az *individualisztikusabb, az egyéni ízlésvariációkat mind differenciáltabban figyelembe vevő* szemléletnek, amely a fogyasztói társadalom utóbbi évtizedeket jellemző korszakának egyik lényegi sajátossága. Ennek megfelelően lép mindinkább a *vezetett, csoportos turizmus* helyébe az egyének és családok *aktív pihenésének* hangsúlyozása is.
- A kor szellemének kifejeződése a *multikulturalizmus* divatja is. A Magyarországot bemutató kiadványok is alkalmazkodnak ehhez, s mint korábban említettük, az országimázsnak is éppen a *kevertséget, a különböző kultúrák szintézisét teszik* egyik legfontosabb jellemzőjévé.
- A „gulyáskommunizmus” nyitott kirakatú (mégsem teljesen nyitott) jellegét a „meeting point” *teljes nyitottsága* váltotta fel (e változást érzékeltetendő a prospektuszszövegek külön is hangsúlyozzák a „kommunizmus”-ból a piacgazdaságba való gyors átmenetet mint az ország jellemzőjét); az Európa keleti feléhez tartozással szemben pedig az „Európa szívében” való elhelyezkedés, a Nyugathoz tartozás kerül előtérbe.
- A kor szellemiségéhez való igazodás ellenére azonban az összkép ugyanakkor egy kissé *múltbaragadt*; egyrészt (a szövegnek a tradícióval együtt a modernséget, a jelen változásait hangsúlyozó mondatai dacára) szinte teljesen hiányoznak az ország (és mint említettük, a főváros) modern elemeit, mai életét bemutató képek; másrészt – feltehetőleg szándékosan (a Nyugat élettempójával szembeni alternatívaképpen) is – a vizsgált kiadványok főleg a *rээрős szemlélődés, kikapcsolódás* életritmusát sugározzák. A képek hangulatát gyakran a *melankólia* uralja (ember-nem-járta ártéri hangulatok, alkonyi felvételek stb.)
- A (történelmi) múltnak inkább a *statikus-reprezentatív* oldala kerül előtérbe, mint a dinamikája: az államalapító Szent István a honfoglaló Árpáddal szemben, a középkor és a barokk úri építészet a szabadságharcos tradícióval szemben. Ennek az összképnek persze a reprezentativitáson kívül van egy másik üzenete is: a *békés, nyugodt* föld sugallata a háborúk, forradalmak dúlta ország képével szemben.
- Összességében a vizsgált kiadványok szemlélete elmozdulást jelent a korábbiakhoz képest *korszerűbb, differenciáltabb, szolgáltató jellegű (de kevésbé szolgálai)* Magyarország-kép felé. Sok tekintetben tükrözi azt a nemzeti önképet, amely egyéb vizsgálataink alapján a mai magyar népességre jellemző, ugyanakkor módosító – egy *polgáriasabb nemzetkép* irányába mutató – hatást gyakorol erre az önképre is (hiszen az idegenforgalmi nemzetképnek jelentős befolyása van egy ország önképének alakulására).
- A turisztikai propaganda általában több, különböző területet vesz célba; ezek aránya is jellemző lehet egy adott korszak (illetve egy adott ország) idegenforgalmi szemléletére. Az általunk vizsgált kiadványok egyes részei (a történelmi látnivalókkal, műsoros programokkal) a *kulturális* turizmust célozzák meg. Más részek az *aktív pihenés* (sport, lovaglás, kirándulás, kerékpározás) kínálatát hangsúlyozzák. Fontos szerepet kap a *gyógyturizmus* (fürdők).⁴ Újonnan propagált elemként lép be a kínálatba a *konferenciaturizmus*. Továbbra is építenek a nosztalgikus *falusi turizmusra*, de ennek alternatívájaként terjednek – és a vizsgált kiadványokban is nagy hangsúlyt kapnak – a természet érintetlen szeleteibe behatoló *zöld turizmus* különböző formái

is (madárfigyelés, vadvízi evezés stb.). Továbbra is fontos a (családi) *pihenés, relaxáció*; a *gasztronómiai* turizmusnak a „kóstoljuk meg az országot” attitűdje; s természetesen mindig jelen van a *bevásárló turizmus* is. Végül nem elhanyagolható elem a turisztikai vonzerők között az *egzotikum* (amelynek előtérbe kerülése azonban többnyire valamiféle kulturális alárendelődést is jelent a vendégekkel szemben). Ha az ezen különböző turisztikai területekre eső hangsúlyok arányát tekintjük, azt látjuk, hogy a mai magyar idegenforgalmi kínálat – továbbra is élve az egzotikum vonzerejével – némiképp eltolódni látszik: a kulturális turizmus hangsúlyának fennmaradása mellett, úgy tűnik, leginkább a *hedonisztikus formák* – az aktív pihenés, a relaxáció, a gasztronómia és a zöld turizmus – kerülnek előtérbe.⁵

De legalább ilyen jellemző az is, ami *nem* jelenik meg a prospektusokban. Ebből a szempontból két szembeesítést érdemes még elvégeznünk. Melyek azok a területek, ahol a kiadványok képvilága (és annak szimbolikája) *eltér a közvélekedést uraló képzetektől*? S ami még fontosabb, miben tér el a kiadványok világa a *mai magyar valóságtól*?

Az első kérdésre válaszolva: a prospektusok nyújtotta összképből több területen hiányoznak a közvélekedés magyarsággépének fontos (szimbolikus) elemei. A közvélemény által a magyarságra legjellemzőbbnek tartott települések közül például a szövegben megjelenik ugyan, de csak a regionális kiadványban kap fényképes bemutatással is alátámasztott kiemelés *Debrecen, Székesfehérvár és Eger*. Az ugyenezen közvélekedés által a magyarságra jellemzőnek tartott virágok közül a pipacs, a napraforgó és a tulipán mellett nem jelenik meg a képeken a *rózsa, a búzavirág, gyöngyvirág*. Az állatok közül elvétve bukkan fel a *szarvasmarha, a magyar kutyafajták*, és egyáltalán nem tűnik fel a *fecske, a pacsirta, a turulmadár*. A magyarságra jellemzőnek tartott fák közül a *dió, a tölgy, a bükk, az alma, a fűz vagy a nyárfa* sem kerülnek középpontba. A magyar termékek közül hiányoznak még az olyan, sokak által jellemzőnek tartott ipari termékek is, mint az *Ikarus, a Ganz, a Videoton* stb. A történelemnek a magyarságra legjellemzőbbnek tekintett korszakai közül nem esik fény a *reformkorra, a szabadságharcra, a honfoglalásra* és jószerint az egyértelműen fénykornak tekinthető *Mátyás-korra* sem; a magyarság tulajdonságai közül legfeljebb a szöveg utal a nép *ügyes, életrevaló* természetére. (Az, hogy az önkép *negatív* elemei nem kerülnek egy propagandakiadványba, érthető.)

Persze egy idegenforgalmi kiadványnak vagy kiadványsorozatnak nem kell szükségképpen *mindazt* tartalmaznia, amit a közvélekedés jellemzőnek tart (sőt, mint utaltunk rá, a propagandakiadvány meg is előzheti, bizonyos értékek irányába terelheti is a közvélekedést). A felsorolt eltérések bemutatásával tehát (amelyek egyébként többnyire nem tartoznak az ilyen célzatos, a nemzeti önkép módosítására valamilyen céllal tudatosan törekvő kezdeményezések közé) sem pro, sem kontra nem kívánjuk minősíteni a prospektusokat, csupán azt regisztráljuk, hogy *miben* mutatkozik eltérés.

És ami hiányzik

Lényegesebb azonban – és ezzel rátérünk a fenti második kérdésre –, amikor a nyújtott idegenforgalmi kép a *valósággal* szemben mutat feltűnő eltéréseket (a közvélekedéstől való eltérések is azokon a pontokon kapnak jelentőséget, amikor a kiadványokból kirajzolódó összképben eltorzulnak, s nem a valóságot tükrözik például az ország termelési szerkezetére vagy történelmére vonatkozó arányok), márpedig számos ilyen eltérés tapasztalható. Nemcsak arról van szó, hogy a valóságos Budapest (és az ország) sok ponton piszkosabb, elhanyagoltabb a bemutatottnál. (Ez a legtöbb ország esetében így van – bár

nem mindegy, hogy az odalátogató turista nagyjából ugyanazt látja, mint a képeken, vagy becsapottnak kell éreznie magát; egyébként a kiadványok megszépítő manipulációja ellenében – főleg fiatalok között – külön turistadivat alakult ki a meglátogatott városok „édes” részeinek, „hátsóudvarainak” látogatására.) Az már nagyobb probléma, ha a prospektusok mutatta ország arculatának *jellege* üt el a valóságostól. Az a nyugalmas, séta-ritmusú országimázs, amelyet a kiadványok tükröznek, igaz lehet a vendégfogadásban, igaz lehet egy hektikus metropolis életéhez viszonyítva, és igaz lehet Magyarország jövőjeként is, a jelenben azonban nem nagyon tükrözi egy *ideges*, sokszor mogorva főváros (és ország) valóságos viszonyait. Magyarország – gyógyvízkincse révén – alkalmas arra is, hogy az „*egészség országa*” legyen, az erre épülő propaganda hitelét azonban ronthatja, ha valaki értesül Magyarország halálózási (és általában egészségügyi) mutatóiról, a hagyományos önpusztítási hajlamokról.

De nem csak az a baj, ha a kiadványok *megszépített* képet sugallnak. Hátrányos lehet abból a szempontból is, ha *más* a valóság, mint a bemutatottak, hogy aki a valóságos adottságokra lenne „vevő”, az nem kapja meg az ehhez szükséges tájékoztatást. Említettük például, hogy a kiadványokból teljesen hiányzik az *ipari* Magyarország, s ha azt elfogadhatjuk is, hogy a magyar ipari termékek külföldi vevői nem turistaprospektusokon keresztül ismerik meg az ország kínálatát, akkor is figyelmen kívül maradnak azok a külföldiek, akik kíváncsiak egy ország valóságos életére. Ugyanígy aránytorzító az is, hogy a képeken zömében fiatalokat látunk (öregék jószerint csak a falusi képeken láthatók). Ez kétszeresen torzító. Egyrészt nem felel meg egy nagymértékben előregedett ország viszonyainak, másrészt azt sugallja, hogy a falu élete valamiképpen múltba ragadt, archaikus – és a falvak többsége esetében ez sem fedi a valóságot.

Teljesen hiányzik a prospektusok által nyújtott képből az a tény is, hogy Magyarország az utóbbi évtizedben a *multinacionális tőke paradicsomává vált*. A képek egy sajátos, a nemzetközi cégektől szinte érintetlen országot ábrázolnak, pedig egy kis túlzással azt mondhatjuk, hogy ma Budapesten nehéz olyan felvételt készíteni, amelybe ne lógna be valamely nagy nemzetközi vállalat jelenlétének ilyen vagy olyan jelzése. (Az ezek nélkül bemutatott ország képével a kiadványok egyrészt ellepleznek egy valóságos problémát, másrészt annak a turistatípusnak az igényeire sem reagálnak, aki szeret mindenütt az otthon megszokottal találkozni.)

A hiányok közül különösen azok a bosszantóak, amikor olyan értékek bemutatása marad el, amelyek turisztikai szempontból vonzóak lehetnének. Ily módon hiányzik a kiadványokból a magyar *művészet* nagy része. A zene és tánc kivételével ez szinte minden területen érvényes, hiszen például az egyébként nagy arányban szereplő épületek köréből is szinte teljesen hiányzik a ma nemzetközileg is sikeres „szerves építészet” képviselője. A zene terén is feltűnő egyes modernebb zenei műfajok – jazz, pop-rock – szerepeltetésének hiánya, és Bartók sem kap olyan hangsúlyos kiemelés, amellyel a zeneszerző világhírét idegenforgalmi „aprópénzre lehetne váltani”. Az irodalmat és filmművészetet ugyan nehéz egy prospektusban közvetlenül megjeleníteni, ha azonban egy ország jelentőséget tulajdonít – és idegenforgalmi jelentőséget kíván adni – a maga irodalmának vagy filmművészetének, akkor ehhez turistacélpontokat is ki tud alakítani, gondoljunk Párizs irodalmi kávéházaira, Hollywood különböző „zarándokhelyeire”, Prága Svejksörözőjére stb. A képzőművészetet is csak a régi képtár képviseli, jöllehet a magyar képzőművészet éppen a huszadik században vált versenyképessé, s nyugodtan propaganda tárgyává válhatna az élő képző- és iparművészek teljesítménye is. A folklór bemutatása nem marad el, e téren viszont az a fel-

tűnő, hogy éppen az az irányzat, amely a magyar folklórt a századvégen valóban elevénné tette, az egyébként sok külföldit is vonzó *táncház* nem jelenik meg a kiadványokban.

Csak a szövegekben kapnak kiemelést a *magyar tudomány* teljesítményei is. Ha valóban igaz, hogy a magyar tudomány nemzetközileg is jelentős eredményeket produkált és produkál, ennek sokkal nagyobb szerepe lehetne az ország (vizuálisan is érzékelhető) bemutatásában is. Itt kétségtelenül jelentős új tendencia a *konferenciaturizmus* megjelenése (a prospektusokban is), de nem pótolja az eredmények bemutatását, közismertté tételét.

Legalább ilyen fontos lenne a magyar *kézművesség* előtérbe helyezése is. (Az egyedi kézművestermékek, de egyáltalán: az ország *tárgykultúrája* szinte alig jelenik meg a képeken.) A századfordulón Európa-szerte ismertek és keresettek voltak a magyar kézművestermékek, s ma, amikor a posztmodern korszak a természetes anyagok és a kézműves alkotás reneszánszát hozta, nagy turisztikai kincs lehetne (s a kirakodóvásárokon a valóságban is nagy sikert is arat) egy olyan ország kézműves kínálata, ahol ezeket a tevékenységeket nem újra kitalálni kell, hanem ahol a „posztmodern” kor fiatal mesterei még az utolsó régi típusú kézműves mesterektől leshették el szakmájuk fortélyait.

Igen kevésbé jelenik meg a kiadványokban Budapest és az ország *bolti* kínálata (jószerint csak a Nagyvásárcsarnok szerepel), jöllehet a turizmus egyik fő ága a *bevásárlóturizmus*. Semmi sem utal arra, hogy Magyarországon milyen üzleti lehetőségek vannak, pedig sok üzletember is turistaként találkozik először egy ország lehetőségeivel. Idetartozik az is, hogy bár a vendéglátás legreprezentatívabb helyei bekerülnek a kínálatba, nem – vagy csak alig – jelennek meg azok az egyre szaporodó *extrém* szórakozóhelyek (a középkori éttermektől a Verne klubig stb.), amelyek a külföldi turistának is vonzóak lehetnek. Egy-egy kiadványban szerepelnek, de a jelenleginél jóval nagyobb propagandát kaphatnának a különböző *fesztiválok* is a debreceni virágkarneváltól a Savaria ünnepségeig.

Végül az országimázs szempontjából az is elgondolkodtató, hogy mi marad ki a *történelmi* arculatból. Említettük már, hogy a korábban az ország külső képét is nagy mértékben befolyásoló szabadságharcok (és a honfoglalás) szinte teljesen elmaradnak a *békés, életélvező (és döntően nyugati típusú) ország* imázsára koncentrált nemzetpropagandából. Hiányzik a *reformkor* is, amit azért tarthatunk (sajnálatosan) jellemzőnek, mert amikor a magyar polgárosodás hagyományairól van szó, ez volna az a – tárgyi emlékeiben is bemutatható – tradíció, amely a saját erőből történt, szerves polgárosodás szimbóluma lehetne (szemben az idegen tőke behatolására épített, „komprádor” jellegű polgárosodással, amelynek jellegzetes korszaka, a 19. Század vége viszont nagyon is jelen van a mai magyar történelemképben és a prospektusokban is). Érdekes, hogy miközben viszonylag sok templom képe kerül be a kiadványokba, nem esik hangsúly a magyar *kálvinizmusra*, jöllehet (az ellenreformáció idején történt visszaszorítása ellenére) a magyarországi számít Európa egyik legnagyobb református közösségének (és Debrecen a „kálvinista Róma”-nak). Még inkább problematikus az a tény, hogy a *jelen* Magyarországa oly kevésbé képviseltetik a képeken (kivételesen néhány kulturális bemutatóhely, étterem és egyéb *szórakozóhely*). Itt nemcsak arról van szó, hogy az ország jelenében sok minden lehet bemutatásra érdemes, hanem arról is, hogy a jelen ábrázolásának arányával lehet leginkább kifejezésre juttatni egy ország *dinamikáját, elevenségét, életképességét*.

Nagy kérdés persze, hogy az idegenforgalmi kiadványoknak egyáltalán *mennyire kell tükrözniük a valóságot*? Egyrészt senki sem várja el egy propagandaanyagtól, hogy az adott országnak, városnak ne a legszebb, legvonzóbb arcát mutassa. (A fenti megjegyzések egy része arra vonatkozott, miszerint nem biztos hogy, a kiadványok *minden tekintetben ki-*

használják ezt a lehetőséget.) Másrészt természetesen minden ilyen anyag szerkesztőinek joga az is, hogy *prioritásokat* állapítsanak meg, s az ország, a város valamely oldalát (más sajátosságaival szemben) előtérbe helyezték. (S így az általunk hiányolt valóságelemek egy része egyszerűen azért hiányzik, mert a szerkesztők Magyarország-képe szempontjából nem azok voltak a fontosak, illetve esetenként még zavarnák is a megcélzott imázs kialakítását.) A vizsgált kiadványok esetében nyilvánvaló, hogy az egyik fő cél, ami vezeti őket, a korábbi (tschikós-goulasch, cigányzenés) idegenforgalmi Magyarország-kép korszerűbbé és elegánsabbá, polgárabb (és úribb) jellegűvé tétele; a másik pedig, hogy a kellemes (természetközeli és kulturált) kikapcsolódás országát kínálják az idelátogatóknak. E célok szolgálatában építenek az ország valós adottságaira, s lehet, hogy a nemzetközi idegenforgalmi kínálat ismeretében leginkább még éppen ezekre az adottságokra lehet reálisan építeni. Van azonban egy harmadik szempont is, ami az ilyen természetű kiadványok jellegét meghatározhatja: a *valóság alakításának, befolyásolásának* lehetősége. E prospektusoknak lehet például olyan visszahatása a nemzeti önképre is, hogy növeli a *kultúra szerepét* ebben az önképben, vagy erősíti azt a tudatot, hogy *egészséges, kellemes, a vidámság lehetőségét nyújtó* országban élünk. Ami viszont a turizmus szempontjait illeti, ebben a tekintetben, úgy véljük, e kiadványok nem élnek eléggé a befolyásolás, az ismeretterjesztés eszközeivel, kevesebbet mutatnak be az ország lehetőségeiből, kevésbé hisznek egyes adottságaink „eladhatóságában”, mint lehetne, s így kevésbé is mozdulnak el a hagyományos, „bevált” idegenforgalmi sztereotípiáktól, mint talán szeretnék.

Mert az összkép, amelyet a prospektusok mutatnak, a kiadványok látványosan feljavult, a világban szokásos színvonalhoz felcsatlakozott kiállítás ellenére lényegében *provinciális*. Egy olyan ország képét nyújtja, amely szépségei ellenére a világ fő turistacentrumaihoz képest csak másodlagos erényekkel rendelkezik. Mondhatni, hogy ez az igazság, ilyenek Magyarország lehetőségei. De úgy véljük, elképzelhető olyan propaganda, az értékek olyan hatásos tálalása, a turisztikai kiadvány olyan „dramaturgiája”, amely a jelenleginél nagyobb mértékben alkalmas a figyelemfelkeltésre. (Vannak országok, például Thaiföld és Írország, amelyeknek ez sikerül, annak dacára, hogy előtte semmivel sem voltak „elsődlegesebb” turistacélpontok, mint Magyarország.) A most elemzett kiadványok ugyanis sem a *világ-mainstream*hez tartozást, sem a *speciális értékeket* nem tudják eléggé kiemelni, pedig az elsődleges figyelem felkeltéséhez ezen utak egyike, másika vagy együttese vezet. Kétségtől van ezeknek a prospektusoknak néhány olyan súlypontja, amely a pártatlan szemlélő számára is (különösen) vonzó lehet, van néhány olyan kép, amely úgy mutat be egyes magyarországi látnivalókat, hogy azok a nemzetközi turisztikai kiadványok bemutatta legvonzóbb úti célok között is megállnák a helyüket. Ami azonban leginkább hiányzik, az az *egy-egy elemet összefogó város-, és országimázs szimbolikus jelentősége*; ebből a szempontból „Budapest” és „Magyarország” még nem tekinthető a világ olyan egyértelmű asszociációkkal körülvett pontjának, mint a zenei főváros és „császárváros” Bécs vagy a „síparadicsom” Ausztria.

¹ Ebben a kiadványban a képek $\frac{1}{5}$ -e ábrázolja Budapestet, $\frac{1}{6}$ -a az Alföldet, $\frac{1}{3}$ -a a Dunántúlt – a többi kép nem földrajzi helyhez köthető.

² Összehasonlításképpen: ugyanott, ahol 24 kép ábrázol műemléket, emberek csak 18 képen, természeti tájak pedig mindössze 9 képen bukkannak fel.

³ A természet lényegében három formában szerepel a képeken: érintetlen természet, falusi, paraszti munkával megmunkált természet és gyógyvizek. Az idegen számára mindhárom forma a „természettel” illetve a „természetessel” való találkozás frissítő élvezetét kínálja.

⁴ Ha külön tekintjük a Budapest idegenforgalmi kínálatát bemutató prospektust, abból egy olyan vendégkép rajzolódik ki, amely szerint a város látogatója az általános városnézés-evés-közlekedés-fürdés-kulturális látnivalók befogadása ötszögében helyezhető el (ami az esetek nagy részében nagyjából meg is felel a valóságnak, ha fontos elemek – például üzletek látogatása, itt nem említett szórakozási formák – hiányoznak is belőle).

⁵ Szöveges kiemelést is ilyen kifejezések kapnak: a „gyomor gyönyöre”, „a test és lélek felüdülése” stb. S az illusztrációk között is igen nagy a pihenés, az életélvezet hangulatát árasztó képek aránya; nemcsak az elsősorban ilyen lehetőségek kínálatára szakosodott kiadványokban dominálnak, hanem például az ország egészét bemutató füzetben is az összes képnek csaknem az *egyharmada* ilyen jellegű, (miközben a természet vonzerejére építő képek ugyanott csak egyhatodát képviselik az illusztrációknak, mint ahogy egyhatod részt tesznek ki a művészetre utaló képek is).

Varga Károly – Szabó Iván
KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS
STRATÉGIKUS KÖZEGBEN III.

A VITA EDDIGI FORDULÓI A JEL-KÉP-BEN

A *Jel-Kép* sajátos profiljánál fogva fórumot ad a társadalmi kommunikáció mindennemű – úgymint verbális és nem verbális, tömegközlési léptékű és privát szférában zajló, eszmei és gyakorlati (más vetületben: ideológiai és politikai) – jelenségei tudományos vizsgálatának, éspedig mind alapkutatósi, mind alkalmazott kutatási aspektusból. Így adott helyt 1999-es évfolyamában „*Kommunikatív cselekvés stratégikus közegben*” címmel egy *trialógus*nak, melyben Buda Béla és Hankiss Elemér arról cserélt eszmét Varga Károssal, az akkor előkészületben lévő *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom* című világnézet-szociológiai vitakötet¹ szerzőjével, hogy várható-e valamilyen érdemi fordulat a vallásosságnak a fiatalokat és a magasabban képzetteket veszíteni látszó trendjében. Ám magával a konstruktív vita tényével arról is, hogy az ilyen világnézetileg és gyakran politikailag is konfrontáló kérdésekben – erre utal a Habermas értelmezésében használt „*stratégikus közeg*” –, hogyan lehet megvalósítani a „*kommunikatív cselekvés*” normáit.² Magyarán: hogyan létezhet közös tudományos és társadalmi célok szolgálatában álló kommunikáció a „haza és haladás” tágas értéktartományán belüli különböző „szekértáborok” között.

A *Jel-Kép* 2000-es évfolyamában folytatódott ez a „kommunikatív cselekvés”. Az időközben megjelent vitakötet két belső opponensével, Molnár Károly Attila szociológussal és Barsi Balázs ferences apologetával szállt vitába egy külföldre szakadt laicizált teológus, Sárdy Péter, akiről kiderült, hogy a hazai történelmi vallások színteréből hosszú évtizedekig kizárt és csak nemrég rehabilitált Bulányi György mozgalmához áll közel. Ebben a második fordulóban Varga Károly úgy próbálta érvényesíteni a habermasi kommunikativitás követelményét, hogy a Munkaügyi Közvetítő és Békéltető Szolgálat tagjaként bevette ennek az Amerikában nagy hagyománnyal és sikeres gyakorlattal rendelkező iránzatnak (mely tiltja a pozícióvédelmet és ajánlja a közös érdek keresését) a szempontrendszerét.

A *Jel-Kép* 2001-es évfolyamába ebből a „haladó hagyományból” újabb érdekes fordulatot képező vita-metszet jelentkezik. Ezúttal nem a „szekértáborok” közötti, hanem a kutatói és politikusi gondolkodásmódok („*dharmák*”) közötti kommunikációs akadályok leküzdésének feladatát vállalták a résztvevők. Kiderül ebből a vitából, hogy ezek az akadályok gyakran nem kisebbek, mint a világnézeti-politikai szembenállásból adódóak (ahogy ezt a politikus Szabó Iván kétmenetes érvelésének a tudós Komoróczy Géza érveléstípusával való összehasonlítása tanúsítja).³

Szabó Iván:
A KOMPATIBILITÁS HIÁNYÁNAK LÁTLELETE

Nem tudtam, mire vállalkozom, amikor igent mondtam a felkérésre, hogy fejtssem ki véleményemet Varga Károly *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom* című tanulmánykötetéről (PPKE-BTK, Piliscsaba, 1999; 2. kiadás: Budapest, Osiris, 1999), mely a világnézeti helyzet alakulásáról szóló szociológiai hipotéziseinek megvitatását tartalmazza. A vitaindító tanulmány, a kibontakozó vita és Varga Károlynak ott kifejtett viszonzálszavai az észrevételek oly tömegét provokálják ki az emberből, hogy ha ezeket mind papírra vetné, a kommentár hosszabb lenne, mint maga az expozíció.

Módszertani problémák

Az első kérdőjel a tanulmány címének olvastán vetődik fel. Szerencsétlen magyar aktuálpolitikai vonatkozásait leszámítva nem tudom beazonosítani a polgári társadalom helyét a tanulmányban, korrelációját a vallásossággal. Igaz ugyan, hogy Európában a polgári társadalom kifejlődése hozta magával a reformációt, majd a szekularizációt, de a nem-európai kultúrkörben az összefüggés már nem ilyen egyértelmű. A polgárosodás az arab (és általában a muzulmán) világban az iszlám reneszánszát váltotta ki, és messzemenően nem rengette meg a hinduizmus vagy a buddhizmus bástyáit Ázsiában, sőt – a tanulmány megállapításai szerint is – e nagy keleti világvallások jelentős hídfőállásokat építenek ki Európában ugyanakkor, amikor a kereszténység veszít szocializációs befolyásából. A vizsgálat bázisa egyértelműen európai (beleértve az abból kifejlődött amerikai) ún. keresztény kultúrkörre utal, illetve a keresztény vallásnak ebben a közegeben tapasztalható térvesztéséről szól. A második észrevétel a fogalmak szabatos tisztázásának hiányára utal, jóllehet Morel Gyula kitűnő reflexiójában pótolja ezt a mulasztást, tisztázva a hit, a vallás, a teológia és az egyház fogalmának egymástól eltérő voltát. Ugyanakkor igaza van Tímár Ágnesnek, amikor azt írja: „A tanulmány, úgy tűnik, a természetfölötti valóságot kikerüli.” Hozzá kell azonban tennünk, nem is tehet mást. A szociológia nem a teológia, hanem a társadalomtudomány része, és mint ilyen, profán tudományág. A vallásszociológia ezért szükségképpen fél lábú óriás. A vallási-egyházi jelenséget és szervezeteket úgy vizsgálja, mint – mondjuk – a Magyarok Világszövetségét, a Gépipari Tudományos Egyesületet vagy a Filatéliai Társaságot. Mint minden tudományágnak, a szociológiának is megvan a maga érvényességi tartománya: az emberek e világi társadalmának világa. A legpontosabb svájci karóra sem fogja ugyanazt az időt mutatni Piliscsabán az egyetem előadótermében és egyidejűleg egy (képzelt)beli, a világűrben közel fénysebességgel száguldó űrhajóban. Amióta Bólyai János az Appendixben kifejtette a paralellákról vallott nézeteit, tudhatjuk, hogy a makrokozmoszban nem tudunk mit kezdeni az euklideszi geometriával. Csakúgy – és ezt már Einstein tudatja velünk –, mint a mikrokozmoszban Newton mechanikai törvényeivel. Amikor tehát a vallásszociológia egy társadalomban jelen lévő jelenséget vizsgál, melynek azonban természetfölötti alkotóelemei is vannak (vö.: szentek egyessége), következtetései levonásakor eleve nem lehet képes figyelembe venni azt, amit Morel „intervenierende Variable”-nek, közbelépő változónak nevez. Itt és most ez a Gondviselés szerepe, vagy ha úgy tetszik, a Szentléleké, „aki bennünk lakik” (2Tim. 1,14), és ott fú, ahol akar. A hívőnek ugyanis a természetfölötti világ is a valóság része. Ha ez nem léteznék, nincs miről vitakozni: ha hitünk tévhit, magától értetődően el fog halni. Egy kissé aktuali-

zálva a költő sorait: vagy bolondok vagyunk, s elveszünk egy szálig, vagy ez a mi hitünk – a valóságot tükrözi.

A „közbelépő változó” nélkül az egyháztörténet számos eseménye megmagyarázhatatlan. Megengedve némi anakronizmust: ugyan milyen statisztikai adathalmaz alapján prognosztizálta volna egy vallásszociológus, hogy a Jézussal maradt tizenegy apostol (köztük egy megvetett vámos, egy nehézfejű, a bajban háromszor is tagadásba menekülő halász és így tovább) egy immár 2000 éve működő világvallást hoz létre Róma eldugott provinciájából kiindulva? Miféle mátrixok, faktorok, deriváltak jelezték Saul pálfordulásának várható bekövetkeztét? Vagy hogy kissé közelebbi példákat mondjunk: a nagy francia forradalom korának társadalomtudományi előrejelzéseiben volt-e értékelhető jel arra, hogy a XX. században a francia katolicizmus olyan szellemi óriásokat ad majd a világnak, mint például Paul Claudel vagy Jacques Maritain? És milyen felmérés jelezte azt, hogy 70 év bolsevik elnyomása, Hruscsov végső lökésnek szánt templomrombolási kampánya után közel száz működő püspökséggel lép majd színre az orosz ortodox egyház?

Varga Károly vitaindító tanulmánya lenyűgöző apparátussal dolgozza fel a rendelkezésre álló adathalmazt. Sokan – a kutató is, a hozzászólók is – sokféle szempontból elemezték az adatokat. Én két mérési eredményre kívánom összpontosítani hozzászólásomat, keresve a mért adatok okait, hogy lázcsillapítás helyett a lázat okozó betegségekre találjunk terápiát. Az egyik az a szignifikáns eltérés, ami a nyugati, „szabad világ” és a volt szocialista országok szekularizációs mérőszámai között mutatkozik, a másik az egyházakra és vallásokra vonatkozó társadalmi megítélésnek 1991 óta bekövetkezett radikális – negatív irányú – magyarországi megváltozása.

Ami az első kérdést illeti, nem egészen értem a hozzászólók szinte egyhangú megállapítását (például: Buda Béla), mely szerint a szekularizáció lényegében független a társadalmi struktúrától, nyugaton és keleten szinte párhuzamosan halad. Ez a megállapítás igaz lehet a szekularizáció trendjére, az időbeli változását leíró függvény iránytangensére, de biztosan nem igaz a közel egy időben mért adatok nagyságrendjére. Negyven év dialektikus materializmusra alapozott marxista-leninista ideológiájának hegemoniája nagyon is világosan érzékelhető azon, ha az Egyesült Államok 77,7%-os túlvilág-hívő népességével szemben Magyarországon az embereknek csak 26,8%-a fogadja el a túlvilágot realitásként. Még meggyőzőbb ez az adat, ha az azonos bázisról induló, de a kétféle rendszerben fejlődő Németország nyugati és keleti felének adatait vetjük össze: 53,8% versus 14,2%. A kommunista diktatúra tehát nem menthető fel a „hitetlenség” agresszív terjesztésének vádjá alól. Ennél a megállapításnál azonban sokkalta fontosabb annak a regisztrálása, hogy a társadalmi közgondolkodás néhány évtized után már önként követi az oktatás, a sajtó, a politika közvetítette világnézeti képet! Ez azt sugallja, hogy egy nem monokulturális világban, kiegyenlített és plurális iskola- és tömegkommunikációs rendszer mellett nálunk a hitvallók számának növekedését kellene tudni mérni a nyugat-európai mérték irányába mutatóan, a feszültségek kiegyenlítődési törekvésének törvényszerűsége alapján. Önvizsgálatunk és jövőt érintő cselekvésünk egyik kiindulópontját tehát itt kell keresnünk!

Kényesebb feladat megválaszolni a másik jelenség felvetette kérdést. A „bizalom az egyházakban és vallási szervezetekben” című jövőbe mutató változó tekintetében „Magyarország az 1991-es felvételben Oroszországgal, a Fülöp-szigetekkel és Írországgal világelső volt... E tekintetben akkortájt csak mérsékeltebben jelentős különbség volt a korcsoportok és a képzettségi rétegek között”. Hogyan csúsztunk ekkorát vissza? Varga Károly meghatározónak érzi a média hadjáratát az egyházak és a vallás ellen, másodlagos-

san „az egyházak és a hozzájuk közelebb álló politikai és egyéb szervezetek szereplésében” való csalódást is elismeri.

Érdekes felfigyelnem arra, hogy míg Varga Károly a recenzenseknek adott viszontválaszában nagyon határozottan visszaveri a gettósodásban, leegyszerűsítésben, a nem határozott és nyílt kritikában rejtőzködő megalkuvást, a problémákat rendszeren kívüli erőhatásokra visszavezető szerecsenmosdatást, most maga esik bele ugyanebbe a hibába. A „mi történt a 90-es évek első felében?” című kérdésre a negatív töltetű médiavilágban keresni az okot számomra kísértetiesen hasonlít a Kádár-korszak ama gyakorlatára, mely az ’56-os („ellen”)forradalom kitörését a Szabad Európa Rádió uszítására vezette vissza. Tökéletesen egyetértek itt Buda Bélával, aki szerint „bűnbakkereséses gondolatnak tűnik, hogy a politikai rendszerváltás után a sajtónak komoly befolyása lett volna a vallás ellen, hacsak abban az értelemben nem, hogy a tántorgó vagy eső emberen egy ujjal is lehet valamennyit lökni”. Miben nyilvánult meg ez a bizonyos tántorgás? Ha egyetlen mondatra kellene válaszolnom rá, azt mondanám: *a hit és az egyház kompatibilitása megrendült*. A kimutatható negatív közvélekedési elmozdulást épp az váltotta ki, hogy a hitbeli ismeretekről elszakadt, laikus társadalom ezt nem észlelte, sőt éppen összemosta a két fogalmat. Morel Gyula figyelmeztet ennek veszélyére: „a hit és az egyház azonosítása az előbbit bevonná az utóbbinak minden történelmi hiányosságába.” Sajnos megtörtént! A templomjáró, szocializmus kori gettó-keresztényeken kívül mit tudott meg a társadalom az egyházakról? Állandó konfliktusokat az egyházi javak (rendházak, iskolák, intézmények) visszaadásával kapcsolatban, miközben az egyébként valóban jogtalanul elvett egyházi ingatlanokban évtizedek óta elismert intézmények kerültek kilátástalannak tűnő helyzetbe. A hangsúly a jogos követeléseken volt, ahol nem a jogosság, hanem a hangsúlyozottság volt visszatetsző. Mintha a kommunista időkben szocializálódott klérus és hierarchia a marxista elmélet alapján állva a gazdasági javakat tekintette volna alapnak, hogy azon a vallási felépítmény kivirágozzék. Az ország újraevangelizálásra várt – e téren azonban csak nagy késésekkel indult el valami (ha egyáltalán elindult) –, és helyette kárpótlási törvényt kapott. Mi lett volna a kereszténységéből az első századokban, ha az apostolok és közvetlen utódaik igehirdetés helyett templomépítést célzó gyűjtéssel kezdték volna? Nem arról van szó, hogy egy modern társadalomban ne lenne szüksége a legszentebbnek is infrastrukturális felszereltségre, de nem a hitelesítés helyett! Falusi templomaink oldalfalánál még ott állnak azok a keresztetek, melyeken a missziós igehirdetés éveit aranyszámokkal tüntették fel. 1990 utáni dátumot hiába keresünk rajtuk. A legtöbbön a harmincas évek végéről, a negyvenes évek elejéről való az utolsó évszám.

Aztán tapasztalták, hogy miközben a visszakapott rendházak egy része kong az ürességtől, hajléktalanok fagynak meg az utcán. Oktatói-nevelői pozícióba visszakerült, több esetben sok évtizedes külföldi emigrációból hazatérő idős szerzetesek és szerzetesnők ott és úgy kezdték folytatni tevékenységüket, ahogy azt 1947–49-ben abbahagyták. Nemhogy a kommunizmus negyven évi regnálásának következményeit nem vették figyelembe, de még a II. vatikáni zsinat határozatait sem. Sokadmagammal tanúja voltam olyan eseménynek is, amikor gyülekezeti összejevetel után a templomból kitóduló tömeg „Vesszen X.! Halál Y-ra!” kiáltásokkal vonult végig az utcán. A nem hívők sokaságában ez aligha alapozta meg a felebaráti szeretetre épülő kereszténység iránti olthatatlan vágyat. Az egyházak intézményi arculata sajnos eltakarta Jézus megváltói arcát. Az országgyűlési választások előtti magatartás mindhárom alkalommal megdöbbentő volt: az intézmény működési feltevételeinek biztosítása érdekében 90-ben mély hallgatás, 94-ben egy sokakat megzavaró

Horn-látogatás és 98-ban egy túlságosan is direkt körlevél. A kormányok népszerűségvesztését azután rendre az egyházak avval arányos térvesztése követte. Lassan beépültek a protokollba. És viszonozták! Magam is részt vettem – utoljára – olyan Szent István-napi körmeneten a Bazilikánál, melyen a külföldi és hazai notabilitások között az egyik populista népvézér jobbra-balra integetve vonult végig őrjöngve tapsoló, lelkes párthívei sorfala között. Mellesleg a Szent Jobbot is végigvitték. Hála Istennek, voltak olyanok is, akik térdre hullottak az ereklyetartó közeledtének láttán. (Azóta államalapító szent királyunk ünnepét valamelyik kis vidéki templom meghitt búcsúján ülöm meg.) A társadalom legnehezebben a politikai kereszténység látványos térhódítását fogadja el. Félreértés ne essék: e szóösszetételt még véletlenül sem abban az értelemben használom, mint azt Mádl Ferenc a hozzászólásában. Örülök, hogy ennek – egy adott jelenségre a köznapitól eltérő szófordulatnak – alkalmazását Varga Károly is szükségesnek látta helyesbíteni, amint viszonzásában írja: „a félreértések elkerülése végett fogalmazzunk így: a vallásos alapozottságú politikai értékorientáció.” A mi szóhasználatunkban ugyanis a politikai kereszténységgel épp az a baj, hogy nincs vallásos alapozottsága, szlogen szintű és demagóg, sőt még annak is örülni kell, ha nem az árja szinonimájaként használtatik. A vallásilag képzetlen tömegek azonban hajlamosak kézpénznek tekinteni a frázisokat, és a radikális, szélsőséges, a krisztusi szellemségtől igencsak távol álló politikai erőket autentikus keresztény erőkként azonosítani. Nem véletlen, hogy a Rerum Novarumtól a Quadragesimo Annon át a Centesimus Annusig a szociális enciklikákban a pápák óvtak a pártpolitikában a keresztény jelző használatától. Az ég és a föld – s benne a pártok – elmúlnak, de az Ige el nem múlik!

A végtelenről véges fejjel gondolkodó agy, a szellemi „közbelépő változó”-ról tudomást venni képtelen matematikai apparátus számára a tanulmánykötet jövőképe nem sok biztatót ígér a vallásosság tekintetében. Itt újra vissza kell térnem ahhoz az *a priori* kérdéshez, hogy egy hívő ember számára a tudományos kutatás eredményei legalább olyan értékű megválaszolhatatlan kérdéseket vetnek fel, mint Hankiss Elemér számára az, hogy a Jóisten hogyan teremthetett rossz világot. Mit kezdünk például avval a kijelentéssel, hogy az egyházon a pokol kapui sem vesznek erőt (Mt. 16, 18)? Netán napjainkban a pokolnál is gonoszabb erők munkálnak? Annál a pokolnál, mely talán nincs is?

Egy pillanatig sem kívánom kétségbe vonni, de még kisebbiteni sem a teológia vagy a filozófia jelentőségét. Feladatuk valóban jelentős, eredményeik nélkülözhetetlenek. A kérdés viszont, amire választ keresünk, nem az, hogy az értelmiség, a legkiválóbb elmék, a szellemi elit világában miért csökken a vallásosság, hanem általában az emberek körében. És ebben a dimenzióban nem az elvont igazságok jó-rossz interpretálásáról van szó! Félreértés ne essék: meghatározónak érzem a lutheránus-katolikus közös nyilatkozatot a megigazulás kérdéséről. Örülök, hogy a krisztológia területén a Szentatya és Shenuda, az egyiptomi kopt ortodox pátriárka tárgyalása lehetőséget teremtett a monofizitizmus jelentős részének a félreértések világába utalására. De ha a Mátyás-templomba, a budai evangélikusok vári templomába, vagy Kairó óvárosának kopt szentélyébe járó hívők közt tennénk fel a kérdést, mit tartanak a metanoiáról, a predestinációról vagy a monofizita krisztológiáról...? És ha egy hitelent arról kérdezzük, miért nem hisz, nem arra fog hivatkozni, számára elfogadhatatlan az egy- vagy kéthurkos elven alapuló apologetika, hanem sokkal inkább arra, hogy nem tud hinni olyanoknak, akik ugyanabból az evangéliumból más-más értelmezésű hitelveket vezetnek le, egymást kiátkozzák, s volt idő, mikor máglyán elégették. Azaz visszajutva a specifikus, 1991 utáni magyar jelenségnél tett megállapításunkhoz – általában is igaz, hogy a hit és egyház kompatibilitása legalábbis megkérdőjelezhető (és itt egyházon

a hívők összességét értem!). Míg a legtöbb, iszlámmal foglalkozó könyv, tanulmány tartalmazza azt a megállapítást, hogy az iszlám nem csupán vallás, hanem komplex életforma is, addig a keresztény ortodoxia (nem az elszakadt keleti egyházakat értve ezen, hanem az igazhitűséget) nem teremtett a keresztény világban hiteles ortopraxist. „A modernitás válsága nem jelenti a vallásosság válságát, annál inkább az egyházakét” – írja Neuner. A keresztény hit tételei a kinyilatkoztatásban bennfoglaltan megtalálható transzcendentális igazság, illetve valóság kifejeződései. Ezeknek az adott kor nyelvén történő megjelenítése, az emberi társadalom fogalomkészletének megfelelő interpretálása szinte magától értetődő követelmény. A hitletétemény alapvető (katolikus felfogással: dogmatikus) tételeinek megkérdőjelezése azonban tévút. Az intézmény nem élheti túl önmaga kiüresítését! Ma a pokol, holnap a Szentháromság, holnapután az emberi lét hossza (fogamzástól a halálig avagy az abortusz legkésőbbi pillanatától az euthanázia lehetséges első időpontjáig terjed-e) lesz kérdésessé.

A keresztény hitelességnek ma Szent Ferencekre, Kalkuttai Terézanyákra, Albert Schweitzerekre és Roger Schützökre van szüksége. XXIII. János pápa zsinatot összehívó kezdeményezése, meg- és felrázó enciklikái hittani tartalma ellenére sem filozófiai vagy teológiai bravúrjaival tudta az egész világ előtt autentikusan felmutatni a hitet, hanem avval, hogy úgy viselkedett, mint a világ plébánosa. II. János Pál is tökéletesen felismerve a helyzetet, ki merte mondani, hogy korunknak elsősorban nem tanítókra, hanem tanúkra van szüksége. A vallásszociológia élénk tárja, milyen kevesen imádkoznak. Ezen lehet keseregni, de sokkal előrevivőbb, ha azt vizsgálom: én eleget imádkozom-e. Kétségbeesünk azon, hogy a fiatalság körében milyen alacsonyfokú a vallásosság. Azon kellene kétségbeesnünk, hogy ezek a mi fiaink és leányaink, és mi mutattunk fel olyan életvitelt, mely nem „szocializálta” őket a hitéletre. Jártunk-e velük templomba, vagy csak küldtük őket? Járattuk-e őket hittanra, vagy megspóroltuk magunknak a vállalati párttitkár kellemetlen tetemrehívását? Ha netán egy ifjú egyházi pályára érzett hivatást, nem siettünk-e megmagyarázni neki, hogy szép dolog a vallásosság, no de papnak menni a mai világban?

A görög liturgiában a miséző így könyörög: „Hogy Krisztus félelmetes ítélőszéke előtt jó feleletet adjunk, kérjük az Úrtól!” Amikor a hit, a vallás és az egyház jövőjéről cassandrai jóslatokat hallunk, mi jut az eszünkbe: a vasárnapi igehirdetés hiányosságai vagy az, hogy a nekünk feltett kérdésekre jó feleletet tudunk-e majd adni? Mert ez az igazi kérdés!

Varga Károly válasza az opponenciára: KONZÍLIUM A LÁTLELETRŐL

Szabó Iván, felkért opponensünk két pontban fogalmazza meg azt a „hozzáadott értéket”, amivel tartalmilag túljutni remél a vitában eddig elért „*state of the art*”-on.

Szekularizáció és szocializmus

„Ami az első kérdést illeti – írja Szabó Iván –, nem egészen értem a hozzászólók szinte egyhangú megállapítását (például Buda Béla), mely szerint a szekularizáció lényegében független a társadalmi struktúrától, nyugaton és keleten szinte párhuzamosan halad. Ez a megállapítás igaz lehet a szekularizáció trendjére, az időbeli változását leíró függvény

iránytangensére, *de biztosan nem igaz* a közel egy időben mért adatok nagyságrendjére.” S itt következik még a két Németország általunk felmutatott drasztikus hitbeli különbségére való utalás. Nos, tekintsünk az *International Social Survey Program 17 országra kiterjedő* felvételi adatainak alábbi táblázatára, melyből vitaindítónkban egy különös résztema ilusztrációjára csak négy országot – Magyarország, USA és a két Németország – hoztuk.

1. táblázat

Isten léteiben kétely nélkül hívők százaléka a három társadalmi renchez tartozó országokban

Ország	„Szabad világ”	„Kommunista” országok	„Harmadik világ”
Fülöp-Szigetek			86,2
Lengyelország		66,3	
USA	62,8		
Észak-Írország	61,4		
Írország	58,7		
Olaszország	51,4		
Izrael	43,0		
Magyarország		30,1	
Ausztria	29,4		
Új-Zéland	29,3		
Nyugat-Németország	27,3		
Hollandia	24,7		
Nagy-Britannia	23,8		
Szlovénia		21,9	
Norvégia	20,1		
Oroszország		12,4	
Kelet-Németország		9,2	

(Forrás: ISSP 1991, Religion⁴)

Az opponens magyarázó hipotézisét nehezen igazolná vissza az a tény, hogy a fejlődő világbeli Fülöp-szigeteket nem számítva, a vizsgált mezőny leghívőbb országa épp a szocialista Lengyelország. De Magyarország is – amely persze az USA mögött elmarad – hat kapitalista országot utasít maga mögé a vizsgált mezőnyben, köztük a már tárgyalt Nyugat-Németországot és a nálunk jóval vallásosabbnak hitt Ausztriát is (ezt talán véletlen hibán belül). A kötetben találkozunk a „szocialista kártyánál” erősebb „ütőlappal”. Ott idézett kollegánk, Geert Hofstede ugyanis több mint félszáz ország szervezeti értékeinek vizsgálatából szűrte le azt a paradox, de szuperszilárd következtetést, hogy ugyan egyfelől minden nemzeti kultúrában a nők vallásosabbak, mint a férfiak, mégis *a szekularizáció haladási üteme lassúbb a független mérésekkel maskulinnak bemért kultúrákban, mint a femininekben* (az olasz és osztrák típusúakban, mint a holland és svéd típusúakban). Itt

azonban nemcsak a szekularizációról, hanem a vallásosság minőségéről is szó van. Ezek a maskulin kultúrák ugyanis nemritkán olyan vallásosságot konzerválnak vagy próbálnak visszahozni, amely elmarad a civilizáltságnak és humanizáltságnak az ezredfordulón elfogadható szintjétől.⁵ Hermann Denz vallásosság-tipológiája – egyben fázismodellje – a Paul Zulehner tiszteletére összeállított vallásszociológiai tanulmánykötetből bevilágító ebben a kérdésben.⁶ Megdöbbentő ebben az az eredményadat, hogy a II. vatikáni zsinat jegyében indult és ennek szellemében ki is tartó tudatos (felvilágosult) és az emberiség problémáiért reálisan felelősséget vállaló modern (vagy reform-) vallásosság kisebbségben van mind az ennél „nyitottabb” (szinkretista, posztmodern), mind az „elzárkózóbb” (fundamentalista) csoportokhoz képest, ami főleg a vallás és a politika helyes viszonyának megtalálásában jelent súlyos kihívást és tartósan nagy feladatot annak a keresztény értékorientációjú értelmiségi és ezen belül politikusi rétegnek, melynek jelen opponensünk is prominens tagja. De ezzel már át is tértünk Szabó Iván opponenciájának másik súlypontjára, ahol igazán jelentős „hozzáadott értéket” várunk a kötetben előadottak általa történő továbbgondolásától.

„Katolikus pluralizmus” vagy szükséges összefogás?

„Az egyházak intézményi arculata sajnos eltakarta Jézus megváltói arcát” – nyilatkozta célratorően a kötetet opponáló politikus. – „Az országgyűlési választások előtti magatartás mindhárom alkalommal megdöbbentő volt: az intézmény működési feltételeinek biztosítása érdekében 90-ben mély hallgatás, 94-ben egy sokakat megzavaró Horn-látogatás és 98-ban egy túlságosan is direkt körlevél. A kormányok népszerűségvesztését azután rendre az egyházak avval arányos térvesztése követte... A társadalom legnehezebben a politikai kereszténység látványos térhódítását fogadja el.” Nos, ha illusztris opponensünk idézett kitételeiben a keresztény értékorientációjú politikai spektrum egyik árnyalat-szeletét ismerhetjük is fel, amely markáns kontrasztot mutat a hasonló értékorientáción belüli más „sraffozású” szeletekkel (főleg abban, ahogyan az 1998-as választások előtti püspökkari körlevelet kommentálja, amely integrációt és összefogást szorgalmazó javallatával kétségkívül szembekerült a Szabó Iván vezette, differenciáló taktikát követő politikai erővel⁷), a korszerű politikai kereszténységről írott tételeit mégis igen komolyan kell vennünk. Itt ugyanis arra az alapra kell helyezkednünk, amit a korábbi, meghaladott egyházi állásponttal szemben a II. vatikáni zsinatból született *Gaudium et spes* című pápai megnyilatkozás rögzít.⁸ Eszerint a hivatalos egyház a konkrét társadalompolitikai praxis kérdéseiben elismeri a katolikusok közötti pluralizmus legitimitását, azt tehát, hogy „ugyanazokban a kérdésekben ugyanazzal a lelkiismeretességgel más-más ítéletekre jussanak” (*Gaudium et spes*, 43. cikkely). Szabó Iván és követői kétségkívül e katolikusok közötti pluralizmus legitimitásának licencével vállaltak külön utat a püspöki kar által központilag ajánlott iránytól elkanyarodóban. Itt azon lehet (szabadon!) vitatkozni, hogy melyik taktika (volt és lesz) a célravezetőbb az értékonzervatív irányzat befolyásnövelése számára, azonban azonban már nem, hogy melyikük katolikusabb vagy keresztényibb.

„Kéthurkos” szemléletű konzilium a „kompatibilitás hiányának” látteleteről

És itt érkezünk el Szabó Iván diagnózisának általa leglényegesebbnek tartott momentumához (amit tanulmánya címébe is felvett): az ortodoxia és ortopraxis közötti *inkompatibilitáshoz*. Szabó Iván központi „inkompatibilitás” tétele: „a keresztény ortodoxia nem teremtett a keresztény világban hiteles ortopraxist”, meglehetősen közeli szomszédságba kerül a vita előző *Jel-Kép*-fordulójában megszólalt Sárdy Péter hangsúlyelosztásával.

„Az evangéliumokban nincs szó arról – érvel Sárdy –, hogy Jézus eredeti »örömhíre« a keresztény dogmák »kinyilatkoztatása« lett volna. Az ő témája nem az volt, hogy *mit kell hinni*, hanem hogy a szerető Istenben kell bízni. Felszólítása, hogy »higgyetek az örömhírben«, nem jelentett mást, mint hogy az ember viszonzza az Isten meg nem érdemelt szeretetét, és pedig azzal, hogy *minden embertársát szereti*, – még azt is, aki szeretetet nem érdemel. Ez az Isten egyetlen akarata, amivel Jézus azonosította magát: keresni, megmenteni, szeretni mindazt, ami »elveszett«, azaz szeretet nélküli állapotba került. Aki a jézusi hit egyszerűségét végiggondolja, megdöbbenve kérdezheti, honnét vették a keresztények bonyolult hittételeiket. A válasz az Újszövetségben található, mert ott nem csak Jézus szavát halljuk: »Szeressétek ellenségeiteket!«, hanem Pál apostol »Átkozott legyen!« kiáltását is (Gal 1,8), aki ezzel aligha szeretetét mutatta azokkal szemben, akik a hit dolgában más véleménnyel voltak mint ő. Bár a keresztények eddig mindkettőt mérvadónak tartották, szerintem ezzel kínzó kettősségre ítélték egyházukat, mert aki vallásos buzgóságból embertársát megátkozza, ezzel eltévesztette Jézus követését. Nem Jézus, hanem Pál követése kötelezte a keresztényeket, hogy minden eltérően gondolkozót kiátkozzanak.”

Visszatérés az opponencia módszertani megjegyzéseire

Ebben gondjaink ott kezdődtek, hogy észlelnünk kellett: Szabó Iván félreértett vagy szokatlanul tág értelemben használt egy kutatáslogikai alapfogalmat, a függő és független változók közötti *közbülső vagy kontrollváltozóit*⁹. Pedig az általa idézett Morel Gyula is hoz egy tankönyvi példát erre (Schrader, 1971): egy adott község feltűnően magas születési rátája (függő változó) és a községen hajnalban átrobogó vonat (*pszeudo* független változó) közötti kapcsolat valódiság-értéke leleplezhető volna egyfelől hangszigetelő falakkal, másfelől egy hajnali gyársziréna beállításával (kontrollváltozók). Szabó Iván viszont látszólag idekapcsolódó szellemes rögtönzéssel ilyen közbülső változónak veszi a „Gondviselés szerepét”, „vagy ha úgy tetszik a Szentlélekét, aki bennünk lakik, és ott fú, ahol akar”, és „ami nélkül az egyháztörténet számos eseménye megmagyarázhatatlan volna”. Sőt mindjárt „operacionalizálja” is ezt a „kontrollváltozót”: „ha hitünk tévhit, el fog halni” („vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálig vagy ez a mi hitünk – a valóságot tükrözi”). Nos, az emberiség „tengelykorszakában” (Jaspers) keletkezett öt világvallás azóta sem tud elhódítani egymástól jelentős tömegeket: A „vagy bolondok vagyunk...” érv a szekularizáció és a vallási pluralizmus *eón*-jában már használhatatlan apológia. Ha a fentebb idézett széles látókörű jezsuita még a „szociális aranybulla” Quadragesimo Annó-t is a meghaladott múlt-hoz sorolhatta, mennyivel inkább azokat a korábbi apologétákat, akik azt a vallásosságot erőltették, amelyet épp Szabó Iván szerint „*a társadalom a legnehezebben fogadna el*”.

Az ortodoxia és az ortopraxis hiányzó kompatibilitásáról szóló konzíliumot vég nélkül folytathatnánk. Ám eddigi hozadéka sem lebecsülendő. Ha ennek jegyében olyan mottót keresünk – mintegy közös zászlónk feliratául – amely az itt kibontott szellemiséget kontúrosan reprezentálva, nyitott marad az ebbe bele nem foglalt más hazai világnézeti-politikai közelítések iránt is, akkor valami saját jelenünkből kinövő és jövőnkbe átnövő, realitásértékű ideát érzünk ide illőnek. Ilyenre pedig keresve sem találhatnánk jobbat, mint az új köz-társasági elnök, *Mádl Ferenc* integratív karizmájával kezdődő és remélhetőleg ennek égisze alatt kibontakozó *politikai ökumenét*, amire a rendszerváltás évtizedének kreatív káosza és küzdelmei után csak most nyílhat reális lehetőségünk. Természetesen ez az ígéretes politikai ökumené sem idillikusan gondnélküli (hiszen például a kooperatívnak álcázott kompetitív játékokkal szemben a stratégiai játékok elmélete éppúgy józan éberség fenntartására

int, mint az általános történelmi és politikai tapasztalatok). Másfelől azonban az is biztos, hogy a paranoid légkörből mindnyájunknak ki kell gyógyulnunk, a kölcsönös bizalom és *fair play* minimálplatformját együtt kell kiépítenünk és megszilárdítanunk.

Szabó Iván viszontválasza: KONZÍLIUM UTÁN

Bár tudom, hogy minden hasonlat sántít, viszonyválaszomat avval kell kezdenem: azt érzem, úgy jártam Varga Károssal, mint Schliemann a régészekkel. Nem lévén archeológiai végzettsége, „elképesztő dilettantizmussal” fogott hozzá gyermekkori álma megvalósításához: szó szerint értelmezte Homérosz *Iliászát*, és annak alapján meg is találta Tróját. A tudomány akkori állása szerint Trójának nem lett volna szabad ott lennie, ahol végül is volt. És bár az eredmények Schliemannt igazolták, ma is, száz évvel a halála után a régészet számos jeles képviselője kárt okozó műkedvelőnek tekinti a kereskedőből lett archeológust.

Én sem vagyok vallásszociológus – amint ezt Varga Károly nem győzi elégszer hangsúlyozni –, csupán a „vallásosság-szindróma” egyik szereplője. Ezért mindenekelőtt elnézést kell kérnem a szaktudomány művelőitől, hogy a számukra tabut jelentő terminus technicusokat meglehetősen szabadon, átvitt, illetve köznapi értelemben kezeltem. Így Morelnél is megtalálható „közbülső változó” fogalmát valóban gondolataimat adekvát módon kifejezni látszó átértelmezésben használtam. Csakúgy, mint a „két-hurkos apologetika” önellentmondásnak tetsző fordulatát, mellyel – úgy véelve, ez a szövegösszefüggésből nyilvánvaló – egy, a laikus átlagpolgár számára körülbelül a „tohuwabohu”-val egyenértékű kifejezést kívántam (az eredeti tanulmányban előforduló szóhasználat) megjeleníteni.

Azt viszont örömmel nyugtázom, hogy – felhangokkal kísérve ugyan, de – a Konzílium során a politikai kereszténységről kifejtett opponensi véleményem a II. vatikáni zsinaton született *Gaudium et spes* című megnyilatkozással és Joannes Schasching jezsuita teológus véleményével összhangban állónak találtatott. Hasonlóképpen a hit és az egyház kompatibilitási kérdésében azt a végkicsengést vélem kiolvasni a Konzílium anyagából, hogy az lényegében konformis igen sok kutató megállapításával. Itt csupán egy megjegyzés látszik indokoltnak. Noha recenziómban leszögeztem: „*A keresztény hit tételei...-nek az adott kor nyelvén történő megjelenítése, az emberi társadalom fogalomkészletének megfelelő interpretálása szinte magától értetődő követelmény*”, Varga Károly mégis azt írja, hogy tiltakozásom az ellen, hogy a „*hitoktatásban hallott egyes tételeket átértelmezzük*”, engem „*óhatatlanul a múlt térfeléhez ragaszt...*”

A transzcendentális igazságoknak a kor plauzibilitásstruktúrájának megfelelő kifejtése felfogásom szerint nem átértelmezés. Hogy van-e túlvilág, és azon belül van-e pokol, csak annyiban magyarázat kérdése, hogy hogyan festjük le azt: Azaz, amíg a magyarázatok sokszínűségében, korszerűségében szinte minden lehetséges, addig tartalmi vonatkozásban az olyan átértelmezés, hogy nincs is, csupán virtuális fogalom az üdvösség vagy a kárhozat, az én szememben már-már egy új vallás alapítása felé mutat. Lehet itt hivatkozni Bangha Bélára, Schütz Antalra, Rahnerre, T. de Chardinre, Küngre vagy akárki másra. A lényeg a jézusi tanításon van. Mintha Szent Pált hallanám: „...*vannak köztetek, akik azt mondják: »Én Pállal tartok, én meg Apollóval, én Kéfással, én pedig Krisztussal.« Talán megosztott*

Krisztus? Krisztus... azért küldött engem, hogy... az evangéliumot hirdessem, de nem bölcselkedő beszéddel, hogy Krisztus keresztje erejét ne veszítse” (1Kor, 1, 12-17).

Ha egy iskolában a matematikatanár megöregedett, szenilissé vált, és halk motyogásán elalszanak a diákok, nem Pitagorasz tételét kell újraértelmezni, hanem egy fiatal, jó képességű tanárt kell szerződtetni.

Úgy érzem, a Hittani Kongregáció nemrégiben kiadott Dominus Iesus kezdetű nyilatkozata legalábbis közelebb áll az általam képviselt felfogáshoz, mint számos reformteológuséhoz. Abból a tényből pedig, hogy „*az emberiség »tengelykorszakában« keletkezett öt világvallás azóta sem tudott elhódítani egymástól jelentős tömegeket*” (idézi Jasperst Varga), még nem következik, hogy globalizálódó világunkban a vallási jelenség stabilizálódását valamiféle szinkretizmustól volna okunk remélni.

Amivel érdemi vitám van, az a Konzílium „Szekularizáció és szocializmus” fejezetében található. Változatlanul nem értem, hogyan lehet óriási szellemi energiát befektetve azt bizonygatni, hogy negyven év „létezett” szocializmusa nem gyorsította fel hazánkban a szekularizációt, miközben a rendszerváltozás első pár évének médiavilága igen. Varga Károly a recenziómra írott válaszában új statisztikai adatokkal rukkolt elő, külön is hangsúlyozva, hogy a kommunista Lengyelország 66,3%-os hívtömege lám a mindig szabad USA-t is lekörözi (62,8%). Véleményem szerint az ateista kommunizmus hatásának a táblázatban közölt egyetlen értelmezhető adatsora a két Németország esetében található meg: kelet/nyugat – azonos bázisról indulva! – 9,2% / 27,3%. Ha volna ilyen adat Észak- és Dél-Koreára, sőt – bár az arányok miatt nehezen volna értékelhető – a Kínai Népköztársaságra és Tajvanra, avval lehetne érvelni. De Lengyelország versus USA? Az a Lengyelország, melynek többszöri felosztással terhelt, viharos történelme során a katolikus egyház nem kizárólagosan egy vallásnak, de a lengyel nemzeti identitástudatnak is letéteményese volt! Ki tudná megcáfolni, ha azt állítanám, hogy Lengyelország kommunista 40 éve nélkül ma 89,5%-on állna, vagy egy negyven évig szocialista USA-ban csak 42,3% lenne ma a kimutatható adat? Tudom, hogy az efféle költői kérdéseknek nincs semmi bizonyító erejük. Csupán annak illusztrálására tettem azokat fel, hogy rámutassak: eltérő helyzetű és tradíciójú államok történelmi változásának trendjéről egy adott pillanat (sztatikus) metszete alkalmazatlan a dinamika érzékeltetésére. A saját bázishoz képest mi történt egy adott országgal egy emberöltő alatt – ez a kérdés! Legalább ilyen irreális volna, ha tételelem alátámasztására én az 1990-es vatikáni és albán adatokat hoznám fel. A kommunista berendezkedésű államok vallásellenes hatásaira való hivatkozás nem az elszámoltatás vagy tetemrehívás miatt izgalmas ügy, hanem a társadalomtudomány szavahihetősége miatt. Hogy egy 40 éves, totális ideológiára alapozott rendszer ne hagyott volna nyomot az emberek tudatában, feltételezhetetlen. Az okokat kutatva és a teendőket illetően nem közömbös e kérdés. Nyugaton a század második felének gyorsuló elvallástalanodása a fogyasztói társadalom velejárója, de hol volt Közép- és Kelet-Európa szocialista országaiban a II. világháborút követően fogyasztói társadalom? Világos, hogy a mentális rendszerváltozás kérdéseiben más feleletekre van szükség nálunk, mintha minden egy „normális” világtrendhez igazodott volna a magyar társadalomban.

Végül, szinte csak felvetésszerűen! Varga Károly finoman megkerülve a vissza-visszatérő jelleget, csak az 1998-as választások püspökkari körlevelével kapcsolatban ad magyarázatot: az értékonzervatív erők befolyásnövelése volt a cél. A kvantummechanika korszakában tudjuk, hogy amit mi a természet törvényeiként ismerünk, azok valójában nem a természet, hanem a természetről alkotott képünk törvényei. Per analogiam az a bizonyos

körlevél is talán helyesebben az érték-konzervatívnak vélt erők győzelmét szolgálta. Egy pillanatig sem vonom kétségbe, ez is (!) egyik célja lehetett. A közhangulat azonban, melyre az idősor révén is utaltam, azt vélelmezi, hogy az – elsődlegesen – az intézmény biztonságos fenntartásának érdekében íródott. Sőt! Visszamehetnénk a Kádár-korszak időszakára is, ahol a Hazafias Népfront jelöltjeinek támogatására ugyancsak voltak körlevelek. Nagyon is érthető és méltányolható okokból! De hogy egyik sem tett jót a vallásosság növekedésének, az biztos.

Befejezésként és összegzésként szeretném kifejezni azt a meggyőződésemet, hogy mind a tanulmány, mind az „első és másodgenerációs” opponensek véleménye, mind pedig Varga Károly viszonzásai páratlanul izgalmas és hasznos végterméket eredményeztek. Ha maradtak is le nem zárható vitapontok, ez mit sem von le a szellemi produkció értékéből. Gondolom, nem egymás végső meggyőzése volt a cél. A sokszínű véleményhalmaz azonban alkalmas arra, hogy az azt olvasó és tanulmányozó, megismerve az érvek-ellenérvek sokaságát, megnyugtató alapokra építve alakíthassa ki saját, szuverén véleményét.

Varga Károly válasza Szabó Iván második opponensi véleményére: A VILÁGNEZETI ÉS POLITIKAI ÖKUMÉNÉ TÉNYEZŐI

„Igazat adok neked, több ponton én tévedtem.”

Percy Tannenbaum, a kognitív pszichológia irányadó alapkutatói művelője és a médiapszichológia befolyásos K+F szakértője akkora hatással volt rám az 1970-es évet felölelő Pennsylvania-egyetemi tanulmányutam során, hogy amikor az első félév után áttelepült a túlsó partra, Berkeleybe, a szemeszterközi szünet hathetes időtartamára utánaköltöztem. Tetszett nekem például az az elve, hogy ő, aki számos pszichológiai kísérletét valamilyen heves kollegiális vita eldöntésére tervezte és szervezte meg, *mindig az ellenfelének drukolt.* Így én is őszintén örülök vitaellenfelem jogos korrekciójának. Valóban lebecsültem az ő egész problémakört átfogó felelősségérzetét, amikor gondolati ívének teljességéből csak azt a csücsköt ragadtam ki („1998-ban a püskökkari körlevél az olyan kis konzervatív pártoktól terelte el a szavazókat, amilyenek akkor Szabó Iván volt a vezéralakja”), amivel a köztünk lévő vitában pozíciót nyerhettem. Ez a Szabó Iván által joggal kipécézett „finom megkerülése” a vitapartner lényegi mondanivalójának iskolapéldája a pozícióvédő, tudománytalan („anti-tannenbaumianus”) vitamódszernek.

A jobboldali radikalizmus mélyre nyúló gyökerei

Szívesen tennék még garmadával ilyen beismeréseket, de itt meg beleütközöm a „szerelem Szókratész, de az igazságot még jobban” elemi tudományos kötelezettségébe. Például meggyőzőnek indult számomra Szabó Iván érvelése, amikor „schliemanni felfedezésének” valódiságát védve (miszerint akár a szaktudomány „main stream”-jével is dacolva, ő, az „archeológiai végzettség nélküli régész” találja meg Tróját), metsző kísérleti logikával kimutatta, hogy a kommunizmus hatását a szekularizációra csak a német–német összevetés műveletében lehet érvényes vizsgálat tárgyává tenni. Itt el kell ismerni, logikájában valóban nem volt hiba. Akadt viszont hiányosság a „kontrollváltozókra” vonatkozó szakismeretei körül. A két társadalom-földrajzi terület ugyanis abból a szempontból valóban ho-

mogén egységet alkot, hogy mindkettő német, és első látásra valóban csupáncsak abból az egy szempontból különböznek a szekularizáltság fokát megszabó hatásukban, hogy az egyiknél volt, a másiknál nem volt kommunista uralom. De sajnos van itt még egy kényelmetlen „*third variable*”, egy „*harmadik*”, vagyis „*kontrollváltozó*” is. Megdöbbentő kimutatás ugyanis az, hogy a volt NDK-s tartományokban tízszeresére is felmegy a jobboldali szélsőséges terrorcselekmények aránya a nyugati tartományokéhoz képest. Még megdöbbentőbb, hogy ezt a különbséget sem a munkanélküliség, sem az ott tartózkodó idegenek aránya: gyakorlatilag semmiféle mostani tényező nem magyarázza. Tökéletes viszont az a rangkorreláció, ami a jelenlegi jobbradikális atrocitások rátája és az 1930., 1932., 1933. évi választásokon leadott náci-szavazatok aránya között a 16 részállam vonatkozásában fennáll.¹⁰ Itt tehát a negyvenéves kommunista uralmon keresztülívelő, bár azzal megtévesztően elfedett szuperstabil értékrendi hatás érvényesül. De e hatás eredetét természetesen még távolabb kell keresnünk. Ahogy már a századelőn Max Weber megjósolta, hogy Németország el fogja veszíteni keleti területeit, ha a mezőgazdaság modernizációja rajta marad a „porosz úton”, vagyis a junkerek nem hajtják végre a földreformot, ez a történelmileg frusztrált országrész és népesség valóban részben Lengyelországhoz lett átszítva, részben – ahogy a Pázmányon vendéglődő Kreutz Henrik professzor fogalmazott –: „A keleti német tartományoknak történelmileg kialakult értékrendje – az értékrendszerek ultrastabilitási elve alapján – túlélte a társadalmi rendszereket és az ezek által oktrojált normatív rendszereket.” Ehhez hozzátehetjük: „...és megszilárdította a térségben a *világ legateistább közérzületi rendszerét*, és pedig épp annak a lengyel államnak a tőszomszédságában, amely viszont a szocialista uralmat a *világ egyik legkatolikusabb társadalmaként* élte túl”.

A „Dél csillaga modell” és a „szocialista struccgyomor”

A Schliemann-modell tehát nem mindig „jön be” a maga eredeti változatában, amin nem is csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy a szaktudományok művelői többnyire bőszegesebben el vannak látva az összefüggéseket finomító „közbülső változókkal”, mint a kívülállók. De mindig barátilag üdvözölhető, mint újabb átgondolási alkalmakat nyújtó impulzus. Most Szabó Iván schliemanni kutakodása nyomán visszamenőleg megváltoztatom saját korábbi összegzésem fő hangsúlyát: „Ha a kételkedő istenhívőket is hozzáadjuk az Istenben kétely nélkül hívők százalékához, e teljes hit-képlet a 17 ország vonatkozásában az előzőhöz képes *figyelemreméltóan* módosul!” Mégpedig valami olyan modell szerint, amit Verne Gyula *Dél csillaga* című könyvének meglepő központi eseménye analógiájára állíthatnánk fel.¹¹ Adataink új olvasata szerint az a tény, hogy a lengyel, magyar és szlovén szocialista társadalmakban a kor hatását magán viselő halványabb, tétovább istenhit mellett az ennek alapján várhatóanál nagyobb arányban található az ezen országok hitbéli rangsorát javító szilárd, sértetlen istenhit is, ez hipotetizálhatóan épp ennek a konzerváló „szocialista struccgyomornak” is köszönhető. Ez a hipotézis az öt kicsiholó Szabó Iván feltételezéseiből is átment, áttemel annyit, hogy a szilárdan hívőket körülvevő lazább, halványabb holdudvar viszont tényleg ki lehetett téve a kommunista kultúra némi hitgyöngítő hatásának.

Kommunikáció világnézetek és dharmák között

Egy politikusnak nagyon óvatosnak kell lennie a tekintetben, hogy melyik kérdésbe hajlandó érdemben belemenni, melyiket ütheti el biztonságosan csengő általánossággal, és melyiket tanácsosabb inkább eleresztenie a füle mellett. Max Weber hívja fel a figyelmet arra, hogy a görögök találmánya, miszerint „létezik egy eszköz (a logika), melynek segítsé-

gével bárki *satuba szorítható*, s onnan nem is szabadulhat, amíg be nem ismeri vagy azt, hogy nem tud semmit, vagy azt, hogy ez és *csak ez az igazság*”,¹² amit még tovább acélozott a tudományos munkának a reneszánsz korban felfedezett másik nagy eszköze, a racionális kísérlet, mint a megbízhatóan ellenőrzött tapasztalat formája, jószerivel csak a tudomány művelőinél talált őszinte elfogadást, és legkevesébe épp a politikusi hivatás gyakorlóinál. Csak a tudós ethosza ismerteti el az őt követővel ezt az acélsatut. A politikust viszont inkább a jövőbeli hatások gondja foglalkoztatja, márpedig ez esetben mindennél előbbrevalóan számolnia kell *az átlagember gyarlóságával*. Ennek megfelelően a jó politikus Szabó Iván egyik legsikeresebb (megkapó, élvezetes, mindig elgondolkodtató) műfaja, a képviselői exposé, interpelláció vagy ríposzt, olyan dramaturgiát követ, melyben a kommunikáció szemantikai és szintaktikai oldalai szükségképpen alárendelődnek a pragmatikusnak. Ami viszont továbbá azt implikálja, hogy fokozott biztonsággal kell kezelnie mondandója közérthető koherenciáját, vagyis óvakodnia kell attól, ami a tudós hivatásban kifejezetten erény: a menet közbeni önkorrekciótól.

Ehhez szorosan kapcsolódik egy másik momentum is. Mivel az eleve politikai hatásra érzékenyített gondolkodásmód a véges halmazú koncentrált figyelem idegeregjét áradó bőséggel a hallgatókban vagy olvasókban kiváltandó hatásra kell hogy fordítsa, ezért ennek csak jóval kisebb hányadát szentelheti az idegen gondolatok lényege *empatikus* megragadásának, illetve azok *árnyalati pontosságú* saját tudati reprezentálásának. Sőt, ami a vitaellenfelek egymás mondanivalójának lényegével való bánását illeti, itt a politikában egészen más szabályok dívnak, mint a tudományos kutatók között. Az előbbi modelljében meglehetősen elterjedt gyakorlat a *szelektív tematizálás*. Ennek lelkiismeretet lazító hatása átcsap a frontvonalakon is, de azért nem szabad összemosni a fokozatokat¹³. A politika kétségkívül harc („*win-lose game*”, illetve „*bináris kód*” á la Luhmann), ahol általában csak az egyik fél nyerhet, de tisztultabb változataiban mégis szabályozzák konvenciók, illetve morális alapértékek. Hogy azonban ezek a tételes erkölcsi (morális), illetve mélyebb érzületi (etikai) alapértékek mégsem ugyanazok a hétköznapi ember vagy pláne a tudós számára, mint amik a politikai professzió elhivatottjának, ezt tapasztalatból tudjuk. E tapasztalat modellezéséhez jó indítást kaphatunk az „abszolút etika” *versus* „következményetika” Max Weber-féle szembeállításából. A kontrasztot ő a Hegyi Beszéd abszolút etikája: „Ne álljatok ellen a gonosznak” tétele (Mt 5,32) és ama következményetikai posztulátum között élezi ki, hogy: „Ellen kell állnod a gonosznak erőszakkal, másként felelős vagy, ha diadalmaskodik.”¹⁴ De egy speciális szempontból a legélesebb polaritást a politikusi *versus* tudósi életszférára érvényes *dharmák*, ethoszok magatartásnormái között tanulmányozhatjuk. Ezért a Szabó Ivánnal folytatott kétfordulós vita bennem leszűrődött tanulsága jól kiegészíti a Komoróczy Gézával történt „baráti levélváltás szekértáborok között”¹⁵ belátásait. Komoróczy esetében, bár a hazai világnézeti és politikai választóvonal két ellentétes oldaláról cseréltünk eszmét, de mégiscsak tudományos kutató vitatkozott tudományos kutatóval. Szabó Iván esetében pedig fordítva: azonos „szekértáboron” belül elhelyezkedő, de más-más Max Weber-i *dharma* által vezérelt professzióhoz tartozó felek sajátos kommunikációját tudtuk kipróbálni és tanulmányozni.

Így Szabó Ivánt a Max Weber-i következményetika szerinti politikusi felelőssége tartósan éberén tartotta a tekintetben, hogy hárítsa az általa képviselt értékpozíció (értsd: egy általa legcélszerűbbnek tartott értékkonzervatív politika és háttérben egy, a keresztény teológia reformszárnyától nem érintett apologetikus hagyomány) számára kényelmetlen tényeket és értelmezéseket. Ennek megfelelően az a hasonlata, hogy „*ha egy iskolában a ma-*

tematikatanár megöregedett és szenilissé vált, halk motyogásán el alszanak a diákok, nem Pitagorasz tételét kell újraértelmezni, hanem egy fiatal, jóképességű tanárt kell szerződtetni”, világosan jelzi, hogy Szabó Iván e pozícióvédelem jegyében¹⁶ reflektálatlanul hagyja azt a lehetőséget, miszerint a vallási pluralizmus korszakában – vagyis az öt világvallás telematikus szembesítődésének eónjában –, problémát jelenthet, ha a különböző vallások Pitagorasz-tétel státuszban szembesítik egymással dogmáikat.

A megoldás a pozícióvédelem helyett az érdemi szintig mélyülő kommunikáció

Miután valamennyire átláttuk ezeknek a vitáknak a többszintű hatásrendszerét, kísérletet tehetünk arra, hogy erősítsük a centripetális és gyengítsük a centrifugális tényezőket. Erre a célra újból megfelelőnek tűnik – mint a vita előző *Jel-Kép*-folytatásában is – a Harvard Tárgyalási Programban kutatott konfliktusmenedzselési irányzat.¹⁷ Ennek fényében látjuk: általában a politikus az, aki vagy barátnak, vagy ellenfélnek veszi a vitapartnereket, és a tudós az, aki társnak tekinti egy közös problémamegoldó folyamatban; továbbá a politikus az, aki az erőviszonyok alapján vagy enged a nyomásnak, vagy él a nyomásgyakorlás eszközével, és a tudós az, aki (ideális esetben) függetleníteni tudja magát a nem elvszerű befolyásoktól. De van egy olyan eljárási opció is, ami tekintetében nem tudjuk, melyik dharma követői erősebbek vagy gyengébbek, ám megszívlelése biztos, hogy mind a tudósi, mind a politikusi beállítottság optimalizálásához nagyban hozzájárul. Ez mottószzerűen így hangzik: „*Fejlesszetek ki többféle megoldási lehetőséget, amik közül később választhatok.*” Valószínű, hogy e szempont fontosságának a felismerése hozta létre a „legpolitikaibb” intézmény, a parlament, működési szabályozásában a *szakmai bizottságok* rendszerét, vagyis azt az eljárástípust, hogy a megoldásokat több lépésben kell kimunkálni. Itt tehát nem látszik a tudósi hozzáállás fölénye a politikusihoz képest. (Valószínűleg a tét józan ésszel belátható nagysága miatt!) A világnézeti és politikai ökumené terén viszont lehetséges, hogy épp ez a dimenzió bizonyul a leginkább relevánsnak. A politika intézményrendszere ebből a szempontból mintha már kiforrottabb volna, mint a mindennapi élet. Legalábbis azokban a témákban, amiket kifejezetten fontosnak definiál önmaga számára (lásd nálunk az EU-csatalkozást). Lehetséges tehát, hogy a politikai kompetenciában pedig az volna az előbbrelépés a kommunikatív cselekvés irányába, ha a többmenetes megtárgyalások programját ki tudná terjeszteni olyan kérdésekre is – például épp a világnézetiekre –, melyek elmélyült megvitatásától korábban szabódott, mivel talán nem is hitte, hogy ezek a civil társadalom élő gondjaiból, tisztánlátási óhajaiból, tehát politikailag is jelentős szükségleteiből vetődhetnek fel.

Szabó Iván telefonközlése:

**„A VÁLASZT ELFOGADOM, A VITÁT EZZEL CÉLBA
ÉRKEZETTNEK TEKINTEM, BÁRMILYEN FÓRUMON VALÓ
KÖZZÉTEVÉSÉHEZ HOZZÁJÁRULOK.”**

¹ Vö. Varga Károly: Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. *Pázmány Szociológiai Műhely, 1.* kötet, benne: Buda Béla: „A megújulási képesség veszes hiánya” és Hankiss Elemér: „A keresztény dráma újraértelmezésének szükségessége”, 1. kiadás: Campus, Piliscsaba, 1999. 2. Kiadás: Osiris, Budapest, 1999.

² Habermas abból a szempontból állítja fel a cselekvések tipológiáját, hogy egoista módon a sikerre orientálódnak-e, vagy célfüggvényük a kölcsönös megértés és a célok összehangolása. Az előbbieket nevezi „stratégikus”, az utóbbiakat „kommunikatív” cselekvésfajtáknak. (Vö. Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns. Band I: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Band II: Zur Kritik der Funktionalistischen Vernunft.* Suhrkamp, 1982. És: J. Habermas: A cselekvésracionális aspektusai. In: *Válogatott tanulmányok.* Atlantisz, 1994.)

³ A „Kommunikatív cselekvés II és III” vitafordulói, melyek először a *Jel-Képben* jelentek meg, fejezeteit képezik az előkészületben álló második vitakötetnek, mely „Világnézeti és politikai ökumené” cím alatt, *Mádl Ferenc* köztársasági elnök bevezetőjével 2001-ben jelenik meg.

⁴ Azok százaléka, akik az: „*I know God really exists and I have no doubts about it*” válaszlehetőséget választották.

⁵ Egyik új opponensünk, a magyar származású francia filozófus Vető Miklós hívja fel a figyelmünket arra, hogy nemritkán a nacionalista politika céljaira *instrumentalizált* vagy egyéb *sovén* töltetű vallásosság-szindrómák (például a felvilágosult brazil egyházzal szemben a katonai diktatúrával kiegyező argentin vagy éppenséggel a nemzeti kommunizmussal jól megférő román) dicsekedhet telt templomokkal. Ezért szenteltünk betakarító fejezetünkben még egy pontot ennek a kérdésnek: „A szociológia teljesítményét illusztráló belátás: a hazai vallásosság megújítása: fiatalítás mellett nyitás a női kultúrátpusra” címmel.

⁶ Vö. Isidor Baumgartner, Christian Friesl, András Máté-Tóth (szerk.) *Den Himmel offen halten. Ein Plädoyer für Kirchenentwicklung in Europa. Festschrift für Paul M. Zulehner.* Innsbruck–Wien, Tyrolia Verlag, 2000.

⁷ Erről magam is publikáltam a Gallup kutatási igazgatójaként begyűjtött közvéleményadatok alapján, szintén nem a Szabó Iván vezette politikai erő irányultsága szerint. (Vö. Varga K.: Kispártok és nagypártok: A nagyok vonzó illetve taszító hatása a kicsik szavazóbázisára. *Jel-Kép*, 1997. 4. sz.)

⁸ Ahogy ezt a *Zulehner-Festschrift* egy másik szerzője, a jezsuita Joannes Schasching kimutatja.

⁹ Az „intervening variable” („third variable”, „control variable”) az az egyszerű változókapcsolatok valódiságának ellenőrzésére bevezetett „harmadik változó”, amely e valódiságot megerősítheti vagy *artifaktumként* leplezheti le. Egy félszázados iskolapéldában olvashatjuk, hogy az adatelemzés első menetében rendkívül erős kapcsolatot találtak a *nem* és a közúti balesetbiztonság változói között. Azt találták, hogy a gépkocsit vezető nők között megdöbbentően alacsony a balesetkezési arány a gépkocsit vezető férfiakéhoz képest. A *nem* dichotóm változójának hatása a balesetkezés valószínűségére vitán felülnek *látszott*. Hoztak azonban egy közbelépő kontrollváltozót: azt, hogy a mindkét nemhez tartozó gépkocsivezetők évi ezer mérföld alatt vagy fölött vezettek. Nos, a nők fölénye egyszerűen eltűnt a férfiakéhoz képest. A kontrollváltozó leleplezte, hogy a *nem* helyett az a triviális körülmény volt a balesetkezési valószínűség valódi tényezője, hogy a vezetők milyen sokat vezettek. A hölgyek változókontroll előtt regisztrált kedvező adata egyszerűen onnan származott, hogy közülük sokkal kevesebben voltak, akik olyan sokat vezettek, mint a férfiak átlaga. Hans Zeisel: *Say It With Figures.* Harper and Row, New York, 1947. pp. 190–214.: „The Cross-Tabulation Explains: True and Spurious Explanations”. vö. még Earl Babbie: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest, Balassi Kiadó, 1995.: Kontroll-változó: előzmény típusú és közbejövő típusú, 476–490. old.

¹⁰ A müncheni Hitler-puccs miatt sokakban az a tévképzet él, hogy a náci hatalom szavazóbázisa Bajországra volt. A történelmi tény viszont az, hogy a nácikat a keleti területek szavazói juttatták hatalomra.

¹¹ Ugye emlékszünk kisdíák korunkból, hogy ez a *Dél csillaga* valami irtatlan nagy rózsaszínű gyémánt egy dél-afrikai településen, amit a szobába háziállatként bejáró strucc egy óvatlan pillanatban a díszhelyről bekapott és lenyelt. A valahogy (már nem emlékszem, hogyan) újból napvilágra került gyémánt egy idő után szétporlik. A Verne regényeiben mindig kéznél lévő szuperintelligens szakértők egyike meg-

lepő – és ide áthozva is tanulságos analógiaként szolgáló – bejelentést tesz. „Ez a fajta óriásgyémánt ilyen és ilyen fizikai törvények alapján már jóval régebben szétporladt volna, de a strucc zúzógyomrában olyan vegyi hatások érték, amik ezt a megsemmisülését még egy ideig el tudták odázni.”

¹² Max Weber: *A tudomány és a politika mint hivatás*. Kossuth Könyvkiadó, 1995. 26. old.

¹³ Ezekre a fokozatokra igyekeztem odafigyelni egy korábbi, nagy port felvert politikai vitasorozatban. A korábbi jó kolléga Hankiss Elemér tv-elnöki magatartásával foglalkozó 1992-es publicisztikámban ugyanis (Vö. Politika és erkölcs Hankissnál és Debreczeninél. *Új Magyarország*, 1992. nov. 27.) különbséget teszek a „háborús büntett” és a „hadicsel” között. Azt a tényt, hogy az öt kiválasztó Antall Józseffel szemben Hankiss de facto „hadicselt” alkalmazott, amikor megállapodásukkor abban a tévhitben hagyta őt, hogy nála *az ő szemszögéből is* „jó kezekben lesz” a rendszerváltás legfőbb propagandaeszköze, indultosabb jobboldali körökben „háborús büntettnek” kódolták be. Én viszont úgy érveltem, hogy az Antall–Hankiss-megállapodásban a *caveat emptor* elv alapján Antall Józsefnek kellett volna mérlegelnie a politikai logikából adódó következményeket.

¹⁴ Weber, i. m. 123. old.

¹⁵ Vö. Varga Károly – Komoróczy Géza: „Világnézet-szociológiai kísérlet: Baráti levélváltás székfőnökök között” címmel, *Világosság*, 1999. november, 49–65. old.

¹⁶ A keresztény tanítást, dogmákat a Pitagorasz-tétellel azonos természetűnek venni manapság már talán csak Észak-Írországból plauzibilis (de itt is jó pár kérdésben rögtön egymástól igen távoli, sőt harcosan szembenálló két értelmezésben). Peter Neuner bajor katolikus teológus „Alkotó dogmafejlődés” című tanulmánya kimutatja, hogy az „azonos tartalom – változó forma” képlet szerinti értelmezés már a korai kereszténység hellenizálódásakor sem volt alkalmas a felmerült új kérdésekre adandó válaszok megjelenésére. De Aquinói Szent Tamás *fides implicata* koncepciója sem bizonyul ma már plauzibilisnek, amely szerint „az üzenet nem változik, hanem csak egyre jobban kifejeződik a korábban rejtett és a nem tudatosan mindig is hitt dolgok”. Ezzel szemben Neuner szerint: „Ugyanazok a válaszok új kérdésfelvetések esetén hamisakká válhatnak. A szintézis mindig új követelmény, nincs előre megadva. A válaszok sem csírájukban (*in nuce*), sem implicit módon nincsenek meg úgy, hogy azoknak csak szervesen ki kellene bontakozniuk, és napvilágot kellene látniuk. Az egyház minden egyes korszaka, így éppenséggel a mai is az előtt a kihívás előtt áll, hogy újrafogalmazza a válaszokat.” (Paul Neuner: Alkotó dogmafejlődés: A kereszténység hellenizálódása mint az inkulturáció modellje. *Stimmen der Zeit*, 120. évf. 1995. jún. 363–376. old. Idézi: *Mérleg*, 35. évf. 1999. 1. sz. 29–42. old.) – Ez a szemlélet meglehetősen messze szakadt a Pitagorasz-tételnek téren-időn kívül álló érvényével rendelkező dogmák valamikori elképzelésétől.

¹⁷ Ez a Palo Alto-i kommunikációs iskola alapkutatói felfedezése nyomán létrejött alkalmazott kutatási „kiszemelésekben” kitüntetett hellyel rendelkező, Roger Fisher, William Ury és Bruce Patton nevéhez fűződő *Harvard's Program on Negotiation* irányzata, melynek vívmányai megújították a százéves hagyományra visszatekintő amerikai munkaügyi „közvetítés és békéltetés” mozgalmát és intézményrendszere humán-technológiáját. A munkaadók és munkavállalók közötti európai konfliktusmodellel szemben Amerikában a kezdetektől uralkodóvá vált a tárgyalásos-megegyezőes módszercsalád. A jelenlegi évi kb. 60 000 kollektív bértárgyalásban az igénylők számára ingyenes közvetítői segítséget nyújt a Szövetségi Közvetítő és Békéltető Szolgálat, amit a zsákutcába futó egyeztetések esetén törvényileg is kötelező igénybe venni. Nos, ebben a mozgalomban jelentett újdonságot a Harvard Program „*principled negotiation or negotiation on the merits*” (vagyis „*elvkövető, illetve érdemi tárgyalás*”) módszere. Magyarul megjelent irodalom: William Ury: *Tárgyalás nehéz emberekkel*. Bagolyvár Könyvkiadó, 1993. Roger Fisher, William Ury és Bruce Patton: *A sikeres tárgyalás alapjai*. Bagolyvár Könyvkiadó, 1998.

KITEKINTÉS

AZ EURÓPAI UNIÓ NYELVEI AVAGY POZICIONÁLJUK JOBBAN A MAGYART

Győrffy Miklós beszélgetése Kontra Miklós nyelvessel a Kossuth rádió Gondolat–Jel című műsorában (2001. május 6.)

Műsorvezető: Nemzetközi nyelvén van, és csak remélhetem, hogy más nyelveken ez jobban hangzik, mint magyarul. Egyébként meg kit érdekel, hogy hogy hangzik? A nyelvek versenye – úgy látszik – része az Európai Unió épülésének, hiszen szakemberek azt állítják, hogy nemcsak magunkat, az agyunkat, az iparunkat vagy éppen a mezőgazdaságnak nevezett beláthatatlan csődhalmazt kell pozicionálnunk az EU-ban, hanem a magyar nyelvet is. A jog, a törvényalkotás szempontjából rettenetesen fontos ugyanis, hogy a „futottak még” mezőnyébe tartozunk-e vagy a középhadba. Ezzel persze egyáltalán nem akarom azt mondani, hogy pillanatnyilag a legfontosabb dolgunk az, hogy elhelyezzük nyelvünket az EU kapujában.

Egy rigai tanácskozás után készített interjút Kontra Miklóssal Győrffy Miklós.

Gy. M.: A rigai konferencia a korábbi napirendben is benne volt-e már, tehát azt lehet mondani, hogy menetrendszerű, vagy volt valami különleges oka annak, hogy a kis nyelvek miatti aggodalom összerántotta a nyelvészeket Rigába?

K. M.: Nem menetrendszerű. Az oka az volt, hogy Lettország pillanatnyilag az Európa Tanács soros elnöke, és a Lett Külügyminisztérium, a Lett Egyetem, az Európa Tanács társaságában, segítségével, rendezett egy nagy *Kis nyelvek a 21. századi Európában* című konferenciát,¹ ami az európai nyelvének az egyik kiemelt rendezvénye volt. Jelen volt a lett köztársasági elnök, külügyminiszter, parlamenti elnökök, és sok politikus, nyelvészek, oktatáskutatók, újságírók.

Gy. M.: Volt-e valamiféle politikai színezete vagy felhangja ennek, hiszen tudjuk, hogy ahol a Világbank összejön, vagy a globalizációnak bármilyen intézménye ülészik, ott vad ellenállás mutatkozik meg. Most ebbe a kontextusba belehelyezve ezt a konferenciát: volt-e valami ilyenfajta színezete ennek?

K. M.: Volt, de nem volt éles. Tehát az egyik fő gondolat az volt, hogy az európai nyelvi örökség és sokszínűség az erőforrás, érték, és semmiképpen sem a kommunikáció akadály. Na most ennek mindjárt van egy gazdasági és világpolitikai üzenete is, hiszen tele van a világ olyan kijelentésekkel, hogy egyetlen nyelv használata egységesítené, és nem megosztaná Európát. Ezt mondják a politikusok, de néha tudósok is, és nyilvánvaló, hogy ez „az európai nyelvi örökség, sokszínűség az erőforrás” attitűd ezt a vonulatot igyekszik ellensúlyozni.

Gy. M.: Tehát nincs arról szó, hogy lenne valami terv arra, hogy a nyelvben is valami-féle euró bevezetődik?

K. M.: Az biztos, hogy az európai nyelvek éve nem erről szól. Az is biztos, hogy a rigai konferencia is a kis nyelvek értékeit, funkciót és nyelvpolitikai helyzetét járta körül, és szóba sem került ilyesmi.

Gy. M.: Voltak-e aggodalmas felszólalások a kis nyelvek kihalásától való félelem következtében?

K. M.: Természetesen voltak, hiszen tudjuk, hogy a kis nyelvek nagyon gyorsan halnak ki, és várhatóan nagyon sok ezer nyelv fog eltűnni az elkövetkezendő száz évben. A kérdés itt az, hogy a nagy nyelvek, amiknek nem volt szerepe különösebben Rigában, mennyiben okozói a kis nyelvek elpusztulásának. És ilyen szempontból az angollal kapcsolatban azt mondta például Robert Phillipson – és ez idézet a *Guardian Weekly* a héten megjelent szalagcíméből –, hogy az angol természetesen nemzetközi nyelv, de fontosabb az, hogy a nyelvi demokrácia és a nyelvek egyenjogúsága legyen előbb elérve, és csak utána jöjjön az angol. És ez már nagy problematika, mert akkor benne vagyunk abban, hogy az angol oka-e a kis nyelvek pusztulásának, vagy pedig csak véletlenül a világ így fejlődik. És persze a kis nyelvek beszélői és politikusai is nagyon jól tudják, hogy ez nem ilyen egyszerű kérdés.

Gy. M.: A nyelvészek, akik részt vettek ezen a konferencián, hogyan vélekedtek az angol nyelv fenyegető voltáról? És kíváncsi vagyok, hogy a te véleményed ezzel kapcsolatban mi.

K. M.: Voltak walesiek, voltak más kis nyelvek tudói és egyesületi vezetői és nyelvészei, akik azokat a modelleket vázolták föl, amelyek a kétségtelenül terjedő és szükséges lingua franca – hogy úgy mondjam – kordában tartását segíthetik elő. Arról van szó, hogy a szabad kereskedelem égisze alatt az angolt hirdetni és azt mint elkerülhetetlen szükségszerűséget tudomásul venni egyáltalán nem kell. Azok a kis nyelvek – vagy relatíve kis nyelvek –, amelyek nem elsősorban az angol miatt vannak veszélyben, hanem a saját államukban levő többségi nyelv és többségi társadalom miatt vannak veszélyben...

Gy. M.: Hát ott például az orosz miatt.

K. M.: Ott például az orosz miatt, és számtalan példát mondhatnánk még – azok hogy élnek, hogy virulnak, hogy pusztulnak, milyen helyzetük van, és például a törvényekben, a de facto létező törvényekben, milyen vonások vannak, amelyek a többségi nyelveket támogatják, és a kisebbségeket pedig nem támogatják. És ott akkor a mi példánk az volt – mi példánk, mert én a kolozsvári Szilágyi N. Sándorral közösen írt előadást tartottam –, hogy miként lehetséges az, hogy például ha az 1995-ös romániai oktatási törvényt elolvassa az ember, úgy tűnik belőle, hogy a többségi nyelvet beszélőknek nincs is anyanyelvük, csak a kisebbségi beszélőknek van anyanyelvük. Ez egy furcsa dolog, mert leképezi a hierarchizált nemzetállami politikát ez a törvényszöveg. És azt elemeztük, hogy ha a kiindulási helyzet az lenne, hogy mindenkinek van anyanyelve – ami természetes egyébként, tudjuk, hogy van –, és hogyha az anyanyelvi oktatást tekintenénk univerzális emberi jognak, és nem az államnyelvi oktatást, akkor hogyan lehetne csökkenteni a meglévő tannyelvi diszkriminációt, az iskolában levő gyerekek túlterheltségét, és hogyan lehetne egyébként hozzájárulni ahhoz, hogy a kisebbségek a többségi nyelvet jobban megtanulják.

Gy. M.: Van egy olyan nézet – nem tudom, milyen viszonyban állsz ezzel a nézettel –, hogy ha a kis népek, kis nemzetek nyelve nem fejlődik az integrációval együtt – bár ennek ellentétes tendenciái látszanak –, akkor a kis nyelveket beszélő emberek bármilyen integrá-

cióban vagy a globalizációban hátrányba kerülnek, mert nem lesz meg az anyanyelvi szaknyelvük, szakszavaik, és ez furcsa módon nem előny lesz, hanem hátrány.

K. M.: Így van, és hát ezt elég sokan tudják, és jól látják, de elég kevés akcióprogramot ismerünk, és különösen nem ismerünk ilyet Magyarországon, tehát nincs nyelvpolitikai koncepciója ennek az országnak, sajnos; nem lehet tudni azt, hogy mi lesz akkor, amikor belépünk az Unióba. Az uniós nyelvek hierarchiájában hol fog elhelyezkedni a magyar? Netán ott-e, ahol most a finn, vagy attól is lejjebb? És ezek viszont nagyon komoly kérdések, mert nemcsak filozofoknak szépészeti kérdés ez, hanem kemény gazdasági vonatkozásai vannak. Itt milliárd dollárok múlhatnak azon, hogy a magyarnak mi lesz a státusa az európai nyelvi hierarchiában. Na most az, hogy nincsen ilyen koncepció, baj a nyelvtológia szempontjából, baj az oktatás szempontjából, baj a munkaerőpiac tervezése szempontjából, és még sorolhatnám, hogy mi minden miatt baj. Alapvetően, azt hiszem, az lenne a megoldás, hogyha állami megrendelés lenne arra, hogy készüljön egy magyar nyelvpolitikai koncepció. Azért mondom, hogy állami megrendelés, mert az nem várható el, hogy magánkutatók passzióból készítsenek ilyet.

Gy. M.: Ha szabad még egy problémakörrel foglalkozni: van-e valami olyan analógia az európai nemzetek történetében, ami azt bizonyítja, hogy ez a probléma, mely látszólag föloldhatatlan, mégiscsak megoldható? Hirtelen eszembe jut a norvég nyelv, amely tudomásom szerint tökéletesen jó állapotban van, annak ellenére, hogy norvég filmek angol nyelven készülnek, és egy, nemcsak hogy lingua franca, hanem egy második – nem mondom azt, hogy anyanyelv, de egy második – nyelv az angol. Aki angolul nem beszél, az a piacon egyszerűen képtelen megmaradni. Lehet-e ezt a mintát követni, vagy én nem ismerem ennek a mélységeit, és ezért hivatkozom rá?

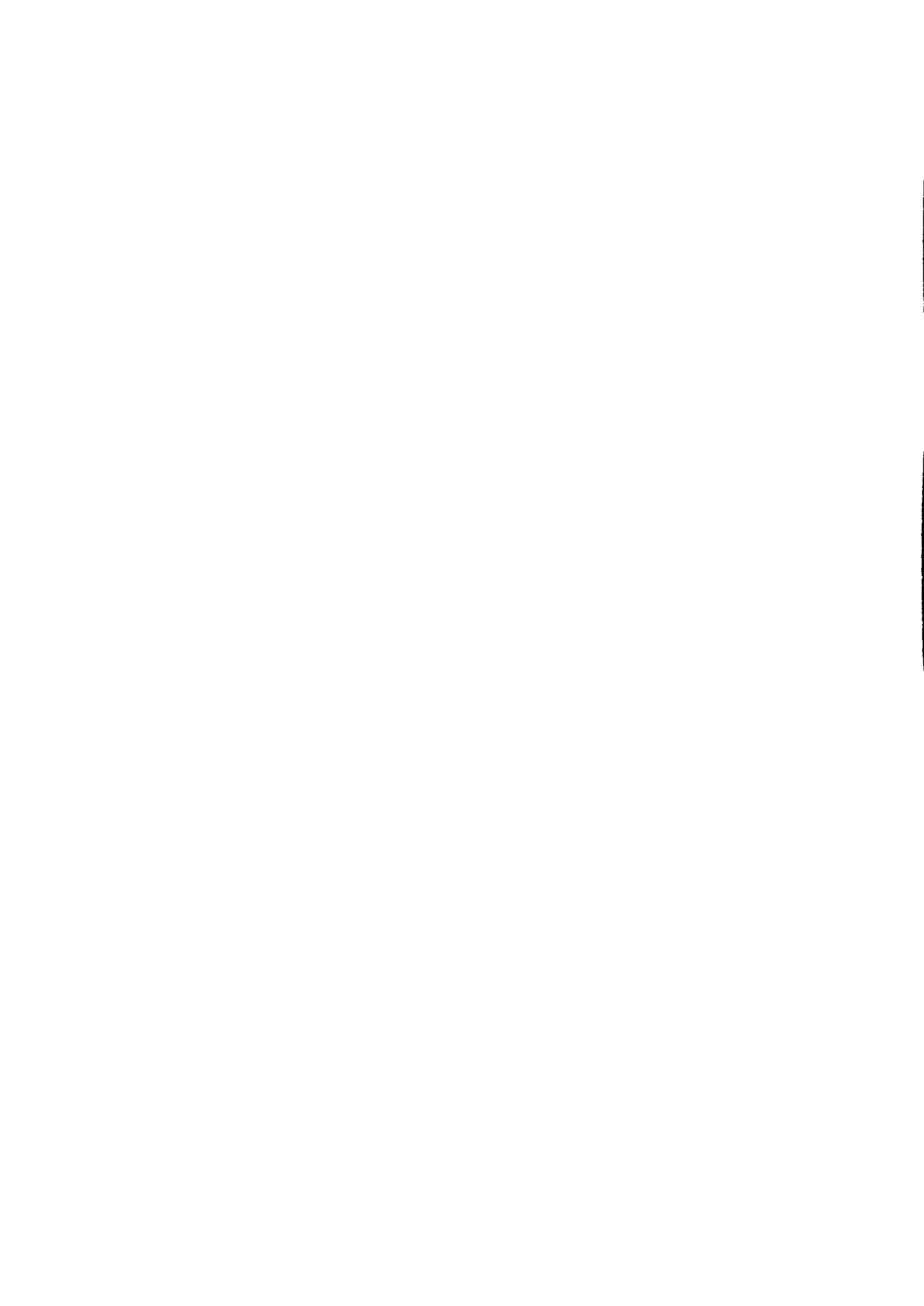
K. M.: A hivatkozás jó. Az biztos, hogy szükséges, hogy tudjunk legalább két európai nyelvet – nagy nyelvet – jól, de ettől még minden nincs elintézve, mert Norvégiával szomszédos Svédország például, ahol szintén ugyanolyan jól tudnak angolul, ha nem még jobban, és a svéd állam mostanában rájött arra, hogy az európai nyelvi hierarchiában a svédnek a helyzete inog. És a svéd állam komoly szellemi és anyagi forrásokat mozgósít a svéd európai nyelvi hierarchiában való megerősítésére.

JEGYZET

¹ 2001. április 19–21-én, a szerk. megj.

CONTENTS

Földes, Gábor: THE LEGISLATIVE REGULATION OF CABEL TELEVISION IN HUNGARY	3
György, Péter: ABDUL KASSEM ISMAEL AND THE COMM BADGE. GLOBAL INFORMATION SOCIETY - LOCAL ANSWERS	25
Kapitány, Ágnes – Gábor, Kapitány: NATIONAL SYMBOLS IN TOURIST INFORMATION BULLETINS	51
Varga, Károly – Iván, Szabó: COMMUNIVATIVE ACTION IN STRATEGIC CONTEXT, III.	73
THE LANGUAGES OF THE EUROPEAN UNION (Miklós Györffy's radio talk with Miklós Kontra)	91

250 Ft